

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६२

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवल्लीभृगूपनिषदः ।

तासु

रामानुजमतानुयायिनारायणकृतप्रकाशिकासमेतेशोपनिषत् ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेताः केनादिमुण्डकान्ताः ।

रामानुजमतानुयायिकूरनारायणरचितप्रकाशिकोपेता

माण्डूक्योपनिषत् ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेते आनन्दवल्लीभृगूपनिषदौ ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तत्

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्वाख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३२

ख्रिस्ताब्दाः १९१०

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनादुसारेण स्वायत्ताकृताः)

मूल्यं सार्धं रूपकद्वयम् । (२५०)

Sa 2 Vm
ANA

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

रामानुजमतानुयायिनारायणकृतप्रकाशिकासमेता ।

ईशावास्योपनिषत् ।

अथ वाजसनेयिनां संहितान्तिमाध्यायो व्याख्यायते—

सर्वेशानः सर्वभूतान्तरात्मा दोषानर्हः सर्वविद्यैकवेद्यः ।

कर्मारारध्यः साध्यमक्त्यैकलभ्यः श्रीमान्व्यक्तो वाजिनां संहितान्ते ॥

रजस्तमःप्रचुरकरणकलेवरसृष्टिविशिष्टत्वादीश्वरोऽहमहं भोगीत्यादि-
भगवदुक्तप्रक्रियया स्वतन्त्रोऽहं देवतान्तरपरतन्त्रोऽहमिति च भ्राम्यत-
स्तत्त्वबुभुत्सयोपसन्नस्य शिष्यस्य स्वतन्त्रतात्मभ्रमादिनिवृत्त्यर्थं चिदचि-
दात्मकस्य प्रपञ्चस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वमुपदिशति—

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वमीश्वरव्यतिरिक्तं भोक्तृभोग्यरूपम् ।
ईशा सर्वनियन्त्रा पुरुषेणेति यावत् । 'योऽसावसौ पुरुषः' [बृ० ५।१५।
१] । इत्यनुवदिष्यमाणत्वात् । स हि सर्वस्येष्टे । तथा च श्रुत्यन्त-
रम्—'पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्' [म० ना० ११।३] । इति । तेन
वास्यं वसनीयं व्याप्यमिति भावः ।

यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । [म० ना० ११।६]

इति श्रुतेः । यद्वा सर्वाधारे स्वस्मिन्नेव सर्वं वास्यं प्रतिष्ठापनीयम् ।
स्मर्यते हि—

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ इति ।

जगत्यां मह्याम् । इदं लोकान्तरोपलक्षणम् । जगदन्यथात्वं गच्छत् ।
तत्राचिदंशस्य भोग्यत्वाय स्वरूपविकाररूपमन्यथात्वम् । चिदंशस्य तु

मोक्तृत्वाय ज्ञानसंकोचविकासादिस्वभावविकारेणान्यथात्वमिति भेदोऽ-
नुसंधयः । ईशेनावार्यं किंचिदपि नास्तीति दृढयितुं यत्किंचेति जग-
द्विशेष्यते । जगत्यादिषु लोकेषु यत्किंचिद्भोक्तृभोग्यरूपं जगदस्ति तदिदं
सर्वमीशा वासुदेवेन वार्यं धार्यं चेति वाक्यार्थः ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ [गी० ३।४०]

इत्याद्युपवृंहण्यानि बोध्यानि ' पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा [श्वे०
१।६] । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ [श्वे० १।९] । ' नित्यो नित्यार्ना
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् [श्वे० ६।१३]
इत्यादिषु श्रुतिषु प्रसिद्धो जीवेश्वरयोरीशेशितव्यादिलक्षणोऽत्यन्तभेदोऽ-
प्यत्र सिद्धः । ननु रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादीशोऽत्र रुद्रः स्यात् ।
नैवम् ।

' एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृ-
थिवी न नक्षत्राणि न यमो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी नर
एव [म० १] । इत्यादिषु श्रुतिषु भगवत्कार्यत्वेन कर्मवश्यत्वेन च
संप्रतिपन्ने रुद्रे सर्वव्यापित्वसर्वाधारत्वादेरन्वयासंभवेन विरुद्धार्थविष-
यतयैव रूढेर्भगत्वात् । एवं च जगत्कारणवादिवाक्यवागताकाशप्राणा-
दिशब्दन्यायेनाजः सर्वेश्वरः सिद्ध इत्यनवाच्छिन्नैश्वर्यतया प्रसिद्धेः
सर्वेश्वरेऽयौगिक एवायमीशशब्दः प्रत्येतव्य इति सिद्धम् । एवं मुमुक्षो-
रीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूषितां वृत्तिमुपदिशति-तेन त्यक्तेन
मुञ्जीथाः । तेन जगता भोग्यताभ्रमविषयेणेति भावः । त्यक्तेनाल्पत्वा-
त्स्थिरत्वदुःखमूलत्वदुःखमिश्रत्वदुःखोदकत्वदेहाभिमानमूलत्वादिस्वाभा-
विकब्रह्मानन्दानुभवविरुद्धरूपविषयदोषनिरूपणपूर्वकपरित्यक्तेनोपल-
क्षितः सन्मुञ्जीथाः । भगवदुपासोपयुक्तदेहस्य धारणमात्रौपयिकमन्नपा-
नादिकं यागदानहोमार्चनाद्युपयोगिपरिजनपरिच्छदादिकं च धर्मं
मुञ्जीथा इत्यर्थः । यद्वा दोषसप्तकनिरूपणात्यक्तेन भोग्यामासेनोप-
लक्षितः सन्मुञ्जीथाः । सर्वावासत्वेन प्रकरणप्राप्तं प्रकृतमुक्तदोषप्र-
तिमटं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमूढेन मुञ्जीथा इति योज्यम् ।
तत्र ' भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा '[श्वे० १।१२]

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ [मुण्ड०३।१]

‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः’ [मु०३ ।
२] इत्यादिभिः प्रपञ्चितस्तत्त्वत्रयविवेकोऽप्यत्रेति भावः । अनीशया
भोग्यभूतया मायया प्रकृत्येत्यर्थः । जुष्टं प्रीयमाणम् । स्वस्मादन्यमीशम-
स्येशस्य महिमानमिति महिमानं चेत्यर्थः । तदेतिप्रतिनिर्देशोऽध्या-
हार्यः । यदाऽन्यमीशमस्य महिमानं च पश्यति तदा वीतशोको भवती-
त्यर्थः । मा गृधः कस्यस्विद्धनम् । कस्यचिद्धनं कस्यापि बन्धोरबन्धोर्वा
धनं मा गृधः, माऽभिकाङ्क्षीः । गृधु अभिकाङ्क्षायामितिधातुः ।

आह च यमः किंकरं प्रति—

परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे सुतवनितापितृमातृभृत्यवर्गे ।

शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां पुरुषपशुर्नहि वासुदेवभक्तः ॥

इति स्मृतेः । इदं च धनाशाप्रहाणं परमात्मव्यतिरिक्तकृत्स्नविषयवै-
राग्योपलक्षणम् ।

परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । इति स्मृतेः ॥ १ ॥

एवं विरक्तस्य विदुषः फलसङ्गकर्तृत्वादिरहितो ब्रह्मविद्याङ्गभूतः
कर्मयोगो यावज्जीवमनुष्ठेय इत्याह—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

शतं समाः, शतं संवत्सरान् । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि । कुर्वन्ने-
वेह लोके जिजीविषेजीवितुमिच्छेत् । ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्ति
जीवितुमिच्छा भवतीति प्राप्तत्वात् । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेर्यावज्जीवं
नित्यनैमित्तिककर्माणि कुर्वन्ति विधिः संक्रामयितव्यः । यावज्ज्ञानयो-
गाधिकारं कर्मयोगः कर्तव्य इति भावः । न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म
परित्यजेदित्येवकाराभिप्रायः । त्वयि । ईश्वरपरतन्त्ररूपज्ञानतया तदा-
ज्ञापारिपालनरूपं कर्मानुष्ठानेऽधिकारपूर्तिमतीति भावः । एवमेवानुष्ठान-
मित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण हृदी करोति—नान्यथेतोऽस्तीति । इतः

कर्मानुष्ठानादन्यथा प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । नान्यः पन्थास्ततो-
पकारणमिति स्मृतेः ।

नन्वीश्वरवेदिनोऽपि कर्मानुष्ठानादवश्यंभावी बन्धः स्यादित्याशङ्क-
क्याऽऽह—न कर्म लिप्यते नर इति । ब्रह्मविद्याविरुद्धेषु कर्मफलेषु न
रमतइति नरः । प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे विद्याङ्गन्तया क्रियमाणं कर्म न
लिप्यते न स्वर्गादिहेतुर्भवति प्रत्युत शुद्धप्रत्यागात्मसाक्षात्कारमेवोत्पा-
दयतीति भावः । यत्तु कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्ययं विधिरविद्वद्विषय एव नतु
ब्रह्मविद्विषयस्तस्य विधिनिषेधशास्त्रवश्यत्वाभावादिति व्याख्यानम् ।
तत्प्रकरणविरुद्धम् । 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोमयं सह' [इ०वा०१११ ।
इत्याद्युपरितनविध्यन्तरविरुद्धं चेति न वेदविदो बहु मन्वते ॥ २ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन तत्त्वत्रयं विद्याङ्गकर्मानुष्ठानं चोपदिष्टम् । ईशनीय
आसुरप्रकृतयः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यज्ञादि कर्म कुर्वन्ति निषिद्धकर्म
चाऽऽचरन्ति आत्मघातिनो निररुपातिन इत्युपदिशत्याचार्यः—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुराणां स्वभूता असुर्या अतिदारुणा इत्यर्थः । नामेति प्रसिद्धौ ।
असुरस्वभावानुभाव्या निरयसंज्ञिता लोकाः सन्तीति शास्त्रप्रसिद्धमिति
भावः । तान्विशिनष्टि—अन्धेन तमसाऽऽवृता इति । अन्धेनातिगाढेन
तमसाऽन्धकारेणाऽऽवृता व्याप्ताः । आलोकप्रसङ्गरहिता इति भावः ।
ये केचन देवा मनुष्या ब्राह्मणक्षत्रियादयो वाऽऽत्महनः । 'असन्नेव स भव-
त्यसद्वहोति वेद चेत्' । [तै० २।६।९।] इत्याम्नाता ब्रह्मज्ञानविहीनाः ।
काम्यनिषिद्धकर्मादिनिष्ठा इत्यर्थः । जना जानिमन्तः संसरन्त इत्यर्थः ।
ते प्रेत्य देहादुत्क्रम्य तानभितो गच्छन्ति । तान्पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गरीरवा-
दिसंज्ञितान्निरयान्निरन्तरं गच्छन्तीति भावः ॥ ३ ॥

एवं विद्यायां शीघ्रं प्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थमविदुषामनर्थ उक्तः । अथ
सर्वावासत्वेन प्रस्तुतस्येश्वरस्यानन्तविचित्रशक्तियोगं व्यञ्जयन्नुपदिशति—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आमुचन्पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजन्न कम्पमानम् । एजृ कम्पने । एकं प्रधानतमम् । प्रधानं शास्त्र-

विदुषामिति रुद्रस्मृतेः । स्वाधिकसमानद्वितीयरहितमिति वा । 'न तत्सम-
 श्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' [श्वे० ६ । ८ ।] इति श्रुतेः । परमसाम्यमापन्ना
 अपि मुक्ता ईशाधीना एवेति भावः । मनसो जवीयः, वेगवतो मनसो
 जवीयो वेगवत्तरम् । निष्कम्पं वेगवत्तरं चेति विरोधः प्रतीयते । परिहा-
 रस्तु विभुत्वाद्ब्रह्मस्तुतो नैजति तत एव मनसो गोचरदेशे वर्तत इति मनसो
 जवीय इत्युपचर्यत इति । किंच देवा ब्रह्मरुद्रादयः पूर्वमर्षत् । प्रागेव सर्वा-
 न्देवान्प्राप्नुवन्नित्यर्थः । एतत्प्रस्तुतं सर्वावासं ब्रह्म नाऽऽप्नुवन्नेतावन्तं कालं
 न लेभिर इति भावः । पूर्वमेव प्राप्तं न प्राप्नुवन्निति च विरोधः । विभुतया
 प्राप्तमपि कर्मसंकुचितज्ञानाः क्षेत्रज्ञा आचार्योपदेशमन्तरेण स्वबुद्ध्या
 नाम्नाऽऽवन्तीति परिहारः । तथोक्तं छान्दोग्ये 'तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं
 निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अह-
 रहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः [८ । ३ । २]
 इति । 'अपि तद्भावतोऽन्यानत्येति यः पृथिव्यां तिष्ठन्' [षृ० ३ । ७ । ३]
 'य आत्मनि तिष्ठन्' । 'यः सर्वभूतेषु तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतेः । सर्वत्र तिष्ठदेव
 तद्ब्रह्म धावतोऽन्यान्देवादीनत्येति । तिष्ठतः पुरुषस्य धावदतिक्रमणं
 न घटत इति विरोधः । जविनो यावद्यावद्भावन्ति तावतस्तावतः पर-
 स्तादपि वर्तत इति तात्पर्याद्विरोधः । तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ।
 तस्मिन्सर्वावासेऽवस्थितो मातरिश्वा वायुः । अप इत्युपलक्षणं पयोधरग्रह-
 नक्षत्रतारकादिकं विमर्तीत्यर्थः । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतो
 घायुस्तत्सत्तयैव विमर्तीत्यभिप्रायः । 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसं-
 भेदाय [षृ० ४ । ४ । २२] ।

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सं दिशो मूर्महोदधिः ।

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥

इत्यादिषु प्रसिद्धमेतत् ॥ ४ ॥

एवमुपादिष्टविचित्रशक्तित्वमादरेण मुखान्तरेण पुनरनुशास्ति—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

मूयोमूयः प्रवचनं श्रवणं च कर्तव्यमिति पुनरनुशासनाभिप्रायः ।
 तथा च श्रूयते—

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्माविद्याम् [मु० १।२ । १३] इति । तत्त्वतः । अज्ञानसंशयविपर्ययनिरासो यथा भवति तथा प्रोवाच प्रकर्षेण ब्रूयात्पुनः पुनरुपदिशोदित्यर्थः । तदेजति तत्सर्वव्याप्तं ब्रह्मैजति कम्पत इव जवीय इवेति यावत् । तद् तदेव नैजति वस्तुतो न कम्पते । तद्दूरे च तदेवान्तिके च वर्तते । आसुरदैवप्रकृतिकपुरुषभेदापेक्षया विमोरेव दूरान्तिकवर्तित्वव्यपदेशः । तथाऽऽह भगवाञ्छौनकः—

पराङ्मुखा ये गोविन्दे विषयासक्तचेतसः ॥

तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम् ।

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः ॥

विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥ इति ।

अपरमप्येकं वैचित्र्यमित्याह तत्सर्वव्याप्तं परं ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रमाणावगतस्य वस्तुनोऽप्यन्तर्भवति तदेव पुनस्तदानीमेव सर्वस्य बहिरपि भवतीत्यर्थः । तदितरेषां गृहान्तर्वर्तिनां तदानीं बहिष्ठत्वं न संभवति बहिर्वसतां च नान्तर्वर्तित्वमिति ब्रह्मणि वैचित्र्यमिति भावः । यद्यप्यणुषु नान्तर्वर्तिता संभवति तथा प्रतिघातादधिभक्तदेशतया वर्तित्वमात्रेणान्तर्वर्तित्वोक्तिः । एवं बहिर्व्याप्तिरप्यविभुद्रव्यापेक्षयैव । न तु विभुद्रव्यापेक्षयाऽपीति द्रष्टव्यम् । तदिदं वैचित्र्यं तैत्तिरीयेऽप्युक्तम्—अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति ॥ ५ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानस्यैहिकं प्रयोजनमाह—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यः परमात्मज्ञानाधिकृतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्यात्मन्येव परमात्मन्येवानुस्यूतानि पश्यति ध्यायतीत्यर्थः । पृथिव्यादिधियमाणमपि तन्मुखेन परमात्मन्येव स्थितमित्येवकाराभिप्रायः । नुशब्देनास्याधिकारणो माहात्म्यविशेषो द्योत्यते । किंच सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं परमात्मानं यः पश्यतीति । इदं व्याप्तिमात्रपरम् । परमपुरुषस्यानन्याधारत्वादिति भावः । यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । स उक्तविधज्ञानी । ततस्तेषु सप्तम्यर्थे तसिः । ब्रह्मात्मकतया

दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः । न विजुगुप्तते कुतश्चिदपि न बीभत्सते । स्वात्मविभूतिन्यायेन क्वचिदपि निन्दां न करोतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं वैयधिकरण्येनोक्तं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनापि द्रढ्यंस्तदनुष्ठ्यानस्य सद्यः शोकनिवर्तकत्वमाह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्प्रणिधानसमये विजानत ईशा वास्यमित्यारभ्य ततो न विजुगुप्तत इत्यन्तेनोपदिष्टं स्वतन्त्रं परतन्त्रं वस्तुभेदं यथोपदेशं विविच्य जानत इत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तभेदाभ्युपगमे सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदिति सामानाधिकरण्यं भज्येतेत्याशङ्कावारणाय यस्य पृथिवी शरीरम् । [वृ० ३ । २ । १३] यस्य शरीरम् [वृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिघटकश्रुतिसिद्धसंबन्धविशेषमाह—एकत्वमनुपश्यत इति । आकृतिव्यक्त्योरिव गुणगुणिनोरिव चात्यन्तभिन्नयोरेव जगद्ब्रह्मणोरेकत्वं विभागानर्हसंबन्धविशेषं पश्यतो विशदमनुध्यायत इत्यर्थः ।

रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्यर्थं समजायत । इत्यादाविवेहाप्येकशब्दस्य संबन्धविशेष एवार्थो विवक्षितुं युक्त इति भावः । एवं च सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदिति सर्वभूतशरीरकः प्रतीतोऽभूदित्यर्थः । तत्राऽऽदौ प्रणिधानसमये को मोहः । स्वतन्त्रादिभ्रमादिलक्षणो मोहो न संभवति । कः शोकः परमात्मविभूतितयाऽवगते सर्वास्मिन्निर्ममत्वसिद्धौ पुत्रादिमरणराज्यादिहरणादावपि न कश्चिच्छोकः स्यादित्यर्थः । यथाऽऽह—

यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दह्यते ॥ इति ।

अत्र केचित्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदिति बाधायां सामानाधिकरण्यम् । तथा च सर्वाणि भूतान्यात्मव्यतिरिक्तानि न सन्तीत्यर्थः । यथा चोरः स्थाणुरिति । स्थाणुरेवायं न चोर इत्यर्थः । तथेहापीत्याहुः । अन्ये तु नरपतिरेव सर्वे लोका इतिवदौपचारिकमिदं सामानाधिकरण्यम् । नरपत्यधीनाः सर्वे जना इति हि तन्निर्वाहस्तद्वदिहापि परमात्माधीनानि सर्वाणि भूतानीति भाव इति वर्णयन्ति । अपरे तु घटशरावादयः सर्वे मृत्पिण्डा एवेतिवज्जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वं परिकल्प्यैवेदं सामाना-

नाधिकरणं निर्वाह्यमित्याचक्षते । सिद्धान्तस्तु देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिवच्छरीरात्मभावसंबन्धेनैव जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यनिर्वाहे संभवति सति बाधोपचारस्वरूपैक्यपक्षा वैदिकैर्बहिष्कार्याः ॥ ७ ॥

पुनरप्येनमीशेशितव्यवेदिनं वेदितव्येश्वरस्वहेयशोधनेन विशिष्टज्ञान-योगादिकमप्युपदिशति—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरंशुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्वयदधाच्छाश्व-
तीत्यः समात्यः ॥ ८ ॥

यः सर्वभूतान्तरात्मब्रह्मदर्शी स पर्यगात्प्राप्तुयादित्यर्थः । 'ब्रह्मविद्या-
प्रोति परम्' । [तै० २ । १ । १] इति न्यायात् । यद्वा समाधिलब्धेनानु-
भवेन प्राप्तुयादिति सिद्धानुवादः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' । [बृ० ४।४।७]
इतिवत् । शुक्रमवदातं स्वप्रकाशमित्यर्थः । अकायम् । सर्वशरीरकमपि
कर्मकृतहेयशरीररहितमित्यर्थः ।

न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा ।

इतिहेयशरीरस्यैवान्यत्र प्रतिषेधदर्शनात् । न तु दिव्यमङ्गलविग्रह-
रहितमित्यर्थः ।

'यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।' [इं० वा० १६]

'य एषोऽन्तराऽऽदित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ॥' [मै० ६ । १]

...आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् [श्वे० ३ । ८] इत्याद्युपनिषत्प्रसिद्ध-
स्याप्राकृतविग्रहस्य निषेधायोगादिति भावः । अव्रणम् । कर्मजन्यश-
रीरामावादेवाक्षतम् । अस्त्राविरं च । स्त्रावाः शिरा यस्मिन्विद्यन्ते
तस्त्राविरम् । स्त्राविरं न भवतीत्यस्त्राविरम् । शुद्धम् । अनाघ्राताज्ञानादि-
दोषगन्धम् । अशनपानादिपद्धिर्मिरहितं च । अपापविद्धम् । अज्ञा-
नादेः कार्यकारणमूतैः पुण्यपापरूपकर्मभिरलीढमित्यर्थः । 'न शोको
न सुकृतं न दुष्कृतम्' । [छा० ८ । ४ । १] इत्यारम्य 'सर्वे पाप्मा-
नोऽतो निवर्तन्ते' इति पापशब्देनोपसंहारदर्शनात् । स्वर्गादिहेतुमूत-
विशेषस्यापीह पापशब्देन संग्रहणमिति भावः । एवमहेयहेयप्रत्य-
नीकं परमात्मानं स विद्वान्पर्यगादिति पूर्वेण संबन्धः । एवंरूपः परमात्मा
प्राप्यः प्रापक उपास्यश्च यस्य तं ब्रह्मविद्ं विशिनष्टि कविः । ध्यासा-

दिवद्ब्रह्मस्वरूपरूपदिव्यगुणादिप्रकाशकप्रबन्धविशेषाणां निर्मातेत्यर्थः ।
 अथवा क्रान्तदर्शी । कर्मयोगस्तु कुर्वन्नेवेह कर्माणीति मन्त्रेण पुरस्ता-
 देवोक्तः । अथ ज्ञानयोगसाध्यप्रत्यगात्मसाक्षात्कारहेतुभूतं जीवात्मयो-
 गमाह—मनीषी मनस ईशित्री बुद्धिर्मनीषा, तद्वात्मनीषी भगवत्स्वरूपगु-
 णस्मृत्यभ्यासेन तदितरविषयवैराग्येण च प्रतिष्ठितप्रज्ञ इत्यर्थः । परिभूः
 कामक्रोधादीन्परिभवतीति परिभूः । अनेन विरोधिनिवृत्तिरूपयोगाङ्ग-
 सेवनमुक्तम् । योगाभ्यासफलमाह—स्वयंभूः । अन्यनिरपेक्षसत्ताकः
 सुखरूपतया स्वात्मदर्शीति यावत् । याथातथ्यतः । यथावद्विविच्य ।
 अर्थान्प्रष्टव्यार्थान् । तस्य वाचकः प्रणवस्तज्जपस्तदर्थंभावनमिति सूत्रो-
 क्तान्वयदधान्ष्टदयेन धृतवानित्यर्थः । सर्वान्तरायप्रशमनार्थमिति भावः ।
 यद्वा शुक्रमित्यादि द्वितीयान्तपदजातं परिशुद्धजीवपरम् । तमपि स
 परमात्मा पर्यगात्परितो व्याप्य स्थित इति प्रथमान्तपदजातं परमा-
 त्मपरं योजनीयम् । तथाहि कविः सर्वदर्शी श्रीपञ्चरात्रादिप्रणेतेति वा ।
 मनीषी मनःप्रभृतीनां जीवकरणानां नियन्ता । परितो भवतीति परिभूः
 सर्वव्यापी स्वयमेव संभवतीति स्वयंभूः । बहुधा विजायत इति श्रुत्युक्तप्र-
 सिद्धावतारशाली । अत्र कविरित्यादिना कल्याणगुणविधानात् ।
 छान्दोग्ये—‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघ-
 त्सोऽपिपासः । [छा० ८।१।५] इति हेयगुणान्प्रतिषिध्य सत्यकामः सत्य-
 संकल्प इति कल्याणगुणविधानाच्च निर्गुणं निरञ्जनमित्यादिसामान्य-
 निषेधस्य हेयगुणविषयत्वं सुगमम् । याथातथ्यत इति । अर्थान्कार्यपदा-
 र्थाञ्छाश्वतीभ्यः समाभ्यो यावद्विलयमवस्थातुं याथातथ्यतो यथा-
 वद्विविच्योत्पादितवान्न पुनरैन्द्रजालिकत्वेन धलं प्रकाशितवानिति
 भावः ॥ ८ ॥

एवं विचित्रशक्तिकपरमात्मविषयां कर्मयोगाद्यङ्गिकां विद्यामुपदि-
 श्यानन्तरं त्रिभिर्मन्त्रैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च
 पुरुषान्विनिन्दन्वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

बृहदारण्यके चायं मन्त्रः पठितः । ये भोगैश्वर्यप्रसक्ता अविद्यां
 विद्यान्यां क्रियां केवलं कर्मैत्यर्थः । विद्याविधुरं कर्मैति यावत् । अधिद्यां

कर्मसंज्ञाऽन्येति स्मृतेः । उपासते । अनुतिष्ठन्ति । अन्धं तमोऽतिगाढं तमोऽज्ञानमित्यर्थः । त्रिवर्गाभिसङ्गान्नान्तरीयं नरकमन्धं तमो वा । “प्लवा ह्येते अट्टटा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽमि- नन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ” इति श्रुतेः । य उ विद्यायां रताः । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः । स्वाधिकारोचितकर्मपरि- त्यागेन विद्यायामेव रताः । ते ततः कर्ममात्रनिष्ठाः प्राप्यादन्धतमसाद्- मूय इव तमस्तदधिकमज्ञानं प्रविशन्ति । इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्र- हत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राऽऽह—

अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्ययेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयादन्यदेवाऽऽहुः संभवादिति वक्ष्यमाणानुरोधाच्च । तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातोऽ- न्यन्मोक्षसाधनमित्याहुः । उपनिषद् इति शेषः । अविद्यया । अवि- द्यायाः । ब्रह्मविद्याविधुरकर्मणोऽन्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुः । पूर्वपूर्वसं- प्रदायसिद्धोऽयमर्थोऽस्माकमित्याह—इति शुश्रुम इति । ये पूर्वाचा- र्यास्ते प्राणिपातादिभिः सम्यगुपसन्नानामस्माकं तन्मोक्षसाधनं विचक्षि- रे विविच्योपदिदिशुः । तेषां धीराणां धीमतां परमात्मध्यानपराणां वचनमित्यध्याहार्यम् । यद्वा धीराणामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेभ्यो धीरेभ्य इति योज्यम् । नटस्य शृणोतीतिवत् । इति शुश्रुमः । एवंप्रकार- मशौपम् । ननु परोक्ष एवार्थे लिङ्घिधानाच्छुश्रुमेत्युत्तमपुरुषो न घटत इति चेत्सत्यम् । ब्रह्मविद्यायां दुरघणाहत्वेन निःशेषग्रहणमस्माभिर्न कृतमित्यभिप्रायकत्वादुत्तमपुरुषप्रयोगस्येत्याहुः ॥ १० ॥

अन्यदिति सामान्येनोक्तं मोक्षसाधनं विवृणोति—

वियां चावियां च यस्तद्वेदोत्तयः सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्रुते ॥ ११ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीति मन्त्रे कर्मयोगस्य प्रत्यगात्मदर्शनद्वारा परम- वस्तुत्पादकत्वमुक्तम् । इह भक्तियोगेन विदुषा पूर्वाक्तकर्मयोगवेषं परि-

त्यज्याहरहरनुष्ठीयमानानां नित्यनैमित्तिककर्मणां कल्मषनिर्वहणद्वारा
मक्त्युपचायकत्वमुच्यते । सहशब्दस्वारस्यात् । अतो न पुनरुक्तता ।
यो यथावस्थितविद्योपदेशवान् । विद्यां ब्रह्मोपासनरूपां तदङ्गभूतक-
र्मरूपामविद्यां चैतदुभयं सह वेद । अङ्गाङ्गिभावेन सहानुष्ठेयं वेदेत्यर्थः ।
अविद्यया विद्याङ्गतया चोदितेन कर्मणा मृत्युं विद्योत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कीभूतं पुण्यपापरूपं प्राक्तनकर्म तीर्त्वा निर्विशेषमुल्लङ्घ्य । विद्यया
परमात्मोपासनरूपया । अमृतमश्नुते मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तीर्त्वेत्यत्रो-
पायविरोधितरणमुच्यते । अमृतमश्नुत इत्युपेयब्रह्मप्राप्तिविरोधिभूतेभ्यः
सर्वपापेभ्यो मोक्ष इति भेदः । एवं च सति—

इयाज सोऽपि सुबहून्पज्ञाञ्जानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमधिद्यया ॥ इति ।

ज्ञानव्यपाश्रयः शास्त्रश्रवणजन्यब्रह्मज्ञानवान्स जनकोऽपि ब्रह्मविद्यां
निदिध्यासनरूपामधिष्ठाय फलत्येनाऽऽश्रित्येत्यर्थः । मक्तियोगोत्पत्तिं
कामयमान इति यावत् । मृत्युं मक्त्युत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्मजातम् ।
अविद्यया विद्याङ्गकर्मणा तर्तुं व्यपोहितुं सुबहून्पज्ञाञ्ज्योतिष्टोमादिका-
नियाजाकरोत् । पाकं पचतीतिवत् ॥ ११ ॥

एवं समाधिनिष्पत्तेर्नित्यनैमित्तिककर्मसाध्यत्वमुक्त्वाऽथ धिमिमन्त्रै-
र्निपिन्द्रनिवृत्तिरूपयोगाङ्गसाध्यत्वमाह—

तत्र तावत्प्राग्बदेकैकमात्रं धिनिन्दति—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः ॥ १२ ॥

‘एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि’ [छा० ३।१४।४] । ‘ब्रह्मलोक-
मभिसंभवामि [छा० ८।१३।१] इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपाऽनुभूतिः
संभूतिशब्देनोक्ता । इह तु समाधिरूपा संभूतिशब्देनोच्यते । असं-
भूतिशब्दस्तु समाध्यङ्गभूतां निपिन्द्रनिवृत्तिमाह । संभूतिं च विनाशं
शेत्युत्तरत्र विनाशशब्देनासंभूतेरनुविधानात् । तथा च ये विद्याधि-
कारिणोऽसंभूतिमेव मानदम्भहिंसास्तेयादीनां योगविरुद्धानां निवृ-
त्तिमेवोपासते निवृत्तिमात्रनिष्ठा इत्यर्थः । तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीति
पूर्ववदर्थः । ये पुनः समाधिरूपसंभूत्यामेव रतास्ते ततो भूय इव तमः
प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राऽऽह—

अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभवात्संभूतेः । असंभवादसंभूतेरित्यर्थः । केवलात्संभवादसंभवा-
च्चान्यदेव मोक्षसाधनमित्युपनिषद् आहुः । लिङ्गुत्तमः पूर्ववत् । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ १३ ॥

अन्यदित्युक्तं विवृणोति—

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयः सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिं समाधिरूपब्रह्मानुभूतिं विनाशं च योगविरोधिनां वर्जनं
चेत्येतदुभयं यो विद्वानङ्गाङ्गिभावेन सह वेद स विद्वान्विनाशेन निषे-
व्यमाणेनेति शेषः । विरोधिनिवृत्तिरूपयोगाङ्गसेवनेनेत्यर्थः । मृत्युं समा-
धिविरोधिपापं तीर्त्वाऽपाकृत्य निष्पन्नया संभूत्याऽमृतमश्नुते ब्रह्मप्रा-
प्तिरूपां संभूतिमश्नुते इति भावः । अत्र संभूतिविनाशशब्दाभ्यां
सृष्टिप्रलयविवक्षया कार्यहिरण्यगर्भस्याव्याकृतप्रधानस्योपासनं विधीयत
इति शांकरं व्याख्यानमनुषपन्नम् । मृत्युतरणामृतत्वप्राप्तिरूपफलवचना-
नौचित्यात् ॥ १४ ॥

एवं साङ्गभगवद्भक्तिमुपदिश्य तन्निष्ठस्यानुसंधेयमन्त्रद्वयमुपदिशति—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हे पूषन्नादित्यान्तर्यामिन् । य आदित्ये तिष्ठन्नित्यारभ्य 'य आदित्य-
मन्तरो यमयति' [३।७।९] इति शतपथश्रुतेः । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदे-
यवदित्यादिन्यायाच्च । यद्वा पूषन्नाश्रितपोषणस्वभावेत्यर्थः । 'साक्षादप्य-
विरोधं जैमिनिः [३० सू० १।२।२८] इति सूत्रानुरोधात् । सत्यस्य ।
सत्यशब्देन स्वरूपविकाररहितजीवात्माच्यते । 'सत्यं चानृतं च' छा०-
१।२।३] सत्यमभवदित्यादिषु जीवेऽपि सत्यशब्दप्रयोगात् । तस्य मुखम् ।
मुखवत् । अनेकेन्द्रियावष्टम्भकतया मुखसदृशं मन इत्यर्थः । हिरण्मयेन
हिरण्यसदृशेन भोग्यवर्गेणेति यावत् । पात्रेण परमात्मविषयकवृत्तिप्रति-

रोधकेनापिहितमाच्छादितम् । हृदि निहिते परमात्मनि निरुद्धवृत्तिकं जातमित्यर्थः । तर्जीवस्य मुखस्थानीयं मनो हृषीकाणामीशस्त्वमपावृणु निरस्य तिरोधानं कुर्वित्यर्थः । तत्कस्य, हेतोस्तत्राऽऽह—सत्यधर्माय सत्यस्य जीवस्य धर्मभूताय । दृष्टिर्दर्शनम् । त्वद्दर्शनायेति भावः ॥ १५ ॥

पुनरपि तथा दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिषन्दर्शनं तत्साधनं चाभ्यर्थयते—

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मी-
न्समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

पूषन्नाश्रितपोषक । एकश्चासावृषिश्चैकार्षेः । अद्वितीयातीन्द्रियार्थ-
द्रष्टा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' [बृ३०।७।२३] इति श्रुतेः । यमो यमयति
सर्वानिति यमः । सर्वान्तर्यामिन् । 'यः पृथिवीमन्तरो यमयति' [बृ०३।७।
३] 'य आत्मानमन्तरो यमयति' [बृ० ३।७।९] इत्यादिश्रुतेः । सूर्य
स्वोपासकधियां सुप्तु प्रेरक । प्राजापत्य प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सुताः
प्राजापत्यास्तेपामन्तर्यामिन् । यद्वा प्रजापतिरेव प्राजापत्यः । प्रजानां
पतिरिति व्युत्पत्त्या प्रजापतिर्विष्णुः 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः'
[म० ना० १।१] इति श्रुतेः । व्यूह रश्मीन् । भवदीयदिव्यरूपदर्शनानुप-
युक्तान्स्वोग्ररश्मीन्व्यूह व्यपोह विगमयेत्यर्थः । यत्ते दर्शनौपयिकं प्रभा-
त्मकं तेजस्तत्समूह समूही कुरु । तत्किमर्थमित्याशङ्क्य द्रष्टुमिच्छामि ते
रूपमित्याह यदिति यत् । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' [श्वे० ३।८]
इत्यादिश्रुतिषु प्रासिद्धमित्यर्थः । ते । 'आनन्दो ब्रह्म' [तै० ३।६] इति
निरतिशयभोग्यस्य तवापि । कल्याणतमं सौन्दर्यादिगुणातिशयेन कल्या-
णेभ्योऽतिशयितं कल्याणं शुभाश्रयमिति भावः । ते यद्विव्यरूपं तत्प-
श्यामि पश्येयमिति लकारव्यत्ययश्छान्दसः । द्रष्टुमिच्छामीति भावः ।
ननु 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' । 'य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः
पुरुषः' । [छा० १।६।६] 'ईशा वास्यमिदं सर्वम्' [ई० १]
'पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्' [म० ना० ११।३] 'सर्वकर्मा सर्व-
गन्धः । स्वाभाविकी ज्ञानबलाक्रिया च' [श्वे० ६।८] । 'तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति' [छा० ८।३।४] 'तस्योदिति नाम'
[छा० १।६।७] इत्यादिभिः शास्त्रैर्गुणविग्रहादयो ब्रह्मणो विधीयन्ते ।
निर्गुणं निरञ्जनम् । 'सत्यं ज्ञानम्' [तै० २।१।१] 'अकायमवणम् ।'

[३०८] 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' [वृ०४।४।१९] 'निष्कलं निष्क्रियम् ।' [श्वे०६।१९] 'अगोत्रमवर्णम् ।' [मु० १।१।६] एवमादिभिः शास्त्रैर्गुणादयः प्रतिपिष्यन्ते । तथा विधिनिषेधयोः शास्त्रयोर्विरोधाद्व्यन्तरबाधोऽवश्यंभावी । तत्र निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकतया पश्चात्प्रवृत्तिं प्रतिषेधशास्त्रमपच्छेदाधिकरणन्यायेन प्रबलम् । अतः प्रतिषेधबलेन गुणादिविधयः सर्वे बाधिताः । ततश्च विद्यास्वदोषपरिकल्पितगुणविग्रहादयो मिथ्याभूता इति । तदिदमनादरणीयम् । पशुच्छागनयेनोत्सर्गापवादनेन च विधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वोपपादनेन तयोर्विरोधगन्धामावाद्भिधीर्ना प्रतिषेधबाध्यतानुपपत्तेः । तदुक्तं तत्त्वसारे—

यद्ब्रह्मणो गुणविकारशरीरमेदकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः॥

इति । अथान्तर्यामिणमहंग्रहेणानुसंधत्ते—योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मीति । असावसाविति वीप्साऽऽद्वयार्था । यद्वाऽदःशब्दो विभज्य पक्षच्छब्दाभ्यामन्वेतव्यौ योऽसौ पुरुषः प्रसिद्धः सोऽसावहमस्मीति । यद्यपि—

पुरुषं प्रकृतिं चैव प्रधानपुरुषेश्वरः (गी०१३।१९)

इत्यादिषु पुरुषशब्दो जीववाचितया प्रसिद्धस्तथाऽपि 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।' [श्वे०३।९] इत्यादिश्रुत्या सर्ववैदपाठितपुरुषसूक्तादिषु प्रसिद्धो महापुरुष एवेह पुरुषशब्देन विवक्षितः । नन्वेवं योऽसौ पुरुषः सोऽहमिति कथं सामानाधिकरण्यम् । अहंपदार्थस्य जीवस्य महापुरुषान्द्विज्ञत्वादिति चेन्न । अहंशब्देनाप्यस्मदर्थान्तर्यामिण एवाभिधानेमाहं स इति निर्देशस्य सुसंगतत्वात् । ननु चाहंशब्दस्य प्रत्यगर्थान्तर्यामित्वपरत्वे सोऽस्मीत्युत्तमपुरुषो न घटते । नहि तदन्तर्यामिपुरुषोऽस्मीत्यन्वयो पुज्यत इति चेदुच्यते—मदन्तर्यामीत्यादिशब्दान्तरेणोपस्थापिते प्रत्यगर्थान्तर्यामिण्युत्तमपुरुषान्वयासंभवेऽप्यहमित्यस्मत्पदोपस्थापिते तस्मिन्नुत्तमपुरुषान्वयो पुज्यत एव । तथा च सूत्रम्—अस्मद्युत्तमः । (पा० सू० १।४।१०) इति । प्रत्यगर्थबोधकास्मच्छब्दोपपद उत्तमपुरुषो भवतीत्यर्थः । न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्यगर्थद्वारा परमात्मपर्यन्ततायामुत्तमनिवृत्तिरिति । अधिकं तु प्रयिष्टं न तद्भ्रान्तिरिति न्यायात् । एवं तत्त्वमसीत्यादिष्वप्यसीति मध्यमपुरुषो निर्वाह्यः । त्वंपदेनाभिमुखचेतनद्वारेण तदन्तर्यामिणोऽभिधानाभ्युपगमात् । तत्रापि 'युष्मद्युपपदे

समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । ' (पा० सू० १।४।१०५) इत्ये-
 तावदेव हि स्मर्यते । न तु युष्मच्छब्दस्य स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्त-
 र्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिरिति । ये तु तत्त्वमसि सोऽहमस्मीत्यादि-
 प्यहंत्वमादिशब्दैर्युष्मदस्मदर्धपरित्यागेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपैक्यमेव
 वाक्ययेद्यमित्याहुः, तानेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्येष्वसिरिव सोऽहमस्मी-
 तिवाक्यस्थास्मिरपि खण्डयति । श्रोतर्यनुसंधातरि च युष्मदस्मत्ते हि
 तैः परित्यक्ते न तेषामसिना कश्चित्प्रतिबोधनीयोऽस्ति न च कश्चिद-
 स्मिना विशिष्यानुसंदेहः । ननु प्रकृते युष्मदस्मदोराविवक्षायामपि
 तयोर्व्युत्पन्नयुष्मदस्मच्छब्दोपपदमात्रोपजीवनेनास्मत्पक्षेऽपि त्वमहमिति
 मध्यमोत्तमयोः संपत्तिरिति चेत् । ततोऽप्यपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तकस्या-
 स्माकं निर्वहणस्थैवानुसर्तुमुचितत्वात् । अपर आह योऽसावसौ पुरुषः
 सोऽहमस्मीत्यत्र पुरुषशब्देन परमपुरुषो न विवक्षणीयः । तथा सत्युत्तम-
 पुरुष इत्याख्यायाः सोऽहमिति सामानाधिकरण्यस्य च लेशेन निर्वाह्य-
 त्वात् । अतो परमत्र पुरुषशब्दस्य परिशुद्धजीवात्मपरत्वमाश्रयितुम् ।
 एवं च सति यः पुरुषो मुक्तिवृश्यभाव्याकारः परिशुद्धजीवात्मा सोऽह-
 मस्मीत्यन्वयादुत्तमपुरुष इत्याख्यायाः सामानाधिकरण्यस्य चातिस्वरसेन
 निर्वाह इति । नायं पक्षः साधुः । तथा हि—भवत्येवमिह निर्वहणं
 तथाऽपि तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदस्य त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं
 वै त्वमसीत्यादिषु त्वंपदस्य च परदेवतावाचकत्वे त्वदुक्तनिर्वाहस्यात्रा-
 संभवात् । अकामेनापि तत्रास्मदुक्तनिर्वाहस्य समाश्रयणे तत्समानन्या-
 यादत्रापि तस्यैवानुसर्तुमुचितत्वादिति । स्यादेतदेवं त्वं वा अहमस्मि
 भगवो देवते, अहं वै त्वमसीत्यत्र कथं पुरुषव्यवस्था त्वमहंशब्दयोरुभ-
 योरपि श्रवणात् । उद्देश्यविषयकमेव युष्मदादिपदगुणपदत्वेन पाणिनि-
 सूत्रामिप्रेतम् । यथा चोद्देश्यसमर्पकोपपदवशादेवात्र मध्यमोत्तमयोर्व्य-
 वस्था सिध्यतीति चेत् । अस्त्येवमिह समाधानं तथाऽपि तत्त्वमसीत्यत्र
 पुरुषव्यवस्था न घटते तत्र सत्त्वंपदयोगवत्तत्पदयोगस्यापि सत्त्वात् ।
 तथा चासीतिवदस्तीति प्रथमपुरुषस्यापि प्रसङ्गः । नह्यत्रापि त्वंपदमु-
 द्देश्यसमर्पकम् । येन त्वंपदमेव पुरुषनिमित्तं न तु तत्पदमपीति व्यवस्था
 स्यात् । तथा च तत्त्वमसीतिनिरूपणावसरे भाष्यम्—नात्र किञ्चि-
 दुद्दिश्य किमपि विधीयत इति । तस्मात्तत्त्वमस्तीति प्रसङ्गो दुर्वार इति ।
 अत्रोच्यते—तत्त्वमसीत्यत्रापि त्वंपदार्थ उद्देश्य एव । ततश्चोद्देश्यविषय-
 कयुष्मत्पदवशात्तत्र मध्यम एवेति न प्रथमपुरुषप्रसङ्गः । नच भाष्यवि-

रोधः । माप्यस्य विधेयांशमात्रनिषेधपरतयोद्देश्यांशनिषेधकत्वाभावात् ।
 तथा हि—नह्येवं माप्याभिप्रायः । नात्र किञ्चिदुद्दिश्यते । न च किञ्चिद्वि-
 धीयत इति । अपि त्वेवमभिप्रायः । त्वंपदेन किञ्चिदुद्दिश्यत एव किंतूद्दिष्टे
 तत्र न किञ्चिदपि विधीयत इति कथमवगम्यत इति चेत्प्राप्तस्यैवोपसं-
 हारत्वोपपादकमाप्येणैव विधेयांश एव निषिध्यत इत्यभिप्रायस्य व्यक्त-
 त्वात् । अन्य आह त्वं राजाऽस्यहं राजाऽस्मीत्यादिवत्तादधीन्यादुपचार-
 विवक्षया तत्त्वमसि सोऽहमस्मीत्यादिषु मध्यमोत्तमसामानाधिकरण्या-
 नामसामञ्जस्यमिति । तदप्युपेक्षणीयमेव । लोकवेदयोश्चेतनपर्यन्तं देवमनु-
 प्यादिव्यवहारखलेन जातिगुणशब्दवन्मुख्यस्यैव संभव उपचारकल्पन-
 स्वान्पाप्यत्वात् ॥ १६ ॥

एवं परावरतत्त्वविवेकं निःश्रेयससाधनभूतमाक्तियोगं तन्निष्ठस्यानुसं-
 धेयमन्त्रविन्तार इत्यादिशास्त्रैः प्रोक्षणादिभिः समिदादिकमिव परिशुद्ध-
 स्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संस्मृत्याऽऽत्महविः समर्पणीयमित्युक्त्यादिहापि
 शरीरेन्द्रियादिभ्योऽतिरिक्तं स्वात्मानं प्रथमं विशोध्य तं ब्रह्मणि समर्प्य
 स्थाधिकारानुगुणमर्धयते—

वायुर्गनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो र्गुर लृतं स्मर क्रतो स्मर लृतं स्मर ॥१७॥

‘मोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा’ [श्वे० १।१०] इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसि-
 द्धविद्विदीश्वरतत्त्वत्रयमिहापि द्रष्टव्यम् । वायुः विद्याकर्मानुगुणभग-
 वत्संकल्पवशेन तत्र तत्र गन्तुत्वाद्वा वायुः । अनेन जीयन्याणुपरिमाणस्य
 परमात्माधीनत्वं च सिध्यति । या गतिगन्धनयोरिति धातुः । निलयरहित-
 र्यात् । क्वचिदपि व्यथस्थितत्वाभावाच्चानिलः । अमृतम् । प्रीयमाणोऽपि
 देहमंताने म्यथममृतं स्वरूपतो धर्मतश्चायिनारायणस्यैः । ‘अयिनारायि यर
 अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा’ [षृ० १।५।११] ‘न विज्ञातेर्दिपग्लोपो
 विद्यते’ [षृ० १।३।३०] न विद्यत उच्छित्तिर्दिनाशो यस्य सोऽनु-
 च्छित्तिर्नास्य इत्यर्थः । अनुच्छित्तिधर्मो यस्यामायनुच्छित्तिधर्मति पुनर्प-
 तुर्वादिः । नित्यज्ञानयानिति मायः । आलुध यामुनमुनयः—

तदपं धित्स्वभास्य पुंगः म्यामायिकी चितिः ।

नानापदाधर्मंगगांततचित्तस्वमन्नुते ॥ [आ०मि०पृ१८]

इति । तदमृतस्य ‘अपहतपाप्मा विद्वतो विमृत्युः ।’ [उ००।१।५] इति

श्रुतेः । अनिलममृतमिति पुंलिङ्गत्वेन विवरणीयं वायुरिति पुंलिङ्गत्वेनो-
पक्रमात् । अत्र विशिष्टवृत्त्या योगतो वा परमात्मविषयत्वं न शङ्कनीयम् ।
नश्वरदेहस्यानन्तरवचनेन तद्वावृत्त्या प्रत्यगात्मपरत्वस्यैव न्याप्यत्वात् ।
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः [श्वे० १।१०]
इति श्रुतावमृतशब्दस्य जीवे प्रयोगात् । स्वभोग्यतया प्रधानं हरतीति हरो
जीव इत्यर्थः । एवं प्रत्यगात्मनोऽमृतत्वमभिधाय तच्छरीरस्य मृतत्वमवश्य-
मित्याह—अथेदं भस्मान्तं शरीरमिति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविवक्षाया-
मथशब्दः । इदं शरीरमिति विशेष्यमीश्वरशरीरव्यवच्छेदार्थम् । कर्मवश्य-
शरीरं भस्मान्तमित्यर्थः ।

ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

एकस्तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायणोऽव्ययः ॥

इत्युक्तेः । मस्मशब्दो दाहाख्यसंस्कारपरः सन्धननादेरप्युपलक्षकः ।
अत्राऽऽत्मशरीरयोरमृतत्वमृतत्वोक्त्या भेदः समर्थ्यते । रसनादिसेषया
शरीरस्य नित्यत्वसंवेहोऽपाक्रियते । स्वदेहवैराग्यं कार्यमिति च सूच्यते ।
शीघ्रं मोक्षोपाये प्रवर्तितव्यमित्यादिकं द्योत्यते । एवं चिद्विद्विवेकमु-
क्त्वा प्रेरितारं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते—ॐमिति । उक्तं च योगानुशा-
सने । क्लेशकर्मविपाकाशयैः परामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तस्य वाचकः
प्रणवः । आह च सर्वज्ञो महादेवः—

ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ।

इति द्रष्टव्यम् । यद्वा शरीरमात्मानं च विविध्य विविक्तमात्मा-
नमोकारवाक्ये परमपुरुषे समर्पयत्योमिति । प्रणवस्याऽऽत्मसमर्पण-
परस्वभोमित्यात्मानं युञ्जीत । 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमु-
च्यते । अप्रमत्तेन वेद्भ्रव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् । [मु० २।२।४] इत्या-
दिषु प्रसिद्धम् । अथ क्रतुरूपिणं विष्णुं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वं-
स्तदनुग्रहं प्रार्थयते—क्रतो स्मर क्रतो ज्योतिष्टोमादिक्रत्वात्मक । अहं
क्रतुरहं यज्ञ इति वचनात् । यज्ञः पञ्चमहायज्ञात्मक इत्यर्थः । स्मर
स्मरणानुग्रहया बुद्ध्या विषयी कुरु ।

अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ।

[इति] भगवद्भजनम् । अत्र स्मरामि नयामीति पदद्वयस्य क्रतो स्मराग्ने
नयेति प्रार्थनाद्वयापेक्षया प्रतिवचनत्वावगमात् । कृतं स्मर पत्कृतं यत्किं-

चिदानुकूल्यमनुसंधाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति वा । एतावदन्तं त्वत्कृत्यत-
याऽऽनुकूल्यं प्रतिसंधाय त्वमेष शेषपूरणं कुर्विति भावः । उक्तार्थं आद-
रातिशयात्कृतो स्मर कृत्स्नं स्मरेत्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथाराये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमेऽध्याये यदा वै पुरुपोऽस्माह्लोकात्प्रैति स वायुमा-
गच्छति [१० । १] इत्यादिनाऽर्चिरादिकं पन्थानमुपदिश्य पश्चाद्ध्या-
यावसाने हिरण्मयेन पात्रेणेत्याद्याश्चत्वारो मन्त्राः क्रमेण पठिताः ।
अग्नेऽग्निशरीरक यस्याग्निः शरीरम् । इति श्रुतेः । यद्वा साक्षादप्यविरोधं
जैमिनिः [ब्र० सू० १ । २ । २८] अग्रं नयतीत्यग्निः । अग्रनयनादि-
गुणयुक्तं नयं प्रवर्तयेत्यर्थः । सुपथा शोभनेन मार्गेणार्चिरादिना ।

अर्चिरहःसितपक्षानुदगयनावदौ च मारुतार्केन्दून् ।

अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः [वरदमिश्रः] ॥

इत्यभियुक्तसंगृहीतेन मार्गेणेति भावः । राये धनाय ब्रह्मणः प्राप्य-
त्वाद्ब्रह्मैव सुस्थिरमनन्तधनं तस्मै हिरण्मयपुरुषाय त्वत्प्राप्तय इति
भावः । अस्माननन्यप्रयोजनात् । अनन्यगतींश्चेत्यर्थः । न केवलं
मामपि त्वनुबन्धिजनानपीति बहुवचनस्याभिप्रायः । देव मम बुद्धौ
द्योतमान । ' तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।
[श्वे० ६ । १८] इति श्रुतेः । विश्वानि वयुनानि । चतुर्विधपुरुषार्थो-
पायान्यथावद्विद्वांस्त्वमस्मान्नेतुमर्हसीति भावः । ' यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै, [श्वे० ६ । १८] इति श्रुतेरिति भावः । मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये
इति मन्त्रगतं मुमुक्षुपदं विवृण्वन्नाह—युयोध्यस्मज्जहुराणमेन इति
हुर्छां कौटिल्ये जुहुराणं कुटिलं चन्धात्मकमित्यर्थः । एनः । अकृत्यकर-
णकृत्याकरणादिरूपं त्वदुपासनोत्पत्तिप्रतिबन्धमित्यर्थः । त्वत्प्राप्तिप्रति-
बन्धकमिति वा । एन इति जात्याभिप्रायकम् । अस्मदस्मत्तः । युयोधि
पृथक्कुरु । एतावदेव याचे त्वां जुहुराणमेनोऽस्मत्तः प्रथमं वियोजयेति
तत्पश्चाद्यथामनोरथं विनाशय पुरुषान्तरे संक्रामय वा न तत्रास्माकं
निबन्ध इति भावः । भूयिष्ठाम् । अनन्यगतिवत्वेनाऽऽवृत्तितो भूयसीम् ।
नमउक्तिं । ते । आप्तकामतया निरुपाधिकस्वामितया च नमउक्तिम् ।
निरपेक्षाय ते विधेम विदध्महे । हेऽग्ने देव विश्वानि वयुनानि विद्वांस्त्वं

जुहुराणमेनोऽस्मत्तो युयोधि सुपथाऽस्मान्नाये नय वयं ते भूयिष्ठां नम-
उक्तिं विधेमेत्यन्वयः । नित्याञ्जलिपुटा हृष्टानम इत्येवंवादिनो भवाम
इति भावः ॥ १८ ॥

एवमस्मिन्नध्याय आदितो मन्त्राष्टकस्य तु परतत्त्वं ततो मन्त्राष्टकस्य
परमपुरुषविषयकं भक्तियोगरूपं साक्षात्साधनमवशिष्टमन्त्रद्विकस्य
सर्वफलसाधनप्रपदनं प्रधानप्रतिपाद्यम् । एवं च भगवद्गीताध्यायपदकं
प्रथमं प्रथमाष्टकस्योपबृंहणं द्वितीयपदकमुपरितनाष्टकस्य चरमश्लोकस्य
पूर्वार्धं वायुरनिलममृतमन्त्रोक्तानुष्ठानविधायकमुत्तरार्धं तु युयोध्यस्म-
जुहुराणमेन इति प्रार्थयमानानां प्रार्थनापूरणसंकल्पपूर्वकं शोकप्रति-
क्षेपकं चरमश्लोकोऽप्यस्य मन्त्रद्विकस्योपबृंहणमिति बोध्यम् ।

इति रामानुजमतानुयायिनारायणरुतप्रकाशिका-
समेतेशावास्योपनिषत् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणेनमः ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेता

केनोपनिषत् ।

—x—

अथ कश्चिद्धन्यो ब्रह्म जिज्ञासुर्जडानां मनःप्रमृतीनां करणानां प्रवृत्तिस्तत्प्रवर्तकचेतनमन्तरेणानुपपन्नेति सामान्यतोऽवगत्य तत्प्रवर्तकचेतनविशेषबुभुत्सया पृच्छति—

ॐ केनेपितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

मन इपितमिष्टं साध्यसाधु वा विषयं प्रति केन देवेन प्रेषितं सत्पतति गच्छति । करणत्वाद्दृश्यं केनचित्प्रेरितमिति वाच्यम् । न तावज्जीव एव प्रेरकः । तेन निगूह्यतोऽपि मनसो विषयं प्रति पतनात् । अतो बलवता केनचिद्देवेनैव प्रेरितमिति वक्तव्यं स इति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । इपितमितीहागमश्छान्दसः । अथ प्रथमः प्राणः पञ्चानां प्राणानां मुख्यः प्राणः केन प्रयुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति याति स्वव्यापारं करोतीत्यर्थः । इमां लौकिकीं वैदिकीं च वाचं केनेपितां प्रेरितां वदन्ति जीवा इति शेषः । चक्षुःश्रोत्रमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । उ संबुद्धौ । भो देशिक को देवो युनक्ति नियुक्ते प्रेरयतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं शेषकरणानामिति ॥१॥

इति शिष्येणानुयुक्त आचार्य उवाचेति ज्ञेयम्—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं

स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुपश्चक्षुः । अतिमुच्य

धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

यत् । यः । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शब्दभासकत्वशक्तिप्रदः । मनसो मनः । मननशक्तिप्रदः । वाचो वागिन्द्रियस्य वाचं शब्दोच्चारणशक्तिप्रदः । प्राणस्य प्राणः प्राणनशक्तिप्रदः । चक्षुपश्चक्षुर्दर्शनशक्तिप्रदः । श्रोत्रादेर्नियन्ता यस्त्वया पृष्टः स देव इत्यन्वयः । तथा च श्रुतयः—

यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयति [बृ०३।७।२०] । 'यो वाचि तिष्ठन्वाचमन्तरो यमयति' [बृ०३।७।१७] । 'यः श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रमन्तरो यमयति [बृ०३।७।१९]' ।

‘यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुरन्तरो यमयति’ [वृ०३।७।१८] । यः प्राणे तिष्ठन्प्राणमन्तरो यमयति’ [वृ०३।७।१६] । इत्याद्या नारायणस्यान्तर्यामित्व-प्रतिपादिका इति । स इत्यनेन तादृशो नारायणो देव इति भावः । तथा च भगवद्वाक्यम्—मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्याद्युक्त्वा वासुदेवात्मकान्याहुरित्यादिस्मृतयश्च । श्रोत्रादिनियामकत्वज्ञानिनः फलमाह—अतिमुच्येति । धीरा धीमन्तः श्रोत्रादिप्रेरकत्वं नारायणस्य जानन्तः । अस्माल्लोकान्द्रौतिकदेहात्प्रेत्य निर्गत्योत्क्रमणं विधायेति यावत् । अर्चिरादिमार्गेण गत्वाऽतिमुच्य लिङ्गदेहं हित्वाऽमृता मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

मनआदीनां प्रवर्तकनारायणब्रह्म साकल्येनोपदिशेत्यत्राऽऽह यद्वाचेत्यादिमन्त्रैः—

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यन्ति ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

यद्ब्रह्म वाचा वेदयाण्याऽनभ्युदितं साकल्येन नोक्तम् । येन च प्रेरिता सती वागभ्युद्यते पुरुषैरुच्चार्यते तदेव त्वं ब्रह्म विद्धि जानीहि । नेदं जब्जीयादिकं जगद्यत्कामात्मान इदमुपासत इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यर्थो ध्येयः । यन्मनसा कश्चित्साकल्येन न मनुते येन मनो मतम् । येन चक्षूंषि पश्यन्ति नृश्यन्त इत्यर्थः । यत्प्राणेन न प्राणिति न चेष्टते येन प्राणः प्रणीयते प्रेर्यते ॥ ४ । ५ । ६ । ७ । ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनम् ॥

त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ

नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ॥

हे शिष्याहं सुवेदं ब्रह्मणो रूपं सम्यग्जानामीति यदि मन्यसे तर्हि त्वमपि नूनं दहरमेवाल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ । तस्यानन्तत्वादिति भावः । रूपमिति ब्रह्मगुणानामुपलक्षणम् । यद्यस्माद्दहरमेव वेत्थ । अथ तस्मात्त्वं त्वयि ध्यत्ययात् । त्वय्यस्य ब्रह्मणो यद्रूपं देवेषु चास्य ब्रह्मणो यद्रूपं तदिति शेषः । मीमांस्यमेव विचार्यमेव नु इदानीम् । ते त्वयेति ॥ ९ ॥ १ ॥

अन्येषां कात्स्नर्येन ब्रह्माज्ञानित्वेऽपि तव त्वस्ति सम्यग्ब्रह्माज्ञानित्वमिति पृष्टो देशिक आह—मन्य इति । अन्ये सम्यग्वेदायमिति मां वदन्ति अहं तु ब्रह्म विदितं न मन्य इति योजना । तर्हि त्वमपि ब्रह्म सर्वथा न वेत्थ किमित्यत आह—नो नेति । नो वेद न जानामीति न किंतु वेदेति च ।

ब्रह्मणः साकल्येनाज्ञेयत्वमुपपाद्योपसंहरति—

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

नोऽस्माकं मध्ये यस्तु ब्रह्माहं वेदेति वदति स तं नो वेद कुतः परिच्छिन्न-
त्वज्ञानात् । अहं न वेदेति यो वदत्यसौ वेद च ब्रह्मणोऽपरिच्छि-
न्नत्वात् ॥ १० ॥ २ ॥

यो न इत्यादिना साकल्येन श्रवणागोचरत्वमुक्त्वा मननागोचरत्वं चाऽऽह—यस्येति । यस्य ब्रह्मामतमिति मतं तस्य पुंसो मतं विचारि-
तमनन्तत्वज्ञानात् । यस्य ब्रह्म मया मतं विचारितमिति मतं बुद्धिः
स न वेदानन्तत्वाज्ञानात् । साक्षात्कारोऽपि न साकल्येनेत्याह—अवि-
ज्ञातमित्यादिना । वयं ब्रह्म सम्यक्साक्षात्कृतवन्त इति विजानता-
मविज्ञातं ब्रह्म । आनन्त्याद्ब्रह्मणः साकल्येन ज्ञानाभावात् । अविजा-

नतामुक्तरीत्याऽविजानतां नास्माभिर्ब्रह्म सम्यक्साक्षात्कृतमिति यावत् ।
विज्ञातं ब्रह्म साक्षात्कृतमित्यर्थः । आनन्त्यवेदनादिति भावः ॥११॥३॥

ब्रह्मणः साकल्येनाज्ञेयत्वे कथं तेनेष्टसिद्धिरिति चेत्स्वस्य योग्यैकदे-
शज्ञानादेवेष्टसिद्धिरित्याह—

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्म-

हती विनाष्टिः ॥ भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रतिबोधेत्यत्र भूतामिति शेषः । स्वस्य ब्रह्मविद्यया योग्यतानुसारेण
पुंभिः भूतं मतं ब्रह्म प्रतिबोधेन स्वयोग्यापरोक्षज्ञानेन विदितं चेदमृतत्वं
मुक्तिं विन्दते लभते पुमानिति वा प्रतिबोधेनोपासनरूपया कयाचिद्ब्रह्म-
विद्यया विदितं साक्षात्कृतं ब्रह्म विन्दते लभत इति धार्थः । आत्मना
भृत्या वीर्यं समाहितमनस्त्वलक्षणं विन्दते लभते । विद्यया । उपासन-
रूपया मक्त्येति यावत् । अमृतं परमात्मानं विन्दते लभते साक्षात्करो-
तीति यावत् । मक्त्या च धृत्या च सनाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्य-
तीहेति स्मृतेः ॥ १२ ॥ ४ ॥

अस्तु विद्यारूपं ज्ञानं भगवत्साक्षात्कारफलं तत्कदा संपाद्यमित्यत
आह—इहेति । इह ज्ञानयोग्यब्राह्मणादिदेहेऽवेदीचेद्विजानाचेत् । अथ
तर्हि सत्यं पूर्वोक्तफलं सत्यममृतब्रह्मास्त्येव तत्प्राप्ती न संदेह इति भावः ।
इह नावेदीचेत्तदा महती विनाष्टिर्हानिर्भवति । अथ प्रतिबोधं वक्ति—
धीरा ब्रह्मप्राप्तिविनाष्टिविवेकिनो भूतेषु सर्वभूतेषु स्थितं ब्रह्म विचि-
न्त्याऽऽप्रयाणं स्मृत्वाऽऽस्माह्लोकात्प्रेत्यामृता भवन्तीति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अत्यद्भुतत्यात्साकल्येन न ज्ञेयमिति प्रतिपादितेऽर्थे कांचनाऽऽख्या-
पिकां वक्ति—

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य

ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ॥

त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽ-
 स्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥
 तद्वैपां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न
 व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥
 तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि
 किमेतयक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

देवानां दैत्यदानवैर्युद्धे प्रस्तुते सति ब्रह्म देवानाविश्य देवेभ्यो देवा-
 नामर्थे दैत्यादीन्विजिग्ये व्यजयत् । हेति निश्चितमेतदित्यर्थः । अथ
 विजयानन्तरं तस्य देवेष्वाविष्टस्य ब्रह्मणो विजये सति देवा अमही-
 यन्तापूज्यन्त । महीङ्, पूजायाम् । कण्ठ्वादिभ्यो यगिति यक्प्रत्ययः ।
 गर्विणोऽभवन्निति भावः । हेत्याश्चर्ये । ब्रह्मणो विजये कुतो देवानां
 गर्व इत्येतदेव व्यनक्ति—त इति । देवा अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमे-
 वायं महिमेत्यैक्षन्त व्यजानन् ॥ १४ ॥ १ ॥

. एपां देवानां तदासुरावेशकृतेश्वराज्ञाननिमित्तमहंकारादिकं जज्ञौ
 व्यजानाद्ब्रह्मेत्यनुपङ्गः । तेभ्यो देवेभ्योऽर्थं देवानां स्वात्मतत्त्वबोधाय
 यक्षरूपतया प्रादुर्बभूव ब्रह्मेत्यर्थः । तद्यक्षरूपं ब्रह्मेदं किमिति न
 व्यजानत न व्यजानन् ॥ १५ ॥ २ ॥

ते देवा अग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्यक्षं किमिति विजानीहीति तथे-
 त्युक्त्वा ॥ १६ ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मी-
 न्यवधीञ्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यामित्यपीदं सर्वं
 दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निद्रधावेतद्वहेति तदुपप्रेयाय सर्वज-
 वेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैत-
 दशकं विज्ञातुं यदेतयक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि

किमेतयक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मी-
त्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥

तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्येति तदुपप्रेयाय सर्व-
जवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निवृत्ते
नेतदशकं विज्ञातुं यदेतयक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥

अग्निस्तद्यक्षमाभिमुख्येनाद्रवदगमत् । तद्यक्षमभिमुखमागतमग्निं कोऽ-
सीत्यवदत् । अग्निरहमस्मि जातवेदा अहमस्मीत्यग्निरब्रवीत् । वै
प्रसिन्द्वौ । एतन्नम ममेत्यर्थः । तस्मिँस्त्वयि तादृशे त्वयि किं वीर्यमिति
यक्षमब्रवीत् । यदिदं पृथिव्यामस्ति सर्वमपीदं देहयमित्यग्निरब्रवीत् ।
तस्मा अग्नय एतद्देहेत्युक्त्वा किञ्चित्तृणं तत्पुरतो निदधौ यक्षमित्यर्थः ।
तत्तृणं दग्धुं सर्वजवेन सर्ववेगेणोपप्रेयाय समीपमगमत् । गत्वा तन्न
शशाकं दग्धुं सोऽग्निः । तत एव तावन्मात्रत एव यक्षरूपमवधार्य निवृ-
त्ते निवृत्तवान्निवृत्य च देवानब्रवीत् । यदेतद्यक्षमित्येतद्विज्ञातुं नाश-
कमिति । अथानन्तरं वायुं प्राग्ब्रह्माख्या । आददीयाऽऽदद्यामित्यर्थः ॥४॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

अथेन्द्रमनुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतयक्षमिति

तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुगां
हैमवतीं तां होवाच किमेतयक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

घनेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-

मिति ततो ह्ये विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्मात्तिरोदधे तस्मात्प्रदेशादन्तर्हितमभूदिति वा । स इन्द्रस्तस्मि-
न्नेव यक्षतिरोधानाकाशप्रदेशे यक्षेणोपदेशार्थं स्थापितां स्त्रियं दृष्ट्वाऽऽ-

जगाम तत्समीपं प्राप्तवान् । सा केत्यत उक्तं बहुशोभमानां हेमवतीं
हिमवतः पुत्रीमेतद्यक्षं किमिति तां स्त्रियमुवाच पप्रच्छेत्यर्थः ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इन्द्रेण पृष्टा देव्येतद्यक्षं ब्रह्मेति होवाच हेति निश्चयमाह । एतदेतस्य
देवेष्वनुप्रविष्टस्य ब्रह्मणो विजये तद्विजयनिमित्तं महीयध्वं महिमवन्तो
भवत न त्वात्मनो विजयनिमित्तं गर्विणो भवत वै निश्चितमेतदिति चोवा-
चेत्यन्वयः । एवमुपदिष्ट इन्द्रः किं चकारेत्यत आह—तत इति ।
ततो हैव देव्युपदेशादेव तद्यक्षमिन्द्रो ब्रह्मेति दैत्यविजयोऽस्मदनुप्रविष्ट-
ब्रह्मकृत इति विदांचकार ज्ञातवान् ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्ये-
नन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

तस्माद्देवस्मात्त्वं ब्रह्मणः पूर्वं दृष्टत्वादेवैते देवा अन्यन्देवान्तितरा-
मिवेति । एते देवाः क इत्यतस्तानाह—यदग्निर्वायुरिन्द्र इति । यदग्निर्योऽ-
ग्निर्यो वायुर्य इन्द्र एते देवाः । कुत एतेऽधिका इत्यतस्तस्मादित्युक्तम् ।
हेतुं व्यनक्ति—ते हीति । हि यस्मादेतद्यक्षरूपं ब्रह्म नेदिष्टं समीपस्थं
पस्पृशुः । स्पृश संस्पर्शने । परामर्शं कृतवन्त इत्यर्थः । परामर्शात्प्रागाग्नि-
वाय्वोर्यक्षदर्शनमात्रमिन्द्रस्य तु यक्षस्य ब्रह्मत्वज्ञानमिति बोध्यम् ।
तद्व्यनक्ति—ते हीति । तेऽग्निवाय्विन्द्राः प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदां-
चक्रुः ॥ २७ ॥ २ ॥

ब्रह्मवेदनं चेन्द्रस्य देव्युपदेशादभ्यस्य त्विन्द्रोपदेशादिति भावेनेन्द्रस्य
ज्ञानोदयप्रकारमाह—

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशं
स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैप आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्न्य-

मीमिपदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति स ह्येनदिति । एतदेव । तद्वाक्यार्थमेव
व्यक्तमाह । स ह्येनत्प्रथम इति प्रथममित्यर्थः ॥ २८ ॥ ३ ॥

अधिदैवतमध्यात्मं चोपास्वरूपमुपदिशति—तस्यैप इत्यादिना । तस्य
ब्रह्मण एव आदेश उपदेशः । यदेतत्कपिलाख्यं रूपम् । विद्युतो

बहुवचनमाद्यर्थ उपलक्षणं वा विद्युदादींस्तेजोरूपानर्थाना समन्ताद्यद्युत-
द्यद्योतपददीपयदिति । आ न्यमीमिपत्सम्यङ्गन्यमीमिपत्सम्यङ्गन्यमील-
यत् । आ पूर्णमित्यर्थः । यद्वा यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म
द्युतिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवत् । आ
इवेत्युपमार्थ आशब्दः । यथा वनान्धकारं विदार्यं विद्युत्सर्वतः प्रकाशत
एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्यक्तीभूतमतो विद्युतदिवेत्युपा-
स्यम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् [२।३।६] इति बृहदारण्यके । यस्माच्चेन्द्रोपसर्प-
णकाले न्यमीमिपत् । यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेपणं कृतवानिति । इतीदित्यन-
र्थकौ निपातौ निमिपितवदिव तिरोभूतमित्येवमधिदैवतं देवताया अधि
पद्वर्शन्तमधिदैवतं तत् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-

दुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तद्ध तद्धनं नाम तद्धनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि

हैनः सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥

अथेत्यर्थान्तरे । अध्यात्मं देहे तस्योपदेश उच्यत इत्यर्थः । यदे-
तन्मनोऽनेनैव प्रेरितं सद्गच्छतीव च सम्यङ्गन गच्छतीयत्तया वस्तु न
विषयी करोति । अनेनैव ब्रह्मणाऽनिरुद्धाख्येन हरिणाऽनुगृहीतस्तद्वि-
पयजातमुपस्मरति । कीदृशं मन इत्यत उक्तमभीक्षणं संकल्प इति ।
भृशमनेकार्थान्संकल्पयतीति । संकल्पमित्यर्थः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।
शब्दस्वभावाद्वा । अभीक्षणं नित्यं भृशं संकल्पश्च भवति । तस्य ब्रह्म-
णोऽनिरुद्धाख्यस्य हरेरेप उपदेश इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्योपास्यमन्वर्थं नामाऽऽह—

तद्धेति । तद्ब्रह्म तद्धनं नाम तत्तत्त्वाद्वाप्तत्वाद्द्वननीयत्वाद्भजनीय-
त्वात् । तद्धनमिति कल्याणनिमित्तकनामवत् । तनोतिस्त्वजियजित-
निम्य इत्यवप्रत्ययः । वनतेरकारः । तच्च तद्धनं चेति तद्धनमिति । हेति
प्रसिद्धम् । तद्धनमित्युपासकस्य फलमाह—स य इति । स प्रसिद्धो
योऽधिकार्येत्तद्ब्रह्मैवं तद्धनं नामेत्येवं रूपेण वेदेन तद्धनत्वज्ञानिनं सर्वाणि
भूतान्यभि संवाञ्छन्ति । सर्वापेक्षितो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं शो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्वालीं वाव त उप-

निषदमवृमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति

प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि(णि) सत्यमायतनम् ॥३३॥
 ॥८॥यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गं
 लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति तलवकारोपनिषत् ।

एवं श्रुत्वा पुनराचार्यं पृच्छति शिष्य उपनिषद् भो ब्रूहीति । मो
 आचार्योपनिषद् सप्रतिष्ठां सायतनां ब्रूहीत्यपृच्छदिति शेषः । किमुप-
 निषत्प्रतिष्ठां पृच्छस्युतोपनिषदुत्पन्नविद्याया अवस्थानकारणं किं वा
 विद्यायाः कारणमिति हृदि विकल्प्य क्रमेणोत्तरमाह—उक्ता त इति ।
 ते तुभ्यं ब्राह्मी ब्रह्मविषयां वादेत्यसंशयं त उपनिषत्स्वरूपमब्रूमावोचा-
 मेति । ब्रह्मेति होवाचेत्यादिना ब्रह्मस्वरूपोक्तेस्तत्र वक्तव्यं किमपि
 नेत्यर्थः [३२ । ७ ।] ॥

तस्यै तस्या विद्यायास्तपो दमः कर्म च प्रतिष्ठा । तपः कृच्छ्रचान्द्रा-
 यणादि शास्त्रपर्यालोचनं वा । दम इन्द्रियनिग्रहः । कर्म तु वर्णाश्रमोचित-
 क्रियानुष्ठानम् । प्रतिष्ठा प्रतिष्ठाहेतुः । तपआदिमत्सु विद्या प्रतितिष्ठती-
 त्यर्थः । वेदा ऋगादयस्तदनुकूलग्रन्थाश्च । शिक्षा कल्पो व्याकरणं
 निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गरूपसर्वाङ्गानि(णि) सत्यं यथाभूतमपी-
 ङ्कारं वचनमायतनमुत्पत्तिस्थानं ब्रह्ममीमांसा तस्या इत्यनुपङ्गः ।
 विद्याया इत्यर्थः [३३ । ८ ।] ॥

एतदुपनिषज्ज्ञानिनः फलमाह—य इति । योऽधिकार्यतामुपनिषद्
 वेद स पाप्मानमपहत्यानन्ते त्रिविधपरिच्छेदरहिते स्वर्गे सुखरूपे लोके
 प्रकाशरूपे ज्येये श्रेष्ठे ब्रह्मणीति योज्यम् । प्रतितिष्ठतीतिद्विरुक्तिरुक्त-
 सर्वावधारणार्था [३४ । ९ ।] ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेता तलवकारोपनिषत् ।

ॐ तत्सद्गुणे नमः ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेता
काठकोपनिषत् ।

—○*○—

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो
रामानुजः स मुनिराद्रियतां मद्भक्तिम् ॥

अथ कठवल्लीव्याख्या ।

अतसीगुच्छसच्छायमश्रितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्याङ्गुरूनपि ।
व्याख्यास्ये विदुषां प्रीत्यै कठवल्लीर्यथामति ॥ २ ॥
उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।

उशन्कामयमानः । वश कान्तादित्यस्माच्छतरि ग्रहिज्येत्यादिना संप्र-
सारणम् । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थं निपातौ । फलमिति शेषः ।
वाजश्रवसः । वाजेनाग्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः कीर्तिर्यस्य स वाजश्र-
वास्तस्यापत्यं वाजश्रवसः । रूढिर्वा वाजश्रवस इति । स किलोर्पिर्विश्व-
जिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानस्तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ
दत्तवानित्यर्थः । उशन्नित्यनेन कर्मणः काभ्यत्वाद्दक्षिणासाहुष्यमा-
वश्यकमिति सूच्यते ।

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

आस बभूव । छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्स्वस्तये ताक्षर्य-
मित्यादिवदस्तेर्भूभावाभावः ।

तः ह कुमारः सन्तं दक्षिणासु नीयमा-
नासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

तं कुमारं सन्तं बालमेव सन्तमृत्विग्भ्यो दक्षिणासु गोषु नीयमानासु
सतीषु श्रद्धाऽऽस्तिक्यनुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ताऽऽविवेशाऽऽविष्टवती ।
यद्यपि यदानतिकरं द्रव्यं तद्दक्षिणेत्युच्यत एका चासौ क्रतावानतिरिति ।
तदुपाधिको दक्षिणाशब्द एकवचनान्ततामेव लभते । अत एव भूनाम-
कैकाहक्रतौ तस्य धेनुर्दक्षिणेत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादेः प्रकृतस्य दाक्षि-

ण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य धेनुरिति गवाम्' [जै० १०।३।१४।
 ५।६] इति दाशमिकाधिकरणे स्थितं तथाऽपि दक्षिणाशब्दोऽयं
 भृतिवचनः स च कर्मापेक्षयाऽपि प्रवर्ततेऽस्मिन्कर्मणीयं भृतिरिति, कर्त्र-
 पेक्षयाऽपि प्रवर्ततेऽस्मिन्कर्मण्यस्य पुरुषस्येयं भृतिरिति । ततश्च ऋत्वि-
 ग्वहुत्वापेक्षया दक्षिणाबहुत्वसंभवाद्दक्षिणास्विति बहुवचनमुपपद्यते ।
 अत एव ऋतपेये—“औदुग्धरः सोमचमसो दक्षिणा” “स प्रियाय
 सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इत्यत्रैकवाक्यतापक्षे ब्रह्मभागमात्रेऽपि दक्षिणा-
 शब्दस्यावयवलक्षणामन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्तन्मात्रवाध इत्युक्तं दशमे
 यदि ब्रह्मणस्तद्वनं तद्विकारः स्वादित्यधिकरणे । ततश्च ऋत्वपेक्षया
 दक्षिणैक्येऽपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणामेदंसंभवाद्दक्षिणास्विति बहुवच-
 नस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति—

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा

नाम ते लोकास्तान्त गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

पीतमुदकं यामिस्ताः पीतोदकाः । जग्धं मक्षितं तृणं यामिस्ता
 जग्धतृणाः । दुग्धो दोहः क्षीरास्यो यामिस्ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रिया
 अप्रजननसमर्था जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवंभूता गावस्ता
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्प्रयच्छन् । अनन्दा अमृखास्ते शास्त्रप्र-
 सिद्धा लोकाः सन्ति नाम खलु । तत्र स यजमानो गच्छत्येवमन्य-
 तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम् ।

दीयमानदक्षिणावैगुण्यं मन्यमानो नचिकेताः स्वात्मदानेनापि पितुः
 क्रतुसादृश्यमिच्छन्नास्तिकाग्रेसरः पितरमुपगम्योवाच तात कस्मा
 ऋत्विजे दक्षिणार्थं मां दास्यसीति । स एवमुक्तेनापि पित्रोपेक्ष्यमा-
 णोऽपि द्वितीयं तृतीयमपि पर्यायं कस्मै मां दास्यसीत्युवाच ।

तः होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

एवं निर्दिष्टमानः पिता क्रुपितस्तं पुत्रं मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्त्वा-
 यान् ॥ ४ ॥

एवमुक्तोऽपि पुत्रो दिगतसाध्वस्तशोकः पितरमुवाच—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

सर्वेषां मृत्युसदनगन्तॄणां पुरतो मध्ये वा गच्छामि न तु मन्थरः
पश्चात् । मृत्युसदनगमने न कोऽपि मम विचार इति भावः ।

किं तर्हि तत्राऽऽह—

किञ्च स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

मृत्युर्मयाऽद्य यत्करिष्यति तत्तादृशं यमस्य कर्तव्यं किं वा पूर्णकामस्य मृत्योर्माहेशेन बालिशेन किं प्रयोजनं स्याद्येन ऋत्विग्भ्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एतदेवानुशोचामीति भावः ॥ ५ ॥

साध्यसरोपावेशहीनमीहशं पुत्रवाक्यं श्रुत्वा क्रोधावेशान्मया मृत्यवे
त्वा ददामीत्युक्तं नेहशं पुत्रं मृत्यवे दातुमुत्सह इति पश्चात्तदहृदयं
पितरमालोक्योवाच—

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

पूर्वं पितामहादयो यथा मृषावादं विनैव स्थिता यथा चापरे साध-
वोऽद्यापि तिष्ठन्ति तान्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

मर्त्यः सस्यमिवाल्पेनापि कालेन जीर्यति जीर्णश्च मृत्वा सस्यमिव
पुनराजायते । एवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन । पालय सत्यं प्रेपय
मां मृत्यव इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्द्वारि तिस्रो रात्रीरनश्नुवास ।
ततः प्रोष्याऽऽगतं यमं द्वाःस्था वृद्धा ऊचुः ।

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैताञ्च शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

साक्षादग्निरेवातिथिर्ब्राह्मणः सन्गृहान्प्रविशति तस्याग्नेरेतां पाद्यास-
नादिलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तस्तदपचारेण दग्धा मा भूमेति ।
अतो हे वैवस्वत नचिकेतसे पाद्यार्थमुदकं हराऽऽहरेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकरणे प्रत्यवायं च दर्शयन्ति स्म—

आशाप्रतीक्षे संगतञ्च सूनुतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूञ्च सर्वान् ।

एतद्दृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

यस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहेऽनश्नन्नमुञ्जानोऽतिथिर्वसति
तस्याऽऽशाप्रतीक्षे कामसंकल्पौ । यद्वाऽनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छाऽऽशा ।
उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा । संगतं सत्संगमं सूनुतां सत्यप्रियवाचम् ।
इष्टापूर्ते इष्टं यागादि पूर्ते खातादि पुत्रान्पशूंश्चैतदनशनरूपं पापं वृद्धे
वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । वृजी वर्जने रुधादित्वाच्छूनम् । वृजि वर्जनं
इत्यस्मादिदितो नुमदादित्वाच्छपो लुग्व्वा ॥ ८ ॥

एवं वृद्धैरुक्तो मृत्युर्नचिकेतसमुवाच—

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्नहन्नतिथिर्नमस्यः ।

मे गृहे यस्माद्धेतोर्हं ब्रह्मन्नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं तिस्रो रात्रीरमु-
ञ्जान एषावात्सीरित्यर्थः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तस्मात्प्रति त्रीन्विरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

तस्माद्धेतोर्मह्यं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं त्रीन्विरान्वृणीष्व
वृणीष्व प्रार्थय । तव लिप्ताभावेऽपि मदनुग्रहार्थमनशनरात्रिसमसं-
ख्याकांस्त्रीन्विरान्वृणीष्वेति भावः ॥ ९ ॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्त्वाह—

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वी-

तमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।

हे मृत्यो मत्पुत्रो यमं प्राप्य किं करिष्यतीति मद्द्विषयचिन्तारहितः प्रस-
न्नमना माऽभि मां प्रति मम पिता गौतमो वीतरोपश्च यथा स्यादित्यर्थः ।

किं च—

त्वत्प्रमृष्टं माऽभिवदेत्प्रतीतः ।

त्वया गृहाय भेषितं माऽभि मां प्रति प्रतीतो यथापूर्वं प्रीतः सन्यदेत् ।
यद्वाऽभिवदेदाशिषं प्रयुञ्ज्यात् । अभिवदति नाभिषादयत इति स्मृति-
प्यभिवदन्नम्याऽऽशीयां दे प्रयागात् ।

एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच—

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः ।

यथापूर्वं त्वपि हृष्टो भविता ।

औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

उद्दालक एवौद्दालकिः । अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्वामुष्यायणो वा ।
उद्दालकस्यापत्यमारुणस्य गोत्रापत्यमिति वाऽर्थः । मत्प्रसृष्टो मदनुज्ञातोः
मदनुगृहीतः सन्मदनुग्रहादित्यर्थः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः ।

त्वयि विगतमन्युः सन्नूत्तरा अपि रात्रीः सुखं शयिता । लुट्, सुख-
निद्रां प्राप्स्यतीति यावत् ।

त्वां दर्शिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

दर्शिवान्दृष्टवान्सन्नित्यर्थः । कसन्तोऽयं शब्दो दृशेऽति वक्तव्य-
मिति कसोरिच्छान्दसो द्विर्वचनाभावः । मत्प्रसृष्टमिति द्वितीयान्तपाठे
मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता द्वितीयं वरं प्रार्थयते स्वर्गे लोक इत्यादिना मन्त्रद्वयेन—

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति ।

अत्र स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरे यथा चैतत्तथोत्तरत्र वक्ष्यते ।

न तत्र त्वं न जरया विभेति ।

हे मृत्यो त्वं तत्र न भ्रमवसि जरया युक्तः सन्न विभेति जरातो न
विभेति । तत्र वर्तमानः पुरुष इति शेषः ।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोका-

त्तिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

अशनाया बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरो यथा चैत-
त्तथोत्तरत्र वक्ष्यते ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो ।

सत्त्वमिति । पुराणादिप्रसिद्धसर्वज्ञस्त्वं स्वर्गप्रयोजनक्रमं जानासि ।

स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्य इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्थण्डिलरूपाग्नेः स्वर्ग-
प्रयोजनकत्वं चोपासनाद्वारेत्युत्तरत्र स्फुटम् ।

प्रवूहि त२ श्रद्धानाय मह्यम् ।

श्रद्धानाय मोक्षश्रद्धावते ।

स्वर्गलोकेन तव किं सिध्यतीत्यत्राऽऽह—

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एत-

द्वितीयेन वृणे यरेण ॥ १३ ॥

स्वर्गो लोको येषां ते परं पदं प्राप्ता इत्यर्थः । “परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छा०८।३।४] इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्व-
कत्वात्स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षशब्दितामृतत्वस्येति भावः ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्राह—

प्र ते ब्रवीमि तद्दु मे निबोध ॥

त्वत्प्रार्थितं ते प्रब्रवीमि । व्यवहिताश्चेति व्यवहितः प्रयोगः । मे ममो-
पदेशाज्जानीहीत्यर्थः ।

ज्ञानस्य फलं दर्शयति—

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकातिमथो

प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

अनन्तस्य विष्णोर्लोकस्तत्प्राप्तिम् । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [क०१।
३।९] इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । अथो तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठामपुनरा-
वृत्तिं च लभत इति शेषः । तज्ज्ञानस्येदृशं सामर्थ्यं कथं संभवतीति
नन्यमानं प्रत्याह—विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् । ब्रह्मोपासनाङ्गन्तयै-
तज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहायां निहितमन्ये न जानन्ति
त्वं जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थस्य विदेर्लाभार्थकत्वसंभवाद्गिं
प्रजानंस्त्वमनन्तलोकातिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावः सिद्धो
भवति । प्रजानन्, लक्षणहेत्वोरिति शत्रुप्रत्ययः ॥ १४ ॥

अनन्तरं श्रुतिवाक्यम्—

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ।

लोकस्थाऽऽदिं हेतुं स्वर्ग्यमिति यावत् । तमग्निमुवाच ।

या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।

यल्लक्षणा इष्टकाश्चेतव्या यत्संख्याका येन प्रकारेण चेतव्यास्तत्सर्व-
मुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसवर्णश्छान्दसः ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम् ।

स च नचिकेतास्तच्छ्रुतं सर्वं तथैवानूदितवानित्यर्थः ।

अथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥ १५ ॥

शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टः सन्मृत्युः पुनरप्युक्तवान् ॥ १५ ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा ।

संतुष्यन्महामना मृत्युर्नचिकेतसमब्रवीत् ।

वरं तवेहाय ददामि भूयः ।

पुनश्चतुर्थं वरं प्रयच्छामीति ।

किं तत्राऽऽह—

तथैव नाम्ना भविताऽयमग्निः ।

मयोच्यमानोऽग्निस्तथैव नाम्ना नाचिकेत इति प्रसिद्धो भविता ।

किंच—

सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

विचित्रां सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमालां स्वी कुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्म स्तौति—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मरुत्तरति जन्ममृत्यू ।

त्रिणाचिकेतः “अयं वाव यः पवते” इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी
त्रिकर्मकृद्यजनाध्ययनदानकृत्पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञकृद्वा त्रिभिरग्नि-
मिस्त्रिभिरनुष्ठितैरग्निभिः संधिं परमात्मोपासनेन संबन्धमेत्य प्राप्य जन्म-
मृत्यू तरतीत्यर्थः । “करोति तद्येन पुनर्न जायते” इत्यनेनैकार्थ्यात् ।
एवमेव ह्ययं मन्त्रः “त्रयाणामेव चैवम्” [ब० सू० १ । ४ । ६] इति
सूत्रे व्यासार्थैर्विबृतः ।

त्रिभिरेत्य संधिमिति निर्दिष्टमङ्गभूतं परमात्मोपासनमाह—

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा ।

अयं मन्त्ररुण्डः “विशेषणाच्च” [ब्र०सू० १ । २ । १२] इति सूत्र-
माप्ये ब्रह्मजज्ञो जीवो ब्रह्मणो जातत्वाज्ज्ञत्वाच्च तं देवमीड्यं विदित्वा
जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थ इति विवृतः । देवश-
ब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासंभवाद्ब्रह्मदेवशब्दस्य पर-
मात्मकत्वपर्यन्तार्थ इति भाष्याभिप्रायः ।

निचाप्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

निचाप्ये ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्येमां त्रिकर्मकृत्तरतीति पूर्व-
मन्त्रनिर्दिष्टं संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा ।

त्रिणाचिकेत उक्तार्थः । त्रयमेतद्विदित्वा ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यमिति
मन्त्रनिर्दिष्टं ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मस्वरूपं त्रिभिरेत्य संधिमिति
निर्दिष्टमग्निस्वरूपं च विदित्वा गुरुपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा ।

य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

एतावृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोय ।

स मृत्युपाशान् रागद्वेषादिलक्षणान्पुरतः शरीरपातात्पूर्वमेव प्रणोय
तिरस्कृत्य जीवदशायामेव रागादिरहितः सन्नित्यर्थः ।

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

यो वाऽप्येतां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां

चित्तिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् ॥

स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः

करोति तयेन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥

य एतां चित्तिं ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा ब्रह्मात्मकस्यस्वरूपतयाऽनु-
संधाय नाचिकेतमग्निं चिनुते स एव ब्रह्मात्मकस्यात्मानुसंधानशाली
सन्नपुनर्भयहेतुभूतं यद्भगवदुपासनं तदनुतिष्ठति । ततश्चाग्नी भगवदात्म-

कस्वात्मत्वानुसंधानपूर्वकमेव चयनं “ त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ” इति पूर्वमन्त्रे भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टं नान्यदितिभावः । अयं च मन्त्रः केषुचित्कोपेषु न दृष्टः कैश्चिद्व्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययितव्यतमैर्व्यासादिभिरेव व्याख्यातत्वान्न प्रक्षेपशङ्का कार्या ॥ १९ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः ।

उपदिष्ट इति शेषः ।

यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

स्पष्टोऽर्थः । किंच—

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः ।

जनास्तवैव नाम्नैतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः ।

तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः । न चैतत्प्रकरणगतानां स्वर्गशब्दानां मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेदुच्यते । भगवतैव भाष्यकृता स्वर्ग्यमग्निमिति मन्त्रं प्रस्तुत्य स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोऽभिधीयते । “स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते” इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावश्रवणात् । “त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू” इति च वचनात् । तृतीयवरप्रश्ने नचिकेतसा क्षयिफलानां निर्दिश्यमानतया क्षयिफलमुखेन नचिकेतसा क्षयिष्णुस्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेः । स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टसुखवचनतया निरवधिकानन्दरूपमोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवादिति करणतस्तात्पर्यतश्च प्रतिपादितत्वान्न शङ्कावकाशः । ननु “स्वर्गं लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं जरया विभेति । उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके” । “स त्वमग्निं स्वर्गमध्येपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे वरेण” इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्योतामुख्यया । नाऽऽद्यः । स्वर्गोपवर्गमार्गाभ्यां ‘स्वर्गोपवर्गयोरेकं न स्वर्गं नापुनर्भवं’ ‘स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्’ इत्यादिप्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वंद्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षवाचित्वाभावात् ।

ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश ।

स्वर्लोकः सोऽत्र कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥

इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यध्रुवान्तर्बर्तिलोकविशेषस्यैव स्वर्गशब्द-
वाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्यवहारदर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात् ।
नाप्यमुख्ययेति द्वितीयः पक्षः । मुख्यार्थे बाधकाभावात् । किमत्र प्रश्न-
वाक्यगतं जरामरणराहित्यामृतत्वभाक्त्वादिकं बाधकमुत प्रतिवचनगत-
जरामृत्युतरणाद्युत क्षयिस्वर्गस्य सर्वकामविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानु-
पपत्तिर्वा । नाऽऽद्यः । स्वर्गलोकवासिनां जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादि-
राहित्यस्यामृतपानादमृतत्वप्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु
दर्शनात् । ‘आमृतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि माप्यते’ इति स्मरणात् ।
अत्रैव “अजीर्यताममृतानामुपेत्य” इति मृत्यावप्यमृतशब्दप्रयोगदर्श-
नाच्च । स्वर्गलोकवासिनामेव ब्रह्मोपासनद्वारा “ते ब्रह्मलोके तु परान्त-
काले” [मु० ३।२।६] इति श्रुत्युक्तीत्याऽमृतत्वप्राप्तेः संभवेन “स्वर्ग-
लोका अमृतत्वं भजन्ते” इत्यस्योपपत्तेश्चापेक्षितामृतत्वपरतया लोकवेद-
निरुद्धौषणंहारिकामृतशब्दानुसारेण प्रक्रमस्थानन्यथारिद्धविशेष्यवा-
चिस्वर्गशब्दस्यान्यथानयनासंभवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्तेऽ-
भिरूपपदस्वारस्यानुसारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपपदज्ञदत्तपरत्वमा-
धीयते । न द्वितीयः । त्रिणाचिकेतश्चिभिरिति मन्त्रस्य स्वर्गसाधन-
स्यैवाग्नेश्चिरम्यासेन जन्ममृत्युतरणहेतुभूतब्रह्मविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थ-
कतया स्वर्गशब्दस्य मुग्यार्थपरत्वाबाधकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य
“करोति तद्येन पुनर्न जायते” इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थबाधकत्वं
नापि क्षयिष्णोः स्वर्गस्य फलान्तरविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुप-
त्तिरिति तृतीयः पक्षः । स्वर्गसाधनाग्निप्रश्नं प्रति ब्रुवता हितपिणा
मृत्युनाऽपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे “अनन्तलोकास्तिमथो प्रतिष्ठां त्रिणाचिके-
तश्चिभिरैत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु” इत्यादिनोपक्षित उत्पन्ना
मुमुक्षा “अन्यं धरं नचिकेतो वृणीष्य” इति प्रतिषेधेन दृटीकृता ।
‘म्यां च दशायां क्रियमाणक्षयिष्णुफलनिन्दा प्राचीनस्वर्गप्रार्थनायाः
कथं बाधिका स्यात् । किंच “श्वोभाया मर्त्यस्य” [क० १।१।२६]
इत्यादी मर्त्यमोगनिन्दाया एव दर्शनं न स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्स्व-
र्गशब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैकमाप्यतया तत्रयोजनकत्वम्याग्राय-
भायादुपक्रमोपमंशारमप्याभ्यस्तस्वर्गशब्दपीडाप्रसङ्गाच्च । सन्तु वा प्रति-

वचने बाधकान्यथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रथमस्य प्रश्नवाक्यस्थस्व-
 र्गशब्दस्यैव प्रचलत्वात् । न वा 'भूयसां स्यात्सधर्मत्वम्' [जै० १२।२।७।२२]
 इति न्यायाद्भूयानुग्रहार्थेऽल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
 'मुख्यं वा' [जै० १२।२।८।२३] इति सूत्र औपसंहारिकबह्वपेक्षयाऽपि
 मुख्यस्यैव प्राबल्योक्तेः । तस्मात्स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चि-
 त्कारणमिति । अत्रोच्यते—स्वर्गशब्दस्य मुख्ययैव वृत्त्या 'मोक्षवाचित्वं
 स्वर्गकामाधिकरणं नागृहीतविशेषणन्यायेन स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवचनत्व-
 मेव न प्रीतिविशिष्टद्रव्यवाचितेत्युक्तम् । ननु स्वर्गशब्दस्य नागृहीतवि-
 शेषणन्यायेन प्रीतिवचनत्वे सिद्धेऽपि देहान्तरदेशान्तरभोग्यप्रीतिवा-
 चिता न सिध्येत् । न च यस्मिन्नोष्णमित्यादिवाक्यशेषाद्विध्युद्देश-
 स्थस्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचितानिश्चय इति वाच्यम् । प्रीति-
 मात्रवाचित्वेन निर्णीतशक्तिकतया संदेहाभावेन 'संदिग्धेषु वाक्य-
 शेषात्' [जै० १।४।१९।२९] इति न्यायस्थानवतारादिति परिचोद्य
 यद्यपि लोके एव स्वर्गशब्दस्य निर्णीतार्थता तथाऽपि लोकावग-
 तसातिशयसुखवाचकत्वे तत्साधनत्वं ज्योतिष्टोमादीनां स्यात् । तथा
 चाल्पधननरायाससाध्ये लौकिके तदुपायान्तरे संभवति न बहुधननराणां
 सुसाध्ये बह्वन्तराये ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान्प्रवर्तत इति प्रवर्तकत्वं
 ज्योतिष्टोमादिविधेर्न स्यात् । अतो वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रीति-
 विशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ निश्चितायां वाक्यशेषाभावस्थलेऽपि यवव-
 राहादिष्विव स एवार्थः । लौकिके सातिशयप्रीतिभरिते गुणयोगादेव
 वृत्तेरुपपत्तेर्न शक्यन्तरकल्पना । न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य
 वन्दे निरतिशयप्रीतिवाचित्वमस्त्विति वाच्यम् । निरतिशयत्वांशस्यान्य-
 तोऽनवगतत्वेन तत्रापि शक्यवश्यंभावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदयोरनेका-
 र्थता स्यात् । यदा तु वैदिकप्रयोगावगतनिरतिशयप्रीतिवाचिता तदा
 सातिशये लौकिके प्रीतित्वसामान्ययोगाद्गौणी वृत्तिरिति मीमांसकैर्निर-
 तिशयसुखवाचित्वस्यैव समर्थिततया मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवा-
 दायोगात् । पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभा-
 वेऽपि पार्थशब्दमुख्यार्थत्वानपायवत्स्वर्गशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तरवर्तिलो-
 कगतसुखविशेष इवान्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावोऽपि वाच्यतानपायात् ।
 बर्हिंराज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणघृतादिष्वार्यैरप्रयुज्यमानानामप्यस्त्येव
 तद्वाचित्वं केषांचिदप्रयोगमात्रस्य शक्यभावासाधकत्वात् । अतस्तृण-

त्वादिजातिवचना एव बर्हिरादिशब्दा इति बर्हिराज्याधिकरणे स्थित-
त्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः ।

तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥ इति ।

ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव । ननु बर्हिराज्यादिशब्देष्वसंस्कृतवृ-
णघृतादावार्थप्रयोगाभावेऽध्यनार्यप्रयोगसत्त्वादसंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम ।
स्वर्गशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्गतलोकसुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्र-
योगात्तद्यावृत्तैव शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गात्राधिकरण उद्गा-
त्रशब्दस्य ऋत्विग्विशेष इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात्तस्य चोद्गात्र-
रेकत्वेन 'प्रेतु हंतुश्चमसः प्रोद्गात्रूणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासंभवात्तद-
न्वयार्थं रूढिपूर्वकलक्षणया 'अव सुब्रह्मण्यनामकस्तोत्रसंबधिनां त्रयाणां
वा सुब्रह्मण्यानां चतुर्णां वोद्गात्रादीनां छन्दोगानां ग्रहणमित्येतद्विरु-
ध्येत । तथाऽहीनाधिकरणे तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये-
त्यत्राहीनशब्दस्वाह्नः सः क्रताविति व्याकरणस्मृत्या स्वप्रत्ययान्तत-
याऽहर्गणसामान्यवाचितया व्युत्पादितस्याप्यहीनशब्दस्य नियमेन सत्रेऽ-
प्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य ज्योतिष्टोमस्याहर्गणविशेषत्वाभावा-
दहीन इति योगस्य रूढिपराहतत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे वृत्त्यसंभ-
वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनस्येति द्वादशोपसत्ताया
अहर्गणविशेषोत्कर्ष इत्युक्तम् । तथा पाप्यसान्नाप्यनिकाप्यधाप्या मानह-
विर्निवाससामिधेनीष्विति व्याकरणस्मृत्या सामिधेनीमात्रवाचितया व्यु-
त्पादितस्यापि धाप्याशब्दस्य न सामिधेनीवचनत्वं नापि धीयमानत्व-
रूपयोगार्थवशेन वा धीयमानमात्रवचनत्वम् । स्तुतिशस्त्रार्थतया धीय-
मानासु ऋक्षु सामिधेनीमात्रे च धाप्याशब्दप्रयोगादपि तु 'पृथुवाजवत्या
धाप्ये भवतः' इत्यादिभैदिकप्रयोगविषयेषु पृथुवाजवत्यादिष्वेव धाप्या-
शब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण धाप्याः
स्युः' [ज०प० ३।३।४] इति पाश्चात्तिकाधिकरणे स्थितमेवमादिकं सर्वं
विरुध्येत । स्वर्गशब्दे तदुक्तरीत्या प्रयोगाभावेऽपि शक्तिसंभव उद्गा-
त्रादिशब्दानामृत्विग्विशेषादिषु रूढेरकल्पनीयत्वादिति चेत् । सत्यम् ।
यदि सर्वात्मना तदतिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न स्यात्तदा तद्यावृत्ता
रूढिरभ्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि प्रयोगः । "तस्य हिरण्यमयः
कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषाऽऽवृतः, यो वेतां ब्रह्मणो धेनुः" तेन धीरा

अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः” [बृ० ४।४।८] ।
 “अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गं लोके ज्येथे प्रतिष्ठति [के० ३४] ।
 इति तैत्तिरीयकबृहदारण्यकतलवकारादिष्वध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात्,
 पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढेः, सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरूढि-
 वदनादरणीयत्वात्, अस्मिन्नेय प्रकरणे “त्रिणाचिकेतस्यमेतद्विदित्वा
 य एवं विद्वाश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो-
 मोदते स्वर्गलोके” [क० १।१।१८] । इति मन्त्रे कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्य-
 वाचकतया श्रूयमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तवर्तिलोकव्यति-
 रिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वाच्च । ननु सूर्यलोकोर्ध्व-
 वर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि सत्त्वान्नामु-
 ख्यार्थत्वमिति चेत्तर्हि भगवन्नोकेऽप्यूर्ध्ववर्तित्वादिशेषेण मुख्यार्थत्वान-
 पायात् । स्वर्गापवर्गमार्गाभ्यामित्यादिव्यवहारस्य ब्राह्मणपरिवाजक-
 न्यायेनोपपत्तेश्च । अस्तु वाऽमुख्यार्थत्वं मुख्यार्थे बाधकसत्त्वात् । किमत्र
 बाधकमितिचेच्छ्रूयतामवधानन । ‘स्वर्गं लोके न भयं किंचनास्ति’ इति
 प्रथमे प्रश्नमन्त्रे न भयं किंचनास्तौत्यपहतपाप्मात्वं प्रतिपाद्यते । स्वर्गेऽपि
 पातभीतस्येत्युक्तरीत्या केन पापेन कदा पतिष्यामीति भीत्यभावः प्रति-
 पाद्यते स ह्यपहतपाप्मन एव सम्भवति । ‘न तत्र त्वं जरया बिभेति’ इत्यनेन
 विजरत्वविमृत्युत्व प्रतिपाद्यते । “उभे तीर्त्वाऽश्नायापिपासे” इत्यनेन
 विजिघत्सत्त्वापिपासत्वे प्रतिपाद्यते । ‘शोकातिगः’ इति विशोकत्वम् ।
 ‘मोदते स्वर्गलोके’ इत्यनेन स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
 पितरः समुत्तिष्ठन्ति । ‘तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते” [छा० ८।२।
 १] इति श्रुतिसंदर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वे प्रतिपाद्यते ।
 ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्रह्मगुणाष्टकाधिर्भावस्येह
 प्रतीयमानतया तस्यवह ग्रहणसंभवे पौराणिकस्वर्गलोकगतापेक्षिकजरा-
 मरणाद्यभावस्वीकारस्यानुचितत्वात् । अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणेऽ-
 नुपदिष्टेतिर्कृतव्यताकासु सौर्यादिविकृतभावनास्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां
 धैतानिककर्माधिकारप्रवृत्तत्रयीविहितस्वसामान्याद्वैदिकेव दर्शपूर्णमा-
 सिकीतिकर्तव्यतोपतिष्ठते । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते ।

लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्थास्यत्यपेक्षिता” ॥ इति ।

न च “पद्येकं यूपं स्पृशेदेप ते वायाविति ह्ययात्” इति विहितस्यैव

ते वायाविति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन विहितवैदिकरूपस्पर्शनि-
मित्तकत्वमेव स्यात् । न चेष्टापत्तिः । 'लौकिके दोषसंयोगात्'
[जै० ९ । ३ । ३ । ९] इति नावमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गादिति
वाच्यम् । "यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः"
इति प्रतिषिध्य यद्येकं यूपं स्पृशेदेष ते वायाविति ब्रूयादित्य-
नन्तरमेव विहितस्य प्रतिषिद्धप्रायश्चित्तसाक्षाद्दक्षलौकिकस्पर्शविषय-
त्वाद्यर्थभावेन वैदिकविषयत्वासंभवेऽप्यसति बाधके वैदिकविषयत्वस्य
युक्तत्वात् । अत एव "यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणा-
श्चतुष्कपालान्निर्वपेत्" इति विहितेष्टिवैदिक एवाश्वदाने । न तु "न
केसरिणो ददति" इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः स्नेहा-
दिना क्रियमाण इति निर्णीतं तृतीये । तथा 'योगिनः प्रतिस्मर्यन्ते स्मार्ते
चैते' [ब्र० सू० ४ । २ । २१] इति सूत्रे स्मार्तस्य वैदान्तेन प्रत्य-
भिज्ञानमित्युक्तं परैः । ततश्च 'स्वर्गे लोके' इति मन्त्रेऽध्यात्म-
शास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्रह्मगुणाटकस्यैव ग्रहणमुचितम् । 'स्वर्ग-
लोका अमृतत्वं भजन्ते' इति तृतीयप्रश्नमन्त्रेऽमृतत्वभाक्त्वश्रवणादमृत-
त्वशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे मोक्ष एव प्रयोगात् । अजीर्यताममृतानामित्य-
त्रामृतशब्दस्यापि मुक्तपरत्वेनाऽऽपेक्षिकामृतत्वपरत्वाभावात् । उत्तरत्र
"ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्"
[क० १ । २ । १०] "अस्यं तित्तीर्षतां पारं नाचिकेतः शकेमहि [क० १ । ३ । २]
इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेताग्निप्राप्यत्वकथनेन स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्व-
र्गपरत्वासंभवात् । "नान्यं तस्मान्नाचिकेता वृणीते" [क० १ । १ । २९]
इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नाचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानु-
पपत्तेश्च । "मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवत्" [जै० १२ । २ । ८ । २३]
इत्यत्र सप्तसंख्याकयोः परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्राथम्यम् । न
ह्यल्पवैगुण्ये संभवति बहुवैगुण्यं प्रयोगवचनं क्षमते । अतो यत्र
जवन्त्यानां भूयस्त्वं तत्र 'भूयसां स्यात्सधर्मत्वम्' [जै० १२ । २ । ७
२२] इति न्याय एव पर्वतत इत्येव भीमांसकैः सिद्धान्तितत्वात् ।
प्रदर्शनविद्यायाम् "एष ह्येव साधु कर्म कारयति । 'एष लोकाधिप-
तिरेष लोकपालः ।' आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौ० ३ । ८] इत्यौपसंहारि-
कपरमात्मधर्मवाहुल्येन प्रकमश्रुतजीवलिङ्गबाधस्य 'प्राणस्तथाऽनुग-
मात् [ब्र० सू० १ । १ । २८] इत्यत्र प्रतिपादितत्वादित्यलमतिचर्चया ।

नचिकेता आह—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्तृतीयः ॥ २१ ॥

‘अत्ता चराचरग्रहणात्’ [ब्र० सू० १।२।९] इत्यधिकरण इमं मन्त्रं प्रस्त्युत्प्रेत्यं हि भगवता माष्यकृता, अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवं च येयं प्रेत इति न शरीरमात्रवियोगाभिप्रायम् । अपि तु सर्वबन्धविनिर्मुक्ताभिप्रायम् । यथा ‘न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति’ [बृ० ४।४।१२] । अयमर्थः—मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुक्तितत्त्वरूपविषयवादिषिप्रतिपत्तिनिमित्ताऽस्त्यात्मिका नास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा तदपनोदाय तत्त्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं विद्यां जानीयामिति । तथा हि विप्रतिपद्यन्ते केचिद्विप्रतिपत्तिमात्रस्याऽऽत्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये विप्रतिपत्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम् । परे पापाणकल्पस्याऽऽत्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम् । अपरेऽपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमातिष्ठन्ते । त्रय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादाद्विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युरिति मणितम् । तथा ‘त्रयाणामेव चैवम्’ [ब्र० सू० १।४।६] इति सूत्रे तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टमिति भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकायां च येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूपप्रश्नः कण्ठोक्तः, प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नार्थसिद्धः । निर्विशेषतापत्तिमोक्षश्चेद्वाक्यार्थज्ञानस्योपायता स्यात् । उभयलिङ्गकं प्राप्यं चेत्तथात्वेनोपासनमुपायः स्यात् । अतो मोक्षस्वरूपज्ञानं तदनुबन्धज्ञानापेक्षमिति च वर्णितम् । अतो येयं प्रेत इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्र-

श्रपरत्वमेव न देहातिरिक्तपारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्त्रात्मक-
 जीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधिगमत्वप्रदर्शनविविध-
 भोगवितरणप्रलोभनपरीक्षाया असंभवादिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्य-
 मभिप्रायः—हितैषिवचनादात्मा परित्यक्तचरमदेहाविर्भूतापहतपाम्पत्वा-
 दिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना
 मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनभूताग्निप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या
 तद्विषये संदेहो जायते । अयं स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना
 मयोपन्यस्तापहतपाम्पत्वादिविशिष्टरूप आत्माऽस्तीत्येके नास्तीत्यपरे ।
 त्वयोपादिष्ट एतज्जानीयामिति । अत एव प्रतिवचने “एतच्छ्रुत्वा संप-
 रिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयः हि लब्ध्वा ”
 [क० १।२।१३] इत्येतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।
 केचित्तु ‘पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [ब्र० सू०
 ३।२।५] इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपद उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य
 तिरोधानस्य ‘देहयोगाद्वा सोऽपि [ब्र० सू० ३।२।६] इति तदुत्तरसूत्रे
 सोऽपि तिरोधानभायोऽपीति पुंलिङ्गतच्छब्देन परामर्शदर्शनात् । ‘गृहं
 प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात्’ [ब्र० सू० १।२।११] इत्यत्रापि प्रविष्टावि-
 त्युपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्शनादिति तच्छब्देन परामर्शदर्श-
 नात् । सर्वनाम्नाऽनुसंधिवृत्तिच्छन्नस्येति घामनसूत्रे कृत्तद्धितादिवृत्ति-
 न्यम्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्शस्याङ्गीकृतत्वात् । येयं प्रेत इति
 निष्ठान्तप्रेतशब्द उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य देह-
 योगाद्वा सोऽपीतिवज्ञायमरतीति चैरु इत्यत्रायंपदेन परामर्शोऽस्तु । न
 चैयं भुक्तयत्यस्मिन्मोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवन्मुक्तेऽस्मिन्मोक्षोऽ-
 भ्ति नवेति संदेहकथनं व्याहृतार्थकमिति वाच्यम् । मोक्षसामान्यमभ्यु-
 पेत्य मोक्षविशेषे संदेहस्योपपादयितुं शक्यत्वाद्यमित्यनेन विशेषपरा-
 मर्शमयान । ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं कचिद्दृष्टं शरीरविषो-
 गवाचित्यात् । श्रुतप्रकाशकायां शरीरविषयगदाचित्वमभ्युपेत्य चरम-
 शरीरविषयगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेदन्त्येवम् । तथाऽप्ययमित्यनेन
 चरमशरीरविषयगपरामर्शमभ्यात्तद्विषयिण्येव विचिकित्साऽस्तु । ननु तस्य
 निधितयात्तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्तत्त्वम् । अयं
 चरमशरीरविषयो यत्र नरापिमांशपूर्वमाकित्येन रूपेणास्ति न वेति
 विचिकित्सायाः स्युपपादत्वादिति वन्दति ॥२१॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युरूपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारं प्राप्तुम-
प्रभवते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ।

बहुदर्शाभिरपि देवैरस्मिन्मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितं संशयितम् ।

न हि सुज्ञेयमणुरेप धर्मः ।

आत्मतत्त्वं न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एष धर्मः । सामान्यतो धर्म एव
दुर्ज्ञानस्तत्राप्ययं दुर्ज्ञान इति भावः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व ।

स्पष्टोऽर्थः ।

मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥

मा मेति निषेधे । वीप्सायां द्विर्वचनम् । उपरोधं मा कार्षीः । एनं मां
विसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेताः प्राह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल ।

स्पष्टोऽर्थः ।

त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

न सुज्ञेयमिति यदात्मस्वरूपमुक्तवान् ।

वक्त्रा चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २३ ॥

त्वाद्गृक्त्वाद्गृश इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो मृत्युर्विषयस्य दुराधिगमतया मध्ये नङ्क्ष्यतीति
निश्चित्य सत्यपि ग्रहणसामर्थ्यं विषयान्तरासक्तचेतस एतादृशं मुक्ता-
त्मतत्त्वं नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानुवृत्त्यर्थं प्रलोभयन्नुवाच—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व ।

पृथिव्या विस्तीर्णमायतनं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । अथ वा भूमेः
संबन्धि महदायतनं विचित्रशालाप्रसादादियुक्तं गृहं वृणीष्व ।

श्वपरत्वमेव न देहातिरिक्तपारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्त्रात्मक-
 जीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधिगमत्वप्रदर्शनविविध-
 भोगवितरणप्रलोभनपरीक्षाया असंभवादिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो एष-
 मभिप्रायः-हितैपिवचनादात्मा परित्यक्तचरमदेहाविभूतापहतपाप्मत्वा-
 दिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना
 मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनभूताग्निमप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या
 तद्विषये संदेहो जायते । अयं स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना
 मयोपन्यस्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्माऽस्तीत्येके नास्तीत्यपरे ।
 त्वयोपादिष्ट एतज्जानीयामिति । अत एव प्रतिवचने “एतच्छ्रुत्वा संप-
 रिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयः हि लब्ध्वा ”
 [क० १।२।१३] इत्येतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।
 केचित्तु ‘पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [ब्र० सू०
 ३।२।५] इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपद उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य
 तिरोधानस्य ‘देहयोगाद्वा सोऽपि [ब्र० सू० ३।२।६] इति तदुत्तरसूत्रे
 सोऽपि तिरोधानभावोऽपीति पुंलिङ्गतच्छब्देन परामर्शदर्शनात् । ‘गुहा
 प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्’ [ब्र० सू० १।२।११] इत्यत्रापि प्रविष्टावि-
 त्युपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्शनादिति तच्छब्देन परामर्शदर्श-
 नात् । सर्वनाम्नाऽनुसंधिवृत्तिच्छन्नस्येति वामनसूत्रे वृत्तद्विज्ञादिवृत्ति-
 न्यम्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्शस्याङ्गीकृतत्वात् । येयं भेत इति
 निष्ठान्तभेतशब्द उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य देह-
 योगाद्वा सोऽपीतिवज्ञायमन्तीति चैरु इत्यत्रायंपदेन परामर्शोऽस्तु । न
 चैयं भुक्तयत्यस्मिन्भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवन्मुक्तेऽस्मिन्मोक्षोऽ-
 भित्त नयेति संदेहकथनं व्याहृतार्थकमिति वाच्यम् । मोक्षसामान्यमभ्यु-
 पेत्य मोक्षविशेषे संदेहस्योपपादयितुं शक्यत्वाद्यमित्यनेन विशेषपरा-
 मर्शमभयान् । ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं कचिद्दृष्टं शरीरविषो-
 गवाचित्वात् । श्रुतप्रकाशकायां शरीरविषयवाचित्वमभ्युपेत्यैव चरम-
 शरीरविषयगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेदन्वयेयम् । तथाऽप्ययमित्यनेन
 चरमशरीरविषयगपरामर्शमभयान्त्तद्विषयिण्येव विचिकित्साऽस्तु । ननु तस्य
 निमित्तत्वात्तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्तत्त्वम् । अयं
 चरमशरीरविषयगं वदन्त्ययिमां वृत्तंभाकित्सेन रूपेणान्ति न वेति
 विचिकित्सायाः मूपादत्त्वादिति वन्देति ॥२१॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युरूपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारं प्राप्तुम-
प्रभवते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ।

बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन्मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितं संशयितम् ।

न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

आत्मतत्त्वं न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एव धर्मः । सामान्यतो धर्म एव
दुज्ञानस्तत्राप्ययं दुज्ञान इति भावः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व ।

स्पष्टोऽर्थः ।

मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥

मा मेति निषेधे । वीप्सायां द्विर्यचनम् । उपरोधं मा कार्षीः । एनं मां
विसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेताः प्राह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल ।

स्पष्टोऽर्थः ।

त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

न सुज्ञेयमिति पदात्मस्वरूपमुक्तवान् ।

वक्ता चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २३ ॥

त्वाद्दृक्त्वादृश इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो मृत्युर्विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये नङ्क्षयतीति
निश्चित्य सत्यपि ग्रहणसामर्थ्यं विषयान्तरासक्तचेतस एतादृशं मुक्ता-
त्मतत्त्वं नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानुवृत्त्यर्थं प्रलोभयन्नुवाच—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व ।

पृथिव्या विस्तीर्णमायतनं भण्डलं राज्यं वृणीष्व । अथ वा भूमेः
संबन्धि महदायतनं विचित्रशालाप्रसादादियुक्तं गृहं वृणीष्व ।

स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २४ ॥

याद्वर्षाणि जीषितुमिच्छसि तावज्जीवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

उक्तेन वरेण सहशमन्यमपि वरं मन्यसे चेत्तदपि वृणीष्व प्रभूतं
हिरण्यरत्नादिकं चिरं जीवनं चेत्यर्थः ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि ।

एधि भव राजेति शेषः । अस्तेर्लोणमध्यमपुरुषैकयचनम् ।

कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २५ ॥

कामानां कामनाधिषयं करोमीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

छन्दतो यथेच्छमित्यर्थः ।

इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

रथवादित्रसहिता मया दीयमानाः स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः ।

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।

आभिर्मया वृत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसंवाहनादिशुश्रूषां कारये-
त्यर्थः ।

नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २६ ॥

मरणमनु मरणान्मुक्तेः पश्चान्मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणश-
ब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोऽपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न
दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता अक्षुभितहृदय आह—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ॥

हेऽन्तक त्यदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामास्ते श्वोभावाः श्व अभावो येषां
ते तथोक्ता दिनद्वयस्थापिनो न भवन्तीत्यर्थः । सर्वेन्द्रियाणां यदेतत्तेज-
स्तक्षययन्ति । अप्सरःप्रभृतिमोगा हि सर्वेन्द्रियदौर्बल्यावहा इति भावः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ॥

बह्मणोऽपि जीवितं स्वल्पं किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजीवि-
काऽपि न वरणार्हंति भावः ।

तथैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥२७॥

वाहा रथादयस्तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ॥

न हि वित्तेन लब्धेन कस्यचित्तुमिर्हृष्टचरी । न जातु कामः कामा-
नामुपभोगेन शाम्यतीति न्यायादिति भावः । किंच—

लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ॥

त्वां वयं दृष्टयन्तश्चेद्वित्तं प्राप्स्यामहे । त्वद्दर्शनमस्ति चेद्वित्तलाभे
को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका प्रार्थनीयेत्यत आह—

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम् ॥

यावत्कालं याम्ये पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे । व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । तावत्पर्यन्तमस्माकमपि जीवनं सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घ-
घनेनास्मज्जीवितान्तकरः कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयोरपि तावदेव
जीवनमिति भावः ।

वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २८ ॥

अतो धेयं प्रेत इति प्राक्प्रस्तुतो वर एव वरणीय इति भावः ॥ २८ ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य ॥

जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूपं ज्ञात्वा ।

जीर्यन्मर्त्यः क्व तदास्थः प्रजानन् ॥

प्रजानन्विवेकी जरामरणोपप्लुतोऽयं जनस्तदास्थो जरामरणाद्युप-
प्लुताप्सरःप्रभृतिविषयविषयकास्थावान्क्व कथं भवेदित्यर्थः ।

अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदान् ॥

तत्रत्यान्वर्णरतिप्रमोदान् । वर्णा आदित्यवर्णत्वादिरूपविशेषाः । रति-
प्रमोदा ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषास्तान्त्वानभिध्यायन्निपुणतया
निरूपयन् ।

अनतिदीर्घजीविते को रमेत ॥ २९ ॥

अत्यल्प ऐहिके जीविते कः प्रीतिमान्स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

महति पारलौकिके यस्मिन्मुक्तात्मस्वरूपे संशेरते तदेव मे ब्रूहि ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

इति प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टो योऽयं वरस्तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते
स्मेति श्रुतेर्वचनम् ॥ ३० ॥

इति प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अथ द्वितीया वल्ली ।

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमुक्षोः स्थैर्यं निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां मन्वानो मुमुक्षां स्तौति—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ।

अतिप्रशस्तं भोक्षवर्त्माप्यन्यत् । प्रियत्वास्पदं भोगवर्त्माप्यन्यत् ।

ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।

ते श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षणप्रयोजने सती पुरुषं सिनीतो वद्वीतः ।
पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति ।

तयोर्मध्ये श्रेय आददानस्य मोक्षाय प्रयतमानस्य साधु भद्रं भवति ।

हीयतेऽर्थाय उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

यस्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । उ इत्यन्वधारणे ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः ।

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः ।

तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्यगालोच्य नीरक्षीरे हंस इव पृथक्करोति ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते ।

प्राज्ञः प्रेयोपेक्षयाऽभि, अभ्याहितं श्रेय एव वृणीते ।

प्रेयो मन्दो योगभेमाद्ब्रूणीते ॥ २ ॥

मन्दमतिर्योगक्षेमाद्धेतोः प्रेषो वृणीते । शरीरस्योपचयो योगः । क्षेमः
परिपालनम् ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान् ।

तादृशस्त्वं स्वतो रूपतश्च प्रियान्काम्यमानान्कुर्यादीनित्यर्थः ।

अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ।

दुःखोदकत्वदुःखमिश्रत्वादिदोषयुक्ततया निरूपयंस्त्यक्तवानसीत्यर्थः ।

नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तः ।

वित्तमयीं धनप्रायां सृङ्कां कुत्सितगतिं विमूढजनसेवितामेतां न
प्राप्तवानसि ।

यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

याऽविद्येति ज्ञाता, कामकर्मात्मिका या च विद्येति ज्ञाता वैराग्यतत्त्व-
ज्ञानमयी, एते दूरमत्यन्तविपूच्यौ भिन्नगती परस्परविरुद्धे च ।

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये ।

विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं विद्याभीप्सितामिति पाठ आहिताग्निवा-
न्निष्ठान्तस्य परनिपातश्छान्दसत्वाद्वा ।

न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

कामा बहवोऽपि त्वां नालोलुपन्त श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः ।
विषयवशगो न भवसीत्यर्थः । लुपसदेति यदन्तालङ्घ् । छान्दसो यलोपः ।
यद्दुलुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदमदभावश्च ॥ ४ ॥

अविद्या या च विद्येति ज्ञातेत्युपात्तमार्गद्वयेऽविद्यामार्गं निन्दति—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः ।

काम्यकर्मादिलक्षणायामविद्यायां मध्ये घनीभूत इव तमासि
वर्तमानाः ।

स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

स्वयमेव प्रज्ञाशालिनः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानाश्च ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः ।

जरारोगादिदुःखपीडिता अविवेकिनः परिभ्रमन्ति ।

अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

स्पष्टोऽर्थः । केचित्तु दन्द्रम्यमाणा इति पाठमाश्रित्य विषयकामाग्निना द्रुताचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रतिभाति वालम् ।

परलोकोऽविवेकिनं प्रति न प्रकाशते ।

प्रमाथन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अनवहितमनस्कं विषयाशावशीकृतमनोरथम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी ।

अयमेव लोकोऽस्ति परलोको नास्तीति मन्यमानः ।

पुनः पुनर्वशमापयते मे ॥ ६ ॥

मत्क्रियमाणयातनाविषयो भवतीत्यर्थः । व्यासार्थैः 'संयमने त्वनुभूय' [ब० सू० ३।१।१३] इति सूत्रेऽयं लोको नास्ति पर उत मानीति पाठानुसारेणायं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितस्तत्र पक्षे तस्येति शेषः पूरणीयः । च शब्दोऽध्याहार्यः । मानीत्यस्य दुर्मानीत्यर्थः । शिष्टपरिग्रहाभावादयं लोको नास्तीत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या । दुर्मानी पुनः पुनर्वशमापयत इत्युत्तरत्र संबध्यते ॥ ६ ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ।

श्रवणलाभोऽपि महासुकृतफलमिति भावः ।

शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न वियुः ।

न हि श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिः सुलभेति भावः ।

आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ।

अस्य कुशलो वक्ता कुशलः प्राप्ता च दुर्लभा इत्यर्थः ।

आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

कुशलेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्वर्यः ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।

इत्युक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अवरेणाश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन नरेण देहात्माभिमानिनैष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति । कुतो हेतोः । बहुधा चिन्त्यमानो वादिभिरिति शेषः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति ।

अनन्येनोच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना ब्रह्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्तेऽत्राऽऽत्मानि यादृश्यवगतिः साऽऽत्मावगतिरवरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वाऽत्र संसारे गतिश्चङ्क्रमणं नास्तीत्यर्थः । यद्वाऽनन्यप्रोक्ते स्वयमवगते गतिरात्मावगतिर्नास्तीत्यर्थः । अन्यप्रोक्त इति पाठेऽवरेण प्रोक्ते सत्यात्मन्यवगतिर्नास्तीत्यर्थः ।

ननु येन केनचिदुपदिष्टेऽप्यूहापोहशालिनः स्याद्वेत्त्यत आह—

अणीयान्द्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

यतोऽणोरप्यणीयानात्माऽतस्तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया ।

आत्मविषयिणी मतिस्तर्कप्रापणीया नेत्यर्थः । अतस्तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः ।

प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

हे प्रेष्ठ प्रियतमान्येनैव गुरुणोपदिष्टैव मतिर्माक्षसाधनज्ञानाय भवति । का पुनः सा मतिरित्यत्राऽऽह—

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि ।

यां मतिं त्वमाप आप्तवानसि सिपाधविपिततया निश्चितवानित्यर्थः । सत्यधृतिरसि । सत्याऽप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स तथोक्तः । वतेत्यनुकम्पायाम् ।

त्वाद्भूतः भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

त्वाद्भूतः शिष्योऽस्माकं भूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह—

जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यम् ।

शेषधिर्निधिः । कुबेराद्यैश्वर्यमेवंजातीयकं कर्मफललक्षणमनित्यमिति जानामि ।

न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

आत्मतत्त्वमध्रुवैरनित्यफलसाधनभूतैरनित्यद्रव्यसाध्यैर्वा कर्मभिरित्यर्थः ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यै-
र्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

एवं ज्ञातवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेनानित्यैरिष्टकादिद्रव्यैः नाचिकेतोऽग्निश्चितस्तस्माद्धेतोर्नित्यफलसाधनं ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतो ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥ १० ॥

त्वाद्भूतः भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति पूर्वमन्त्रोक्तं नचिकेतसः श्रवणाधिकारं विवृणोति—

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

क्रतोः कर्मणः प्रतिष्ठां फलभूतां जगतः कामस्याऽऽप्तिं चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकसंबन्धिरुयादिविषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा मोक्षस्वरूपमाह—आनन्त्यमभयस्य पारमित्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भयत्वमपहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोममुरुकीर्तिं च स्थैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकिकान्कामान्प्रज्ञाशाली त्वं त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा मोक्षरूपपरमात्मस्वरूप एव सर्वकामावाप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं क्रतोरनन्तफलरूपतां चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् ॥ ११ ॥

तृतीयं प्रश्नं प्रति यत्किं तं दुर्दृशंगित्यादिना मन्त्रद्वयेन—

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्युक्तस्त्वया द्रष्टुमशक्यं गूढं तिरोधा-
यककर्मरूपाविद्यातिरोहितम् । सर्वभूतानुप्रविष्टम् । गुहाहितं हृदयगुहा-
वर्तिनम् । गह्वरेष्ठमन्तर्यामिणम् । पुराणमनादिम् । अध्यात्मयोगाधि-
गमेन । विषयेभ्यः प्रतिसंगृहीतचेतस आत्मनि समवधानमध्यात्मयोगः
“यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः” “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह”
इत्यादिना वक्ष्यमाणः। तेन योऽयमधिगमो जीवात्मज्ञानं तेन हेतुना देवं
परमात्मानं मत्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः।
हर्षशोकौ । विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः ।

एतदात्मतत्त्वं श्रुत्वा संपरिगृह्य मननादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

प्रवृह्य धर्म्यम् ।

कर्मसाध्यं शरीरादि प्रवृह्य पृथक्कृत्य परित्यजेत्यर्थः ।

अणुमेतमाप्य ।

एवं स्वात्मभूतं सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरं “अणीयान्ह्यप्रतर्क्यम्” ।
इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा ।

स विद्वान्मोदनीयं प्रीतिविषयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्व-
स्वरूपं लब्ध्वा मोदत आनन्दी भवतीत्यर्थः । “एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते”
[छा०८।३।४] ‘स तत्र पर्येति जक्षत्कीडन्नममाणः [छा०८।१२।३] इति
श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ।

एवं प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन स्तोति—

विवृतं सन्न नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं सन्न धाम विवृत्तद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये इत्यर्थः ।
‘तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम’ [मु०३।२।४] इति श्रुतेः । ननु ब्रह्मजज्ञं

देवमीड्यं विदित्वेति भुक्तैकार्थ्यायाध्यात्मयोगाधिगमेन मत्वेत्यत्रापि परमात्मात्मकजीव एव प्रतिपाद्यताम् । ततश्च तं दुर्दर्शमिति पूर्वखण्डोऽपि जीवपर एवास्तु । ततश्च श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति पूर्वसंदर्भोऽपि परिशुद्धजीवस्वरूपपर एवास्तु ततश्च—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

[गी० २।२९]

इति परिशुद्धात्मविषयगीतावचनैकार्थ्यमप्युपपद्यत इतिचेन्न ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपोपक्रमश्रुतजीवलिङ्गबलेन चरमश्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थप्रापणोऽपि तं दुर्दर्शमिति मन्त्रे तादृशजीवलिङ्गाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् । एतदेवामिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता 'गुहां प्रविष्टौ' [ब्र० सू० १।२।११] इति सूत्रे परमात्मनस्तावत्तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टमिति गुहाप्रवेशो दृश्यत इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्थैर्विवृतः । गह्वरेऽमिति पदेन तु परमात्मनो गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्मत्वस्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयांस्तुविशेषः—ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते, तं दुर्दर्शमिति मन्त्रे तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यत इति न तयोरैकार्थ्यहानिः ॥ १३ ॥

'न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्' एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृत्वा धर्म्यमणुमेतमाप्यस मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति प्रदेशेषु धर्मफलविलक्षणतया ध्यानसाध्यतया प्राप्यतया च निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं चोक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया मत्वेति प्रतिपन्नस्योपायस्य स्वरूपं च धीरो हर्षशोकौ जहातीत्यत्र धीर इति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च स्वरूपं शोधयितुं पृच्छत्यन्यत्र धर्मादित्यादिना—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्दद ॥१४ ॥

ननु माप्ये देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्याध्यात्म-

योगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुनः पप्रच्छ । अन्यत्र धर्मादित्युक्तेः । कथं तद्विरुद्धतया धीर इति निर्दिष्टस्य प्राप्तिरित्युच्यते इति चेन्मैवं वचः । अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्यं प्राप्यभूतं परिशुद्धस्वरूपमेव । अतस्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव । वस्तुगत्या तस्य प्राप्तुरभिन्नत्वात्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्चेति भाष्यं न विरोत्स्यते । अत एव प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह—न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति । उत्तरभाष्यमप्युपपद्यते । न हि न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य विपश्चिच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तुरूपतोपपत्तिः ।

‘ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ’ ।

‘ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् ” इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तुरूपत्वात् । तथैव ‘विशेषणाच्च’ [ब्र०सू० १।२।१] इति सूत्रभाष्ये प्रतिपादितत्वात् । अतः प्राप्यप्राप्तैकाधिकरण्यनिर्देशपरे गुहामन्त्रे छायात्तपावित्यत्राज्ञत्ववाचिना छायाशब्देन निर्देशो दृष्टो न तु विपश्चिच्छब्देन । अतो यथोक्त एवार्थः । अयं मन्त्रो व्यासार्थैस्त्रयाणामिति सूत्रे विवृतः । धर्म उपायः । धर्मादन्यत्र प्रसिद्धोपायविलक्षण इत्यर्थः । अधर्मो धर्मेतर उपायः । अधर्मादन्यत्र प्रसिद्धसाध्यविलक्षणं फलमित्यर्थः । अस्मादिति बुद्धिस्थस्तत्साधको विवक्षितः । स एवोपेता स हि प्रसिद्धोपेतृविलक्षणः साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्फलदशानामाविर्भूतगुणाटकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । कृताकृतादिति धर्मादीनां विशेषणं कृताकृतान्धर्मादेर्विलक्षणम् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः । इत्येकां व्याख्यां कृत्वा तस्मिन्पक्षे तु कृताकृताद्भूतान्धव्याच्च धर्मादन्यत्र तादृशादधर्मादन्यत्र तादृशादस्मान्धान्यत्रेत्यन्यत्रशब्दत्रयेणोपपत्तावन्प्रत्र भूतान्धव्याच्चेत्यन्यत्रशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिनाऽपरा व्याख्या कृता तदुच्यते । यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत्रेत्युपासनप्रश्नः । पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य कृताकृताद्भूतान्धव्याच्चान्यत्र कालादिति यदिति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । प्रश्नउपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात्प्राप्यान्तर्भावाच्च । तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नस्तदन्तर्गतं च प्राप्तुः स्वरूपमिति वक्ष्यते । तत्र यत्तच्छब्दौ त्रितय-

पराविति भावयति । न च तस्मिन्नपि पक्षे मह्यद्वयपरत्वाशयणमपि
 क्लिष्टमेवान्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रक्रमस्थान्यत्रशब्दद्वयसामाना-
 धिकरण्यवत् । अन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूतादित्युपरितनान्यत्रश-
 ब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतेः । यदि तत्र धर्माधर्मविलक्षणं
 कालत्रयविलक्षणं यच्चेति च शब्दद्वयमश्रोष्यत तदाऽन्यत्र शब्दयुगद्वयस्य
 स्वरसतः प्रतीतं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यक्षत । अतः प्रक्रमरीत्यनुसा-
 रिप्रतीतसामाधिकरण्यमङ्गे कारणाभावादन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यय-
 मप्यंशः प्राप्यब्रह्मपर एवास्तु । ननु 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न
 मेधया' [क० १।२।२३] इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपायविशेषप्रश-
 स्थाप्यत्रैवान्तर्भावितया चशब्दाभावेऽप्यन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य सामाना-
 धिकरण्यं भङ्गनीयमिति चेन्न । प्रतिवचनेऽपि 'नायमात्मा प्रवचनेन
 लभ्य इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकलभ्यत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषोपदेशस्यैव
 दर्शनेनोपायप्रधानप्रतिवचनादर्शनात् । 'नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञा-
 नैर्नमाप्नुयात् [क० १।२।२४] इति । 'यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः
 सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति' [क० १।३।७] इति प्रतिवचनदर्शना-
 दन्यधर्मादन्यत्रेति प्रसिद्धोपायविरोधिप्रश्र इत्यपि किं न स्यात् ।
 प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायत्वकथनेनोपाये प्रीतिरूपापन्नत्वरूप-
 विशेषः फलिप्यतीति चेत्फलतु नाम । नैतावतोपायस्य प्रश्रप्रतिवचन
 प्रधानविषयत्वं वक्तव्यमित्यास्ति किं देवदत्तभवनमिति प्रश्रस्य वा बहु-
 चम्पकालंकृतनिष्कुटं द्वारोपान्तलिखितशङ्खचक्रपद्मकं देवदत्तभवन-
 मिति तत्प्रश्रप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकत्वं कश्चिदभ्युपैति ।
 अतोऽन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यप्यन्यत्रशब्दचतुष्टयसामानाधिकरण्य-
 लिप्सया धर्माधर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मविषय एवायामिति चेत् । अत्रो-
 प्यते-असौ देवदत्ताद्गुल्फो न भवत्यपि तु यज्ञदत्तादिति वाक्यं श्रुत्वा
 देवदत्तादन्यं वं पश्यसि तं मे ब्रूहीति प्रवृत्तस्य प्रतिवचनस्य देवदत्तान्य-
 यज्ञदत्तपरत्ववहलक्षणया देवदत्तपुत्रान्यप्रश्रपरत्वस्याप्रतीतेः । तद्वत्कर्म-
 साध्यं न ब्रह्मापि तु ज्ञानसाध्यमित्युपदेशानन्तरप्रवृत्तस्य धर्मादन्यत्रेति
 प्रश्रस्य धर्मविलक्षणज्ञानरूपोपायपरत्वमेव युक्तं न तु धर्मशब्दलक्षणया
 धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मपरत्वम् । तथाऽधर्मादन्यत्रेत्यत्रापि सामानाधि-
 करण्येनोपायपरत्वमेव निश्चितम् । कालत्रयपरिच्छिन्नविलक्षणवाचक
 उपरितनान्यत्रशब्दद्वये कालत्रयापरिच्छिन्नोपायपरामर्शासंभवात्सामा-
 नाधिकरण्यमङ्गेन प्राप्यपरत्वमेव युक्तम् । नीलो द्वीपं हृद्यो रक्तः ।

इत्युक्ते नीलदीर्घपदयोरविरोधात्सामानाधिकरण्यं सिध्यति । रक्तह्रस्व-
योश्च परस्पराविरोधात्सामानाधिकरण्यं सिध्यति । न तु चतुर्णां चश-
ब्दाभावेऽपि सामानाधिकरण्यं दृष्टमपि तु पुरुषद्वयप्रश्नपरत्वमेव । एव-
मिहापि यच्छब्दान्वितचशब्दद्वयाभावेऽपि न तत्सामानाधिकरण्यमवग-
म्यते । अस्तु वा भवदुक्तरीत्या सामानाधिकरण्यम् । अथापि प्रश्नप्रति-
वचनयोर्द्वितीयव्याख्यायामुपेयप्रश्नमुपेन्नन्तर्भावादुपायस्याप्यन्तर्भूतत्वात्
'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च [ब०सू० १।४।६] इतिसूत्रनिर्दिष्टोपायोपे-
तृप्रश्नप्रतिवचनस्य सुवदिततया क्षतेरभावात् । 'तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि'
[क० १।२।१५] इति पदशब्दितप्राप्यस्यैव प्रतिवचनप्रतिपाद्यत्वस्य स्पष्टं
प्रतीतेरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ॥ १४ ॥

एवं पृष्टो मृत्युः 'न जायते म्रियते' इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपिपाद-
यिपुरिदानीं श्रोतुरादरातिशयसिद्धयर्थं प्राप्यवैभवं प्रकाशयन्संग्रहोक्तिं
प्रतिजानीते—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।

पद्यते गम्यते इति व्युत्पत्त्या पदशब्दः प्राप्यस्वरूपवाची । यत्स्वरूपं
सर्वे वेदाः साक्षात्परम्परया वा प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अनेनास्या उपनि-
षदः प्रजापतिविद्यावत्परिशुद्धात्मस्वरूपविषयतैवास्तु 'न जायते म्रियते
वा विपश्चित्, [क० १।२।१८] हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम् [क० १।२।
१९] इति मन्त्रद्वयस्य परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् ।
'अणोरणीयान्' इति मन्त्रद्वयस्यापि

अविनाशि तु तद्विच्छिद्येन सर्वमिदं ततम् । [गी० २।१७]

निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् ।

इति स्मृतिवचनाभ्यां सर्वान्तःप्रवेशयोग्यातिसूक्ष्मतया व्यापकतया
च प्रतिपादिते प्रत्यगात्मन्युपपन्नत्वात् ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् [गी० १३।१५] ।
इति गीतानुसारेण "आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति सर्वतः"
[क० १।२।२१] इति मन्त्रस्यापि तत्रैव युक्तत्वात् । 'असिष्णु प्रभ-
विष्णु च [गी० १३।१६] इत्युपबृंहणानुसारात्, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं
च' [क० १।२।२५] इति मन्त्रस्यापि तत्र संगतार्थत्वात् ।

द्वितीयं चिष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदम् ।

प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्परमं च यत्पदम् ।

इति स्मृत्यनुसारेण 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् [क० १।३।१९] इति मन्त्रस्यापि शुद्धात्मस्वरूपे संगतार्थत्वात् ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

इति स्मृत्यनुसारेण 'सा काठा सा परा गतिः' [क० १।३।११] इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धात्मविषयत्वसंभवात् ।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

इति स्मृत्यनुसारेण, 'एषु सर्वेषु भूतेषु' [क० १।३।१२] इति मन्त्र-स्यापि विशुद्धस्वरूपपरत्वोपपत्तेः 'पराञ्चि खानि' [क० २।१।११] इति मन्त्रे परागर्थनिन्दाद्वारेण प्रत्यगर्थस्यैव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वाविष्करणत्वात् । 'तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' [गी० १।३।२७] इति गीतानुसारेण "ईशानो मूत-मध्यस्य" [क० २।१।५] इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे संग-तार्थत्वात् । भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाना' [क० २।१।११] इति निषेधस्यापि संगतार्थत्वात् ।

अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमेश्वरः ।

इति स्मृतिप्रत्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टः' [क० २।२।१०] इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात् । 'सर्वतःपाणि-पादं तत् [गी० १।३।१३] इति गीताभाष्ये ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने शुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं संभवतीत्युपपादितत्वात् । 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' [श्वे० ६।१२] इति मन्त्रस्यापि परिशु-द्धपग्वेऽनुपपत्त्यभावात् 'न तत्र सूर्यो माति' [क० २।२।१५] इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' [गी० १।५।६] । ज्योतिषामपि तज्ज्यो-तिस्तममः परमुच्यते' [गी० १।३।१७] इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्य-रूपपरत्वस्य युक्तत्वात् ।

तस्माच्छरीरात्प्रवृहेद्वितीयोपरांहारिकमन्त्रस्य शुद्धात्मपरत्व एव स्यात्-स्यात् । कृत्वाया अप्युपनिषदः प्रजापतिवाक्यवत्परत्वगात्मस्वरूपमात्र-परयोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मस्यरूपप्राप्तेः प्रत्ययस्त्वकृशाभ्रयणं यथेति शङ्का प्रत्युक्ता । सर्वेषु प्रतिपाद्यस्य तत्तं पदं संग्रहेण व्यधीर्माति वक्तव्ये श्वेतवतिज्ञानात्परमात्मस्यरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्यस्य शुद्धस्य-रूपे संभवाच्छुद्धस्यरूपप्राप्तेः तर्हिः परमात्मस्यरूपस्य शुद्धरूप-प्रतिपादकमात्रेणापि प्रतिपाद्यत्वसंभवाद्दिति दृष्टव्यम् ।

तपाशसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्थैर्व्याख्यातम् ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासः स्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तोऽनुतिष्ठन्ति ।

तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

संगृह्यतेऽनेनेति संग्रहः शब्दः । प्राप्यवक्तव्यत्वप्रतिज्ञापदेऽस्मिन्मन्त्रेऽर्थात्प्रणवप्रशंसाया लाभात्प्रणवं प्रशस्येति भाष्यस्य च सर्वे वेदा इत्यादिपादत्रयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थ इति श्रुतप्रकाशिकावचनस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

संक्षेपेण तत्प्रतिपादकं किमित्यत आह—

ओमित्येतदिति ॥ १५ ॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात्प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितयोपायोपेत्रोरप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्तौति—

एतद्धचेवाक्षरं ब्रह्म ।

ओमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिधायीतेति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादिदमेवाक्षरं ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद्ब्रह्म ।

एतद्धचेवाक्षरं परम् ।

जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः ।

एतद्धचेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतदक्षरमुपासमानोऽनेनोपासनेनेदं फलं मे भूयादिति यत्कामयते तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठम् ।

एतदोकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठं ध्यानादेरिति शेषः । अत एव—

एतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनकं ध्यानादि सर्वाङ्कृतमित्यर्थः ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत्प्रत्यगात्मस्वरूपमाह न जायते म्रियते वेत्यादिना मन्त्र-
द्वयेन—

न जायते म्रियते वा विपश्चित्,
नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुरुषो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुः हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उजो तौ न विजानीतो नायः हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

इदं च प्रस्तुत्य व्यासार्थैरित्यमुक्तम् । इदं मन्त्रद्वयं तावदेकवि-
षयम् । 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्येतद्विवरणरूपत्वाद्द्वितीय-
मन्त्रस्य । हन्ता चेदिति मन्त्रश्च जीवविषय एव लोकस्य परमात्मनि
हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात् । परमात्मा हि प्रत्यक्षागोचरः कथं
तस्मिन्वध्यतादिप्रतिपत्तिः । अहमेवं हन्मि, अयं मां हन्तुमागच्छतीति
वध्यघातुकभावाभिमानो हि देहिनां जीवविषय एव । ननु नास्य जरये-
तर्जीर्यतीतिवत्परमात्मनोऽपि हननप्रतिषेध उपपद्यते । सत्यम् । तत्र
दहराकाशस्य देहान्तःस्थित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यत इह तु
लोकसिद्धा भ्रान्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुकभाव-
भ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतो न वादनिषेधावनुपपन्नौ । न जायत इति
मन्त्रश्च तेनैकार्थः । अतो मन्त्रद्वयमपि जीवविषयकमेवेति । अक्षरा-
र्थस्तु न जायते म्रियते वा विपश्चित्—विपश्चित्त्वार्होऽयमिदानीमपि
जननमरणशून्य इत्यर्थः । नायं कुतश्चित्—उत्पादकशून्यः । न बभूव
कश्चित्—पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः । न जायत इत्यत्र हेतु-
माह—अज इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—नित्य इति । न कुतश्चिदि-
त्यत्र हेतुमाह—शाश्वत इति । पूर्वं न बभूवेत्यत्र हेतुमाह—पुराण इति ।
ननु कथमस्य नित्यत्वं शरीरान्तर्वर्तिनः शरीराविनाशानुविनाशित्वा-
वश्यंभावादित्याह—न हन्यते हन्यमाने शरीरे । स्पष्टोऽर्थः । हन्ता चेन्मन्यते
हन्तुम् । अहमेनं यधिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । हतश्चे-

न्मन्यते हतम् । छिन्नदेहावयवो देहात्मदृष्ट्याऽऽत्मानं हतोऽहमिति मन्य-
 ते चेदित्यर्थः । 'उभौ तौ न विजानीतः' । आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं
 हन्ति । आत्मानमिति शेषः । न हन्यते आत्मस्वरूपमिति शेषः । न च
 वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधाविति
 वाच्यम् । तस्यैव क्षेत्रीभूततया तत्प्रयुक्ततत्संभवादिति द्रष्टव्यम् । इमौ
 मन्त्रौ प्रस्तुत्य वियत्पादे चिन्तितम् । तत्र हि 'वायुश्चान्तरिक्षं
 चैतदमृतम् [बृ० २।३।३] इति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेऽपि "आत्मन
 आकाशः संभूतः" "आकाशाद्वायुः" [तै० २।१] इति तयोरुत्पत्तिश्रवणा-
 देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्या-
 श्रयणीयत्वाच्च यथोत्पत्तिरङ्गी क्रियते, एवं जीवानां नित्यत्वश्रवणेऽपि
 "तोयेन जीवान्विससर्ज भूम्याम्" "प्रजापतिः प्रजा असृजत" इति जीवा-
 नामपि सृष्टिश्रवणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थं च जीवस्यापि सृष्टि-
 रभ्युपगन्तव्येति पूर्वपक्षे प्राप्ते "नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" [बृ० सू०
 २।३।१७] इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । आत्मा नोत्पद्यते न जायते म्रियते
 वा विपश्चिज्ज्ञाज्ञौ द्वावजाधित्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यो नि-
 त्यत्वावगमाच्च । न चोत्पत्तिश्रुतेः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः शङ्क्यः स्वरू-
 पस्य नित्यत्वेऽपि ज्ञानसंकोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्तराप-
 त्तिसत्त्वेनोत्पत्तिश्रुतेः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्तेः । उत्पत्तिनिषेध-
 श्रुतेश्च स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्त्यभावपरतयाऽविरोधात् । इयांस्तु
 विशेषः—चिदचिदीश्वराणां त्रयाणामप्यवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्ति-
 रूपो विकारोऽस्त्येव । तथाऽप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणो-
 त्पत्तिः । जीवानां तु सा नास्ति । अपि तु ज्ञानसंकोचविकासलक्ष-
 णस्वभावान्यथाभावरूपोत्पत्तिः । ईश्वरस्य तु तन्नियन्तृत्वाद्यवस्थास-
 त्त्वेऽप्युक्तलक्षणानिष्टविकारद्वयाभावान्नित्यो नित्यानामिति परमात्मन
 इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थः । ननु
 जायते म्रियते इति प्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः, वासुदेवात्संकर्षणो नाम
 जीवो जायते इति प्रतिपाद्यतः पञ्चरात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत् ।
 अस्याः शङ्कायास्तर्कपादे निराकृतत्वात् । तथा हि वासुदेवात्सं-
 कर्षणो नाम जीवो जायते इति जीवस्योत्पत्तिः प्रतिपाद्यते सा च
 जीवे न संभवति । तथा संकर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते इति कर्तुर्जी-
 वात्करणस्य मनस उत्पत्तिः श्रूयमाणाऽपि न संभवति । कर्तुर्जीवात्कर-

णोत्पत्तेरेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वादिति “उत्पत्त्यसंभवात् । न च कर्तुः करणम् ” । [ब० सू० २।२।४२।४३] इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा “विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” “विप्रतिषेधाच्च ” [ब० सू० २।२।४४।४५] इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु च ‘क्यन्तो घुः’ इत्यादिशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात्कथमेतदिति चेत् । नायं घुरापि तु, अद्भक्षण इत्यस्मादावश्यकार्थे णिवप्रत्यय आदीति रूपं सिध्यति । तेन च निखिलजगत्संहर्तृमुखेण कारणत्वं प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । आदिविज्ञानं परमात्मेत्यर्थः । संकर्षणो नाम जीवो जायत इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तद्भिमानिपरमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्यप्रतिषेधः सिध्यति । परमात्मनश्च जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पाञ्चरात्रे स ह्यनादिरनन्तश्चेति जीवोत्पत्तेर्विशेषण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभिधानासंभवात् । संकर्षणो नाम जीवो जायत इत्यनेन जीवाभिमानिसंकर्षणस्येच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपोत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न पाञ्चरात्रप्रामाण्यमिति सूत्रार्थः । ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवदिदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न स्यादिति चेत् । वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां कुर्वता वादरायणेन—

इदं शतसहस्राद्धिं भारताख्यानविस्तरात् ।
 आमथ्य मतिमन्थानं दध्ना घृतमिवोद्धृतम् ॥
 नवनीतं यथा दध्ना द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 आरण्यकं च वेदेभ्य ओपधीभ्यो यथाऽऽमृतम् ॥
 इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
 सांख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
 इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
 भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रिर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥
 अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ।
 सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥
 अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वार्पणुवः स्वयम् ।

इत्यादिभिर्वचनैर्बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता
शारीरकशास्त्रे तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । न चैवं—

परं तत्त्वमिदं कृत्स्नं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।

यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कापिलादिभिरीश्वरैः ॥

यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।

गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥

इति कापिलमतस्य भारते भ्रमादिदोषाभावप्रतिपादनात् ।

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥

यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।

इति सांख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वप्रतिपादनात् ।

तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः ।

इति तत्तच्छास्त्रकर्तृणामपि नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात् ।

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च ।

सर्वे प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ॥

इति पाञ्चरात्रहृद्यान्तेनेतरशास्त्राणामपि प्रामाण्यप्रतिपादनाच्च ।
तत्पादे सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न निराक्रियत इति-
चेत् । सत्यम् । भ्रमविप्रलिप्सादिराहित्यं शास्त्रकर्तृणां परमतात्पर्यं च
नारायण एवेति समानम् । तथाऽप्यबहुश्रुततया तद्वक्तृणां हृदयमजा-
नन्त आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकं मन्यमाना ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तान्प्रति
सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपन्नार्थमात्रपरत्वमन्वारुह्य सूत्रकृता तन्नि-
रासः कृतः । पाञ्चरात्रशास्त्रं तु परमतस्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपात-
तोऽपि प्रतीतेर्वद्विरुद्धनिमित्तोपादानभेदाद्यप्रतीतिश्च कृत्स्नं प्रमाणमेवेति
नैकदेशेऽप्यप्रामाण्यशङ्कावकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्थैरुक्तम् ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतपरमात्मस्वरूप-
माहाणोरणीयानित्यादिना—

अणोरणीयान्महतो महीयान् ॥

अणोः सर्वाचेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनादणुतरस्ततोऽपि सूक्ष्मस्तदन्तः-

प्रवेशयोग्य इत्यर्थः । महत आकाशादेरपि महत्तरः स्वाव्याप्तवस्तुरहित इत्यर्थः ।

आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ॥

अस्य जन्तोर्न जायते म्रियते वेति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतन-
स्याऽऽत्माऽन्तः प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वयनि-
र्दिष्टात्प्रत्यगात्मस्वरूपादणोरणीयानितिमन्त्रसंदर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति
सिद्धम् । न चास्य जन्तोरित्यस्य हृदयगुहावाचिना संबन्धसापेक्षेण
गुहायामित्यनेनैवान्वितत्वेनाऽऽत्मेत्यनेन नान्वय इति शङ्क्यम् ।
आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वये दोषाभावात् । मूलतः
शाखां परिवास्योपवेपं करोतीत्यत्र शाखां मूलतः परिवास्य मूलत
उपवेपं करोतीति परिवासनान्वितस्यापि मूलत इत्यस्योपवेपं करो-
तीत्यनेनान्वयस्याप्यङ्गीकृतत्वात्, जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि
जीवभेदसिद्धेश्च । न हि जीवस्यैव जीवगुहावर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजन-
मस्ति । ननु न जायत इत्युपन्यस्तस्याऽऽत्मनो जायमानवाचिजन्तुशब्देन
परामर्शस्यानुपपन्नतयाऽस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितदेहप-
रताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा प्रागुपन्यस्तो जीव एवास्तु ।
न च कर्तृमोक्तत्वादिविशिष्टतया सदाऽहमिति भासमाने जीवे “ कस्तं
मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । क इत्या वेद यत्र सः ” इत्युत्तरसंदर्भं
प्रतिपाद्य दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेतीतिवाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वादि-
विशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि मुक्तप्राप्यब्रह्मरूपाविशिष्टतया दुर्वि-
ज्ञानत्वसंभवादिति चेन्न ।

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ।

इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीवत्वाच्चित्तसंभवात् । अस्ये-
तिशब्दस्य च पूर्वसंदर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषयत्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युप-
स्थापितदेहविषयत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अत्यन्ताणुत्वमहत्त्वयोः “ एष
आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्विष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्या-
यान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ” [छा० ३।१।१३] इत्यादिषु परमा-
त्मधर्मतयाऽणोरणीयानितिमन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभ-
वात् । ननु “ नेतरोऽनुपपत्तेः ” [ब्र० सू० १।१।१६] इति सूत्रे सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्यश्रुतयिपश्चिस्त्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य

भाष्ये प्रतिपादितत्वात् । न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति मन्त्रस्यापि पररीत्या परमात्मपरत्वमेवास्तु । एवं सत्यन्यत्र धर्मादितिप्रश्नस्य प्राप्यद्वयपरत्वम् । प्रतिवचनस्य प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य न जायत इत्यादि-मन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम् । अणोरणीयानिति संदर्भस्य च परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनक्लेशो नाऽऽश्रयणीय इति चेन्न । हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विपश्चिच्छब्दे मुख्यार्थत्यागस्याऽऽवश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्याणोरणीयानिति मन्त्रसंदर्भस्य चैकविषयत्वासंभवात् । शिष्टमुत्तरत्र स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति धीतशोको ।

धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

ते तादृशं परमात्मानमक्रतुः काम्यकर्मादिरहितो धातुर्धारकस्य परमात्मनः प्रसादादात्मनो महिमानं महत्वसंपादकं स्वसार्वज्ञादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा पश्यति तदा धीतशोको भवतीत्यर्थः । द्युभ्वाद्यधिकरणे [ब० सू० १।३।१] तु 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' [श्वे० ४।७] इति मन्त्रखण्डं प्रस्तुत्य, अयं यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणमस्येश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं च पश्यति तदा धीतशोको भवतीति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणापि परमात्मनो निखिलजगन्नियमनरूपं महिमानं च यः पश्यति स धीतशोको भवतीत्यर्थः । धातुः प्रसादाद्धीतशोको भवतीति वाऽन्वयः ।

प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ।

इतिस्मृतेरिति द्रष्टव्यम् । तमक्रतुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति पाठे, अक्रतुं कर्मकृतोत्कर्षापकर्षरहितमित्यर्थः ॥ २० ॥

धातुः प्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तार्थकित्वाद्दुरधिगममिति दर्शयति—

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

परमात्मनः सर्वात्मगत्वेनेतरत्र विरुद्धतया प्रतीयमाना अप्यासीनदूस्गन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा भवन्तीति भाषः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

हर्षामर्षरूपविरुद्धधर्माध्यस्तं तं परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

कर्मकृतशरीररहितमस्थिरेषु शरीरेषु नित्यत्वेन तत्र स्थितम् ।

महान्तं विभ्रुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

महान्तं प्रसिद्धवैभवशालिनं विभ्रुं सर्वव्यापिनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥
ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

अत्र प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र न मेधया न बहुना श्रुतेनेति वक्ष्यमाणध्यानश्रवणसमभिव्याहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव गृहीतमुचितत्वात् । अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेश्च । तथैव व्यासार्थैर्विवृतत्वाच्च ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।

एष आत्मा यं साधकं प्रार्थयते तेन लभ्यः प्रार्थनीयपुंसा लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । प्रियतमत्वं च तत्प्रीतिमत एव । ततश्च भगवद्विपणिषुपासकस्य प्रीतिर्भगवत उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तन्प्राप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ।

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ २३ ॥

तस्योपासकस्यैष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुत इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २३ ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्मानुपादिशति—

नाविरतो दुश्चरितात् ।

इत्यादि । यस्तु परदारपरद्वेषप्रहारादन्वितः ।

नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो

चाऽपि प्रज्ञानेनैवामुयात् ॥ २४ ॥

अनुपशान्तकामक्रोधवेगः, नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः, अनिगृहीतमनाश्चैतं परमात्मानं प्रज्ञानेन नाऽऽप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे कृत्वङ्गतया नानृतं षडेदिति निषेधवत्पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितविरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिरङ्ग्य परमा-

त्तोपासनमधिगुणं चिकीर्षति तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपा-
सनासादृष्यं न सिद्धयतीति भावः ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्राख्यवर्णाद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरात्मक-
मिदं जगद्यस्यौदनो भवति यस्य विनाश्यो भवतीत्यर्थः । यस्य
मृत्युः स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यस्यादनहेतुर्भवति । स निखिलचराचर-
संहर्ता परमात्मा यत्र यस्मिन्प्रकारे स्थितो यत्रकारविशिष्टस्तं प्रकार-
मित्थमिति को वेदेत्यर्थः । ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं
बीजमिति चेदुच्यते । ब्रह्म च क्षत्रं चौदन इत्युक्ते ब्राह्मणक्षत्रियवर्णयोः
कंचित्प्रत्योदनशब्दमुख्यार्थासंभवादोदनशब्देन भोज्यत्वं वा भोग्यत्वं
वा विनाश्यत्वं वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्ता तन्मात्र
संहर्ता वा काश्चिर्जीवो वा परमात्मा वाऽस्ति । न चान्तरादित्य-
विद्यायां ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्ट इति सर्वलोकेश्वरे परमात्म-
न्युपासनार्थं लोकविशेषे शितृत्वश्रवणवत्सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्म-
क्षत्रसंहरणमुपासनार्थमुपादिश्यतामिति वाच्यम् । तद्वदस्योपासनाप्रकर-
णत्वासंभवात् । अतो ब्रह्मक्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् ।
उक्तं च सूत्रकृता । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' [ब० सू० १।२।९] इति ।
नन्वेवमप्योदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते गौणत्वमपि शब्दस्य
साधारणगुणमपहायासाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् । न ह्यग्निर्माणवक इत्य-
त्राग्निशब्देन पैङ्गल्यादेरिव द्रव्यत्वादेरुपस्थितिरस्ति । अत एव प्रेतुर्होतु-
श्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्रयजमानस्येत्यध्वयुं प्रेप उद्गातृशब्दस्य बहु-
वचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ वक्तव्यायां षोडशर्त्विक्साधारणाकारं विहाय
विशेषाकारेणोद्गातृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे वर्णिता । तद्वदिह ब्रह्मक्षत्र-
योरोदनशब्दमुख्यार्थत्वासंभवेऽपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव
लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् । न त्वस्यन्तबहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य
येन निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र वाक्ये प्रतियेतेति चेदुच्यते ।
यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारस्तथाऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमिति
वाक्यशेषानुरोधात्साधारणोऽपि गौण्या वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु
सेचनशब्दापेक्षयौदनशब्दस्य मुख्यत्वादोदनशब्दस्वारस्यानुरोधेन साधा-
रणाकाररूपभोग्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमत्राधिकत्वाभिप्रायेण कथं

चिन्नीयताम् । अतश्च यो ब्रह्मक्षत्रभोक्ता यस्य च मृत्युरबाधकः सोऽस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यते । भोक्तृत्वं च जीवस्यैवेति स एवास्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यतामिति चेदुच्यते । उपसेचनत्वेन रूपितस्य मृत्योरोदनत्वरूपितेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत्प्रतीतसंबन्धस्य सर्वात्मना बाधप्रसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्म क्षत्रं च भोग्यं यस्य च मृत्युरबाधक इत्युक्तेर्मृत्योर्ब्रह्मक्षत्रस्य च संबन्धः प्रतीयते । अत उपसेचनशब्दस्यौदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽप्यबाधकस्वरूपसाधारणगुणं विहाय स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यादनहेतुत्वरूपासाधारणाकार एव ग्राह्यः । ततश्चैकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतोपसेचनपदानुसारेणौदनशब्देनापि विनाश्यत्वमेव लक्षणीयम् । स्वबुद्ध्युपस्थापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादप्येकवाक्यतापन्नपदान्तरोपस्थापितगुणग्रहणस्यैव बुद्धिलाघवेनैकवाक्यतासामर्थ्यानुरोधेन चन्याप्यत्वादित्यस्यार्थस्यात्राधिकरणे निर्णीतत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥ २५ ॥

समाप्ता द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

क इत्था वेद यत्र स इत्यस्य दुर्ज्ञानत्वेऽत्रेत्थमास्त इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन वयं तदुपासने शक्ता इति मन्यमानं प्रत्युपास्योपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनः सूपास्यत्वाद्द्वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति ऋतं पिबन्तावित्यादिना ।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

सत्यपदवाच्यवश्यंभाविकर्मफलमनुभवन्तौ सुकृतसाध्ये लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं प्रविष्टौ तत्रापि परमाकाशे परार्धे परार्धं संख्याया उत्तरावधिस्तदर्हतीति परार्धमुत्कृष्ट इत्यर्थः । तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति ।

छायातपशब्दाभ्यां ज्ञाज्ञौ लभ्येते । अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः । उपास्योपासकयोरेकगुहावर्तित्वे तयोरेव प्राप्यप्राप्तृताया वक्तव्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानं न युक्तम् । न हि रथेन प्राप्तव्यार्थो रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मनस्तत्रावस्थितत्वेऽपि जीवस्य 'परामिध्यानात्तु तिरोहितम्' [ब०सू०३।२ । १.] इत्युक्तरित्या परमात्मसंकल्पमूलकर्मरूपा-

विद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तप्राप्यर्योर्जीवपरयो
रथत्वरूपितशरीरान्तर्वर्त्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्तिरिति ।

पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

पञ्चाग्निशुश्रूपाशुद्धान्तःकरणास्त्रिणाचिकेताः । उक्तोऽर्थः । एवंभूता
ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थः । केवलपञ्चाग्नित्रिणाचिकेतांनामीदृशपरमात्म-
प्रतिपादनसामर्थ्याद्ब्रह्मविदामेव पञ्चाग्नित्वत्रिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।
अस्यमन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं सूत्रितम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि
तद्दर्शनात् ।' [ब० सू० १।२।११] इति । ननु कर्मफलभोगशून्यपरमा-
त्मनि ऋतं पिबन्ताविति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासंभवात्सुकृतसाध्यलो-
कवर्तित्वगुहावच्छिन्नत्वयोः सर्वगते परस्मिन्ब्रह्मण्यसंभवात् । छाया-
तपनिर्दिष्टतमःप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वेऽसंभवात् । बुद्धिजी-
वपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्तेः । कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण
पिबन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्तेः । बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य मन्त्रस्य
युज्यत इति चेत् । एवमेव हि गुहां प्रविष्टाविति सूत्र आशङ्क्य संख्या-
श्रवणे सत्येकस्मिन्संप्रतिपन्ने द्वितीयाकाङ्क्षायां प्रतिपन्नजातिमुप-
जीव्य व्यक्तिविशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघवाद्द्विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबु-
द्धिद्वयापेक्षया गौरवात्संप्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्तः । लोकेऽप्यस्य
गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्यादिषु तथा दर्शनात् । तथा च ऋतपानलि-
ङ्गावगतजीवस्य द्वितीयश्चेतनत्वेन तत्सजातीयः परमात्मैव ग्राह्यः ।
परमात्मनः प्रयोजककर्तृतया पिबन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात्, अन्तः-
करणे स्वतन्त्रकर्तृत्वप्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन पिबन्ताविति निर्देशस्य
सर्वथाऽप्यसंभवात्, सर्वगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि
संभवात् । अस्मिन्नेव प्रकरणे गुहाहितं गह्वरेष्ठमिति परमात्मनो
गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहां प्रविष्टावित्यस्याप्युपपत्तेः । छायातपशब्दाभ्यां
किञ्चित्सर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवाज्जीवपरमात्मपर्यवसायिमन्त्र इति सम-
र्थितत्वान्न त्वदुक्तशङ्कावकाशः । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मु०
३।१।१] इति स त्वमिति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणानुसारेण द्वासुपर्णेति
मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वात् । 'इयदामननात्' [ब०सू० ३।३।३४] इत्याधि-
करणे ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य द्वासुपर्णेति मन्त्रैकार्थस्य प्रतिपादि-
तत्वाद्यमपि मन्त्रो बुद्धिजीवपर इत्यस्याः शङ्कायाः सूत्रकृतेव निरा-
कृतत्वान्नास्मामिः संनह्यते । किं च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकतया

स्वतः प्रवेशवत्या बुद्ध्या सह जीवस्य गुहां प्रविष्टाविति गुहाप्रवेशव-
र्णनं न संगच्छते । उपष्टम्भकाधीनगुरुत्वशालिनि सुवर्णं गुरुसुवर्णमिति
व्यवहारसंभवेऽप्युपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत
एव परपक्षे सूत्रानुसारेणास्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योज-
नान्तरमप्यनुपपन्नम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' [छा० ६ । ३ ।
२] इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवभावेनानुप्रवेशेऽपि परमात्मरूपेणा-
नुप्रवेशाभावाज्जीवपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टाविति निर्देशानुपपत्तेः । जीव-
भावेन ब्रह्मणः संसारमभिप्रेत्य ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि जीव-
ब्रह्मणी संसरत इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति
माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' [नृ० सिं० ता० ९] कार्योपाधि-
रयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इति वचनानुसारेण परिगृहीतेऽविद्याया अन्तःकरणस्य वा जीवोपा-
धिकत्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्तःकरणयोः प्रतिबिम्बोपाधित्वं
युज्यते । स्वच्छद्रव्यप्रतिहतपरावृत्तनायनरश्मिगृह्यमाणस्यैव प्रतिबिम्ब-
शब्दार्थतया चाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वासंभवेनाविद्याप्रतिबिम्बोऽ-
न्तःकरणप्रतिबिम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगादविद्यावच्छिन्नोन्तःक-
रणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदय-
गुहायामविद्यान्तःकरणाभ्यामवच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नपरमात्मनो गुहाप्र-
वेशवर्णनश्रुतेर्वाऽन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाश्रयमित्यलमतिचर्चया । प्रकृ-
तमनुसरामः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानाम् ।

यज्वनां य आधारभूतः कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कान-
जन्तः शब्दः ।

अक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

यन्निर्विकारं परं ब्रह्म ।

अन्नयं तितीर्पतां पारम् ।

संसारसागरं तितीर्पतां निर्भयं दृढं तीरम् ।

नाचिकेतः शक्रेमहि ॥ २ ॥

नाचिकेताग्निप्राप्यमुपासितुं शक्ताः स्मेत्यर्थः । शक्रेत्यप्येन शप् ।

नाचिकेतं शक्रेमहीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् ।
अतो दुरुपास्यत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

आत्मानं रथिनं विन्द्धीत्यादिना सोऽध्वनः पारमाप्नोतीत्यन्तेन
संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन्प्राप्तृस्वरूपमुप-
दिशति—

आत्मानं रथिनं विद्धि ।

शरीराधिष्ठातारं रथिनं विद्धि ।

शरीरं रथमेव तु ।

स्पष्टोऽर्थः ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि ।

बुद्धिशब्दिताध्यवसायाधीनत्वाद्देहप्रवृत्तेस्तस्याः सारथित्वमिति भावः

मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

प्रग्रहो रथना ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुः ।

स्पष्टोऽर्थः ।

विषयांस्तेषु गोचरान् ।

तेष्विन्द्रियेषु हयत्वेन निरूपितेषु गोचरान्मार्गाच्छब्दादिविषया-
न्विन्द्धीत्यर्थः ।

रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन निरूपितानां शरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनामभावे
रथित्वेन रूपितस्योदासीनस्याऽऽत्मनो गमनरूपलौकिकवैदिकक्रियाक-
र्तृत्वमेव नास्तीत्येतत्सुप्रसिद्धत्वेन दर्शयति—

आत्मन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

आत्मशब्दो देहपरः । मनःशब्दस्तु तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षकः । पूर्व-
मन्त्रे बुद्धेरपि सारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । भोक्ता कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमा-
नित्यर्थः । न हि केवलस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वाऽस्तीति भावः ॥४॥

शरीरादे रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह—

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

लोके हि समीचीनसारथिप्रग्रहवतोऽश्वा वशीकृता भवन्ति । एवं सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनसोः समीचीन्येऽश्वत्वेन रूपिता-नीन्द्रियाणि वश्यानि भवन्ति नाऽन्यथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणां वशीकरणतद्भावयोः प्रयोजनं दर्शयति मन्त्रद्वयेन—

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

अमनस्कोऽनिगृहीतमना अत एवाशुचिः सर्वदा विपरीतचिन्ताप्रवणत्वादित्यर्थः । न केवलं जिगमिपितप्राप्त्यभावमात्रं प्रत्युत गहनं संसारकान्तारमेव प्रापयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तत्पदमित्याकाङ्क्षायां तत्पदं दर्शयन्नूपसंहरति—

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

स तु तत्पदमप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

समीचीनविज्ञानमनःशाली संसाराध्वपारभूतं परमात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्य-तायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।-

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्याकृतानुमानिकाधिकरणे [ब्र०सू० १।४।१] उक्तः । इत्थं हि तत्र माप्यम् । तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु

यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्त इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिना । तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे पराः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसंनिधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः । मनसि विषयप्रवणे विषयासंनिधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपितां बुद्धिः परा । तस्या अपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः सर्वस्याऽऽत्मेच्छायत्तत्वात् । आत्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरपरम् । तदायत्तत्वाज्जिविस्य सकलंपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वनः पारभूतः परमपुरुषो यथोक्तस्याऽऽत्मपर्यन्तस्य तत्संकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामितयोपासकस्यापि प्रयोजकः । 'परात्तु-तच्छ्रुतेः' [ब्र० सू० २।३।४१] इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तथा चान्तर्यामिब्राह्मणे 'य आत्मनि तिष्ठन्' [बृ० माध्य० ३।७।३०] इत्यादिभिः सर्वं साक्षाकुर्वन्सर्वं नियमयतीत्युक्त्वा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । भगवद्गीतासु च ।

अधिष्ठानं त्रथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ इति

[अ० १८ श्लो० १४] इति ।

दैवमत्रपुरुषोत्तम एव ।

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमयोहनं च ।

[अ० १५ श्लो० १५] इति वचनात् ।

तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव । यथाऽऽह—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया [अ० १८।६१]

तमेव शरणं गच्छ [अ० १८।६२] इति ।

तदेवमात्मानं रथिनं विन्दीत्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादय इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात्तदव्यक्तशब्देनोच्यत इति भाषितम् ॥१८॥११॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्नयया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

सर्वेषु भूतेष्व्वात्मतया वर्तमानोऽसौ गुणत्रयमायातिरोहितत्वेनाजितवाह्यान्तःकरणानां न यथावत्प्रकाशते । अग्नयैकाग्रयुक्तया वाह्याभ्यन्तरव्यापाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशीलैर्दृश्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वाह्याभ्यन्तरकरणव्यापारराहित्यप्रकारमध्यात्मयोगाधिगमेनेति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारं दर्शयति । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्यादिना । इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्यं हि भाष्यकृता । हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः ।

वाचं मनसि नियच्छेत् । वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः । वाक्शब्दे द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना लुक् । मनसी इति सप्तम्यां छान्दसो दीर्घः ।

तयच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

तन्मनो बुद्धौ नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वाक्ता बुद्धिरभिधीयते । ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् ।

बुद्धिं कर्तारि महत्यात्मनि नियच्छेत् ।

तयच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

इति तं कर्तारं परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवंभूतेन रथिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थ इति भाषितम् । विवृतं च भ्रुतप्रकाशिकायाम् । वाचो मनसि नियमनं मनोननुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनसो बुद्धौ नियमनं व्यवसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयताध्यवसायरूपा तस्या बुद्धेरात्मनि नियमनं नाम स एयोपादेयतया साक्षात्कार्यं इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ते स्यत ऊर्मिपदरूपप्रतिभटे शान्त आत्मनि महत आत्मनो जीवस्य

नियमनं नाम तच्छेपताप्रतिपत्तिरिति । आत्मशब्दस्य पुंलिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः । ननु भाष्ये ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थ इत्युक्तिरयुक्ता । अव्यावर्तकत्वादात्मनि वर्तमान इति विशेषणस्याऽऽत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवामावात् । न च तद्यच्छेज्ज्ञान इत्येतावत्युक्त आत्मरूपज्ञानभ्रान्तिः स्यात् । आतो ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति वक्तुं शक्यम् । तथासति तस्या एव भ्रान्तेः सामानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात् । न ह्यात्मनीत्यनेनाऽऽत्मभ्रान्तिर्युद्ध्यते । न चाऽऽत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्याऽऽत्मनि विषयविषयिभावलक्षणसंबन्धेन वर्तमान इत्यर्थः । आत्मविषयकज्ञान इति यावत् । अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोष इति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेदित्यस्य वैयर्थ्यापातात् । तदर्थस्यापि तेनैव सिद्धेरिति चेदुच्यते । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनीत्यत्राऽऽत्मनीति विषयसप्तमी तच्चाऽऽत्मविषयकं ज्ञानमात्मोपादेयस्तदतिरिक्ता अर्था हेया इत्येवंरूपम् । तच्चार्थेषु हेयताध्यवसायरूपा बुद्धिरिति श्रुतप्रकाशिकायां व्यक्तम् । अस्य चाऽऽत्मानात्मविषयकाहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् । वाक्यद्वयस्यापि सप्रयोजनतया तदुक्तवैयर्थ्यशङ्कानयकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वशीकरणप्रकारमुपदिश्याधिकारिपुरुषानभिमखी करोति—

उत्तिष्ठत जाग्रत ।

आत्मज्ञानामिमुखा भवताज्ञाननिद्रायाः क्षयं कुरुत ।

प्राप्यवरात्रिवोधत ।

वरात्रश्रेष्ठानाचार्यानुपसंगम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वोपासिताद्भगवतो ब्रह्मविभ्यो वा देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवानित्येवंरूपान्वरान्प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत नोदासितव्यमिति भावः ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥

ज्ञानिनस्तदात्मतत्त्वं दुर्गमं पन्थानं वर्णयन्ति तत्कस्य हेतोः । यत आत्मतत्त्वं क्षुरस्याऽऽयुधविशेषस्य धाराऽग्रं निशिता तीक्ष्णा दुरत्ययाऽनतिक्रमणीया । तीक्ष्णक्षुराग्रे संचरतः पुंसो यथा कियत्यप्यनवधान

आत्मनाशो भवति । एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां स्वल्पेऽप्यनव-
धानापराध आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अत्र नित्यमित्येतदशब्दमित्यादौ प्रत्येकं संबध्यते । अशब्दत्वादिद-
शादेव कालवदव्ययम् । अथवापचयशून्यमित्यर्थः ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

महत इत्यनेनाऽऽत्मनि महति नियच्छेदिति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो
गृह्यते । ध्रुवं स्थिरं निचाय्य दृष्ट्वा दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्ये-
त्यर्थः । मृत्युमुखादिति भीषणात्संसारदित्यर्थः ॥ १५ ॥

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ॥

नाचिकेतसां प्राप्तं नाचिकेतम् । मृत्युप्रोक्तं मृत्योः प्रवक्तृत्वमैव न
स्वतन्त्रवक्तृत्वम् । अत एव सनातनं, अपौरुषेयत्वात्प्रवाहरूपेण नित्य-
मित्यर्थः ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥

ब्रह्मसंसदि ब्राह्मणसमाजे ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते

तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

प्रयतः शुद्धः ॥ १७ ॥

तृतीया वल्ली समाप्ता ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रतेति प्रोत्साहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुक्तान्पश्यञ्शोचति ।

पराञ्चि स्नानि व्यतृणत्स्वर्यभूः ॥

स्नानीन्द्रियाणि पराञ्चि परानञ्चन्तीति पराञ्चि परप्रकाशकानि न
त्वात्मप्रकाशकानि । तत्र हेतुं वदञ्शोचति । व्यतृणत्स्वर्यभूः ।
स्यतन्त्र ईश्वर इमानि स्नानि हिंसितवान् । तृह[तृद्]हिंसायामिति-

धातुः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् । परार्थप्रकाशकानीन्द्रियाणि
सृष्टवानित्यर्थः ।

तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ॥

पराक्पराच इति यावत् । पराग्रूपाननात्मभूतान्पश्यन्त्युपलभन्ते ।
अन्तरात्मानं नेत्यर्थः । यद्वा पराङ्पराङ्मुखानि भूत्वा विषयानेव
पश्यन्तीत्यर्थः । पराङ्पश्यतीति पाठे लोकाभिप्रायमेकवचनम् ।

इदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिस्रोतः प्रवृत्त इव कश्चित्पुरुषो
धीरेयः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानभैक्षत् ॥

प्रत्यञ्चमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् । अत एव वर्त-
मानार्थं लङ्गुपपत्तिश्च ।

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

चक्षुःशब्द इन्द्रियमात्रपरः । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षु-
रित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालाः ॥

अल्पप्रज्ञा बाह्यान्काम्यमानान्विषयानेवावगच्छन्ति ।

ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ॥

विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः । यद्वा विततस्य सर्वत्रा-
प्रतिहताज्ञस्य मृत्योर्यमस्य पाशं यान्तीत्यर्थः ॥

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

अथशब्दः प्रकृतविषयार्थान्तरपरिग्रहे । धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवम-
मृतत्वं विदित्वेह संसारमण्डलेऽध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते प्रत्य-
क्तत्त्वज्ञस्य सर्वं जिहासितव्यमिति भावः । परात्मनः सर्वजीवगताहंतास्प-
दत्वेन मुख्याहमर्थत्वात्प्रत्यक्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

येन रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ॥

मैथुनान्मिथुननिमित्तकसुखविशेषानित्यर्थः ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥

निःशेषं येनैव साधनेन जानातीत्यर्थः । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः'

[वृ० ४।४।१६] इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतानामेव कार्यजनकत्वादिति भावः ।

एतद्वैतत् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं विष्णोः परमं पदम् । एतद्वै, एतदेवैतन्मन्त्रप्रतिपाद्याऽऽत्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

सकलं स्वप्नप्रपञ्चं जाग्रत्प्रपञ्चं च मनआदीन्द्रियमावमापन्नेन येन परमात्मना लोकः पश्यतीत्यर्थः ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

तमिति शेषः । उक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ॥

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । इमं मध्वदमृतं पिबन्ताविति निर्दिष्टं कर्मफलमोक्तारं जीवात्मानं गुहां प्रविष्टावित्युक्तरित्या तस्यान्तिके कालत्रयवर्तिचिदाचिदीश्वरं च यो वेद तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः । गुप्तिज्जिदभ्यः सन्नित्यत्र जुगुप्साशब्दो निन्दार्थक उक्तः । जुगुप्साविरामप्रमादाथानामिति तत इति पञ्चमी । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ॥

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्यपश्यत ॥

अत एव ससर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवासृजत् ।

तदण्डममवन्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रमम् ।

तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इतिस्मृत्युक्तरित्याऽऽद्य उपादानेभ्यो व्यहिसृष्टेः पूर्वं योऽजायत तं तपसः संकल्पमात्रादेव पूर्वं जातम् । “यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्” “विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः” [श्वे० ३।४] “हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्” [श्वे० ४।१२] इति श्रुत्युक्तरित्या प्रथमं जातं गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं हृदयगुहां प्रविश्य वर्तमानं भूतेभिर्भूतेर्देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिरुपेतं चतुर्मुसमयं सकलजगत्स्रष्टा स्यादिति कटाक्षेणैक्षतेत्यर्थः ।

एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत ॥

अयं च मन्त्रो गुहां प्रविष्टौ [ब्र० सू० १।२।११] इति सूत्रे
मगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि भाष्यकृता कर्मफलान्यत्ती-
त्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन संभवति प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी-
न्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती हृदयपुण्डरीककुहरवर्तिनी ।
भूतेभिर्व्यजायत पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा
जायत इति भाषितम् ।

एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

तत्तदात्मकमित्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे “ब्रह्माजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा”
[का० १।१७।] इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यात-
त्वात्, क्षेत्रज्ञं चापि मां विन्द्रीत्येतदुपबृंहणगीतावचनेऽपि मां मदा-
त्मकमिति भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वात्, अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिश-
ब्दस्य विशेष्य इवापृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि विशेषणे निरू-
ढत्वात्तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः ।

अरण्योरधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः ।

गर्भं इवोत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

गर्भिणीभिः पानभोजनादिना सुमृतो गर्भं इव निहित इति पूर्वेणा-
न्वयः । उदित्यवधारणे ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिः ।

अहन्यहनि जागरणशीलैरप्रमत्तैः स्तुत्यः ।

हविष्मद्भिर्गनुष्येभिरग्निः ।

आज्यादिहविःप्रदानप्रवृत्तैर्ऋत्विग्भिः स्तुत्योऽग्निः । अग्रनेताऽरण्यो-
र्निहित इति योजना

एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

एतदग्निस्वरूपं तत्पूर्वोक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थः ।

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तं देवाः सर्वे अर्पिताः ॥

यस्माद्ब्रह्मणः सकाशात्सूर्य उदेति यत्र च लयमेति देवाः सर्वे तस्मिन्नात्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः ।

तदु नात्येति कश्चन ।

तत्सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति छायावदन्तर्पामिणो दुर्लभ-
यत्वादिति भावः ।

एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ९ ॥

ननु परमात्मनः सर्वात्मत्वं न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रयत्वेना-
नुसंधीयमानो ह्यात्मा स चाहमिहैवास्मीति देशान्तरव्यावृत्ततयाऽ-
नुसंधीयते तस्य कथं सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मभूततत्त्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

यदेष परमात्मतत्त्वमत्र लोकेऽहमित्यनुसंधीयमानतयाऽऽत्मभूतं तदेष
लोकान्तरस्थानामप्यात्मभूतमित्यर्थः । ततश्चाऽऽत्ममेदो नास्तीत्यर्थः ।
अयमभिप्रायः । किं परमात्मतत्त्वविदामहमिहैवेति प्रतीतिः सर्वदेशका-
लवर्तिपदार्थात्मकत्ववाधकतयोपन्यस्यत उत तद्गहितानाम् । नाऽऽद्यः ।
तेषामहमिहैवेत्यादिप्रतीतिरेषामावात् । प्रत्युताहं मनुरमयं सूर्यस्येति
सर्वयस्तुवर्तितेष्वानुभवात् । न द्वितीयः । अतत्त्वविदामहंप्रतीतिर्जाव-
मात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वप्रतीतिस्तदानीमप्रतीतपरमात्मनि
सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वाभावादिति ।

मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

इह परमात्मनि मेदमिय यः पश्यति स तु संसारात्संसारं प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राऽऽह—

मनसैवेदमाप्तव्यम् ।

इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः ।

उक्तमेवार्थं दृढीकरणायाभ्यस्यति—

नेह नानाऽस्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युं

गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति ।

इशानो भूतभव्यस्य ।

कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुष उपासकशरीरेऽङ्गुष्ठपरिमाणः सन्नास्ते ।

न ततो विजुगुप्सते ।

ततो भूतभव्येश्वरत्वादेव वात्सल्यातिशयाद्देहगतानपि दोषान्भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः । ननु 'प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः' [श्वे० ५।७] 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः' [श्वे० ५।८] ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात् ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वङ्गुष्ठमात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन्मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात् । न च न तस्य भूतभव्येशानत्वादीति वाच्यम् । प्रथमश्रुतजीवलिङ्गानुरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्यापेक्षिकतया योजयितुं शक्यत्वादिति चेन्न । 'शब्दादेव प्रमितः' [त्र० सू० १।३।२४] इत्यधिकरण एवमेव पूर्वपक्षं कृत्वा हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणस्य परमात्मन्यऽपि संभवात् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' [१६।३] इति तैत्तिरीयके । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः' इति श्वेताश्वतरे [३।२३] चाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य परमात्मन्यपि श्रवणात् । असंकुचितभूतभव्येशितृत्वस्यानन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गत्वादयं मन्त्रः परमात्मपर एवेति सिद्धान्तितत्वात् । यस्वत्र कैश्चिदुच्यते । अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव । तथाप्यङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो

मध्य आत्मनि तिष्ठतीति पूर्वार्धेन जीवमनूद्य, ' ईशानो भूतभव्यस्य ' इत्यनेन परमात्मभावो विधीयत इति । तदसमञ्जसम् । तथाहि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावनाप्रदर्शकस्य ' हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ' [३० सू० १।३।२५] इति सूत्रस्यासंगतिप्रसङ्गात् । ननु नास्मिन्मन्त्रे जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । आराग्रमात्रतया प्रतिपन्नस्य जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणाभावादिति तदस्थशङ्कापरिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत् । तथाऽऽश्रयणस्य क्लिष्टत्वात् । नन्वीश्वरः शर्व ईशान इति निवण्टुपाठेनेशानशब्दस्य देयताविशेषे रूढत्वाच्छब्दादेव प्रमित इति सूत्र ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव न तु भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मवश्यजीवस्योपपद्यत इति भाष्यं व्याकुर्वद्भिर्व्यासार्थैरीशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात्, नात्र लिङ्गान्निर्णयः किं त्वीश्वरवाचिशब्दादेवेत्येवकाराभिप्राय इति व्याख्यातत्वात्, ईशानशब्दस्य श्रुतित्वाभ्युपगमात्, तथैव चेशानशब्दश्रुत्या जीवव्यावृत्तिवदेव नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रुद्रपरत्वमेव स्यादिति चेन्न । योगरूढिमतः पदस्य संतिधाववयवार्थविशेषकपदान्तरसंनिधाने रूढ्यनुन्मेषस्य ।

पदानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूसैः ।

इत्यादिषु दर्शनात् । तत्र हि सरोरुहपदावयवार्थसरोविशेषकाग्रपदोपादानेन सरोरुहपदरूढिमङ्गलस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादानत्वापत्तेः । अत ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । एतत्स्वरसादेव व्यासार्थैरपि यथाश्रुतभाष्यानुगुण्येन यद्वेति पक्षान्तरस्याश्रितत्वादित्यलमिति चर्चया । प्रकृतमनुसरामः ।

एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

शुष्केन्धनानलवत्प्रकाशमान इत्यर्थः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाय स उ श्वः ।

अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयतिपदार्थजातमपि तदात्मकमित्यर्थः ।

एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं प्रत्यन्तपर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पतित्वा धावति ।

एवं धर्मान्पृथक्पृथक्स्थानेषु विधावति ॥ १४ ॥

एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्वमनुप्यान्तर्यामित्वादिधर्मान्पृथक्पृथक्-
रणनिष्ठान्पश्यन्पर्वतनिर्झरपातमनुकृत्य संसारकुहरे पततीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वत्रैकात्मकत्वज्ञानस्य फलमाह—

यथोदकं शुद्धे शुद्धमास्तिकं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति न कथंचि-
द्विसदृशमेवमित्थं विजानतो मननशीलस्याऽऽत्माऽपि परमात्मज्ञानेन
विशुद्धः सन्विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः । गौतमेति
प्राप्यवैभवं सूचयन्सहर्षं संबोधयति ।

समाप्ता प्रथमावल्ली ।

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥

जननादिविक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मन एकादशेन्द्रि-
यलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति । पुरस्वामिनो यथा
पुरं विविक्तं भवति तथा शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति ।
अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवतीति भावः । अनुष्ठाय न शोचति ।
विविच्य जानन्देहानुबन्धिभिर्दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवती-
त्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यते । जीवदशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वे-
पादिविमुक्त एव सन्भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते' [ब०सू०४।१।१९]
इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसानेऽर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसंबन्ध-
विमुक्तो भवतीत्यर्थः ।

एतद्वै तत् ॥ १ ॥

एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरप्यस्य सर्वात्मतामेव प्रथयति—

हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसत् ।

हंसः सूर्यः । शुची धीष्मतीं सीदतीति शुचिपद्मेजस्वीति यावत् ।
वासयतीति वस्तुर्वायुः । अन्तरिक्षसत्, अन्तरिक्षगतो वायुः ।

होता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

वेद्यन्तवर्तमान ऋत्विग्विशेषोऽग्निर्वा । दुरोणं गृहं गृहागतोऽतिथिः ।

नृपद्मसदृशसद्योमसत् ।

नृपद्मात्मतया वर्तमानं, वरेषु देवेषु च तथा वर्तमानं, ऋते सत्यलोके
सीदतीति ऋतसत्, द्योम्नि परमपदे वर्तमानं च प्रत्यक्तत्त्वम् ।

अञ्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

अञ्जा जलजाः । गोजा भूजाः । ऋतजा यज्ञोत्पन्नाः कर्मफल-
भूताश्च सर्गादय इति यावत् । यद्वा चिरकालस्थावितया ऋतश-
ब्दिताकाशजा इत्यर्थः । अद्रिजाः पर्वतजाः । एतत्सर्वं बृहद्वृत्त-
मपरिच्छिन्नसत्यरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति ।

सर्वप्रां हृदयगतः परमात्मा प्राणवायुमूर्ध्वमुत्समुन्नयति ।

अपानं प्रत्यगस्यति ।

अपानवायुमधोमुत्तं क्षिपति ।

मध्ये वामनमासीनम् ।

हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं वामनं वमनीयं भजनीयम् । अथ वा
हृदयपुण्डरीकपरिमिततया ह्यस्यपरिमाणमित्यर्थः ।

विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

तं सच्चनमृतयः सर्वेऽप्युपासत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानमुपासीनस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे'
[छा० ६ । १४ । २] इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरपात एवान्तरायो न
किञ्चित्कर्तव्यं परिशिष्यत इत्याह—

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥

अस्योपासकस्य देहिनः शरीरस्थस्य शरीरप्रतिष्ठितस्य दृढशरीर-
स्येति यावत् । एवंभूतस्य वा विस्रंसमानस्य शिथिलीभवद्वात्रस्य वा
देहाद्विमुच्यमानस्य म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते । कृतकृत्य-
त्वात्कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः ।

एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

पूर्ववत् ॥ ४ ॥

तस्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूपं महिमानमाह—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन

इतरेण तु जीवन्ति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

केनेतरेण जीवन्तीत्यत्राऽऽह—

यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

यदधीनं प्राणापानयोरपि जीवनं तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति
भावः ॥ ५ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

गुह्यमतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वग-
तमाश्चर्ये ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

हे गौतम, आत्मा मरणं मोक्षं प्राप्य यथा यत्प्रकारविशिष्टोऽभवति
तथा पुनरपि भुमुक्षवे रागाद्यनुपहतायोपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्या-
मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण हन्त त इत्यनेन सूचितमर्थं विवृ-
णोति—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

अन्ये परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखास्त्वद्विसदृशाः शरीरपरिग्रहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते ।

स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अन्ये स्थावरभावमनुगच्छन्ति । स्वानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनानतिक्रमणेन 'रमणीयचरणाः' [छा० ५।१०।७] 'तं विद्याकर्मणी सम्न्वारभेते' [वृ० ४।४।२] इत्यादिश्रुत्यनुरोधादिति भावः ॥ ७ ॥

एवं शिष्यं प्रोचनयाभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुसरति ।

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥

सर्वेषु सुप्तेषु जीवेषु । कामं कामं णमुलन्तमिदं संकल्प्य संकल्प्येत्यर्थः । न तु सर्वान्कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्वेति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः संध्याधिकरणे [ब्र० सू० ३।३।१] भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टः संकल्प्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो योऽस्तीत्यर्थः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्त्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

तदेव प्रकाशकं तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात्तदेवामृतमित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तेनामृतान्तरनिषेधान्मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रत्युक्ता । अत्रत्यामृतशब्दस्य निरुपाधिकामृतवाचित्वात् ॥ ८ ॥

एक एवाऽऽत्मा सर्वेषामहमर्थतयाऽऽस्त इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वात्तद्दृढीकरणाय पुनरप्युपदिशति-

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥

ययैकस्तेजोधातुस्त्रिवृत्करणकृतव्याप्याऽण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टः सन्नरूपं रूपं रूपे रूपे भौतिकव्यक्तिषु धीप्सायां द्विवचनम् । प्रतिरूपं प्रत्युत्तरूपं यस्य स तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसंक्रान्तरूपत्वात्प्रतिरूपमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

तथैक एव सन्परमात्मा प्रतिवस्तुसंक्रान्तान्तर्यामिविग्रहो बहिश्च
द्व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

पूर्ववत् ॥ १० ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवद्दोषाः परमात्मनि न भवन्तीत्येतत्सङ्घ-
टान्तमाह—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

‘रश्मिभिरेपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः’ [वृ० ५।५।२] ‘आदित्यश्चक्षुर्मूर्त्वाऽ-
क्षिणी प्राविशत् [ऐ० अ० १ ख० २] इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्य-
श्चक्षुरधिष्ठातृतया तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते तथा
परमात्मा सर्वभूतेष्व्यात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतैर्दोषैर्न स्पृश्यते । तस्य
स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वैतरसमस्तबाह्यत्वात्, विल-
क्षणत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा

यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

एकः समाभ्यधिकरहितः । वश इच्छा सोऽस्यास्तीति वशी जगद्वशे
वर्तत इत्युक्तीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः ।

इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपस्थितौ ।

इत्युक्तीत्या भक्तवश्य इति वाऽर्थः । एकं बीजं तमः ‘परे देवे
मनस्पेकी भवति’ [प्र० ४।२] इति श्रुत्युक्तीत्या स्वैनेकीभूताविभागा-
वस्थं तमोलक्षणं बीजं महदादिबहुविधप्रपञ्चरूपेण यः करोति तं य
आत्मनि तिष्ठन्नित्युक्तीत्या स्वान्तर्यामिणं ये पश्यन्ति तेषामेव मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान् ॥

नित्यश्चेतन एक एव सन्बहूनां नित्यानां चेतनानामपेक्षितानर्थानना-
यासेन प्रयच्छति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्ते शिष्य आह—

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं
नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

तदलौकिकं परमानन्दरूपं ब्रह्म करतलामलकवदपरोक्षं भवादृशा
निष्पन्नयोगा मन्यन्ते । भवादृशाः साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । कथं
रूपादिहीनब्रह्मग्रहणासमर्थमानसोऽहं विजानीयाम् । तत्किं दीप्तिमत्तया
भासते तत्रापि विस्पष्टं प्रकाशते, उत तेजोन्तरसंबलनात्र विस्पष्टं
प्रकाशत इति प्रश्नः ॥ १४ ॥

परमात्मनो योगयुगालम्बनाय 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्'
[श्वे० ३।८] । सदैकरूपरूपायेति प्रमाणप्रतिपन्नगुहाश्रयदिव्यम-
ङ्गलधिग्रहोऽस्ति तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्ति-
मानित्याह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

अयं च मन्त्रः 'ज्योतिर्दर्शनात्' [ब्र० सू० १।३।४०] इति सूत्रे
सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य
ज्योतिर्हृदयत इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम् । न तत्र सूर्य
इत्यादिमन्त्रे एवार्थस्यार्थमाह—सर्वतेजसां छादकमिति उत्तरार्थस्य

पूर्वपादार्थमाह—सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुभानं पश्चाद्भानं तेन कार्यकारणभावः सिद्धः । पौर्वापर्यनियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह—अनुग्राहकमिति । 'यस्याऽऽदित्यो मामुपयुज्य भाति' इत्यादिश्रुतिश्वानुग्राहकत्वे प्रमाणमिति व्यासार्थैर्विवृतम् । तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्धार्थः । तेजोन्तरोत्पत्तौ तदुपादानद्रव्यानुग्राहकत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः । चाक्षुपरश्म्यनुग्राहकचन्द्रादेरियोत्पन्नस्यापि तेजसः स्वसंबन्धेन स्वकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तत्रैव व्यक्तः । अधिष्ठानबद्धरूपमानव्यतिरिक्तमानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीयपादार्थ इति परैरुच्यते तदयुक्तम् । तथा हि संति भान्तमिति कर्त्रर्थशतृप्रत्ययस्य शिष्यज्ञानं प्रकाशत इतिवदभेदेऽपि कथंचित्संभवेऽप्यनुमातीत्यनुशब्दस्यायोगात् । न हि देवदत्तगमनक्रियाव्यतिरिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते गच्छन्तं देवदत्तं यज्ञदत्तोऽनुगच्छतीति प्रयोगो दृष्टचरः । ननु बह्निमेव दहन्तमयोऽनुदहतीति प्रयोगो दृष्टचर इति चेन्न । अयसः पृथग्दग्धुत्वाभावं निश्चितवतस्तत्प्रतिपिपादयिषया तादृशप्रयोगस्य संप्रतिपन्नत्वाभावात् । ननु तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति भवदभिमतार्थोऽपि न युज्यते । तदीयदीप्तिसाक्षात्कारवतामपि मुक्तानां तेजोन्तर्दीप्तिसाक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसंबलनाधीनाग्रहणलक्षणाभिभवस्याभावादिति चेदुच्यते । बद्धविषयमेवैतत् । बद्धानां तत्साक्षात्काराप्रसक्तेरिदं कथमिति चेन्न । बद्धानामेवार्जुनादीनां तत्साक्षात्कारदर्शनात् । यद्वा कालिदासकवौ परिगण्यमान इतरः कुकविरकविरितिवद्भाति । ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तरं न भाति । अतस्तदेव ब्रह्मातिमास्वरूपशालीति पूर्वार्धार्थः । तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति व्यासार्थवचनस्याप्ययमेवार्थः । अमुमेवार्थमितरतेजसां स्वरूपोत्पत्तौ फलजनने च परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन तमेव भान्तमित्युत्तरार्धेन प्रथयतीति न दोष इत्येतददगन्तव्यम् । यद्वा पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थः । नन्वतिमास्वरूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षणानुभूयमानेन भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह "तमेव भान्तमनुमाति" इति । इदं च परिदृश्यमानमादित्यादीनां मास्वरूपं न स्वामाधिकमपि तु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तजो विन्द्रि मामकम् [अ० १५।१२] इति ।

विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता—अखिलजगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजस्तन्मदीयं तेजस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विन्द्रीति अतो याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वरूपशालिनां न मातीति व्यपदेशो युज्यत इति भावः ॥ १५ ॥

द्वितीया वल्ली समाप्ता ।

ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एपोऽश्वत्थः सनातनः ।

अयं च मन्त्रखण्ड ऊर्ध्वमूलमधःशाखमिति गीताव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—यं संसाराख्यमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधः शाखमव्ययमश्वत्थं प्राहुः श्रुतयः । 'ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एपोऽश्वत्थः सनातनः । ऊर्ध्वमूलमवाकशाखं वृक्षं यो वेद संप्रति हत्याद्याः । सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखस्याऽऽदित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वं पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगकृमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततयाऽधःशाखत्वमिति ।

तल्लक्षणमेव ब्रह्मेति दर्शयति ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्त्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ १ ॥

पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः ॥ १ ॥

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुच्यतम् ।

अयं मन्त्रः "कम्पनात्" [ब० सू० १ । ३। ३९,] इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । तत्रामुं मन्त्रं प्रस्तुत्य कृत्स्नस्य जगतोऽस्मिन्नद्ब्रह्ममात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निःसृतानां तस्मात्संजातमहामयनिमित्तमेजनं कम्पनं श्रूयते तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो मयाद्ब्रह्मादिवोचतात्कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थः । मयादस्याग्निस्तपतीत्यादिनेकाथ्यान्महद्भयं वज्रमुच्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमेति । विवृतं चैतच्छ्रुतप्रकाशिकायाम् । प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् । स्थितानामित्यध्याहारः । कुतो निःसृतानामित्यपेक्षायां प्रकृतस्यैवोपादा-

नत्वमाह—तत इति । एजनं कम्पनमिति । एजृ कम्पन इति हि धातुः । प्रत्यवायभयात्स्वस्वकार्यप्रवृत्तिः कम्पनम् । उद्यतवज्रादिव परमपुरुपात्संजातेन मयेन कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थ इति । अत्र महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थे प्रथमान्तानि । आद्यं पञ्चम्यर्थपदद्वयं मयवाचि । उत्तरं तु पदद्वयं तद्धेतुभूतप्राणशब्दितपरब्रह्मपरमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विभेत्यस्मादिति भयं भयानकमित्यर्थः । महाभयानकोद्यतवज्रवत्स्वस्मान्निःसृतं सकलं जगत्प्राणशब्दितः परमात्मा कम्पयति । एजतिर्ण्यर्थगर्भ इत्यमुमर्थं वर्णयन्ति ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः । 'अत एव प्राणः [अ० सू० । १।१।२३] इत्यधिकरणन्यायात्प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति द्रष्टव्यम् ।

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

धावतिशब्द इन्द्रादीनां स्वस्वव्यापारप्रवृत्तिपरः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इह चेदशकद्वोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः ।

शरीरस्य विस्रसो विस्रंसनात्पतनात्प्राग्निह लोके ब्रह्म बोद्धुमशकचेच्छक्नुवांश्चेत् । विकरणव्यत्ययश्छान्दसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

ततस्तस्माज्ज्ञानाभावाद्धेतोः सृज्यमानसर्वलोकेषु जन्मजरादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवतीत्यर्थः । तस्माच्छरीरपातात्प्रागेवाऽऽत्मज्ञानाय यतेतेति भावः ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमाह—

यथादर्शं तथाऽऽत्मनि ।

यथाऽऽदर्शं चन्द्रिकाया अमावान्न स्पष्टः प्रतिभासस्तथेह लोक आत्मनीत्यर्थः । यद्वा यथाऽऽदर्शं दर्पणे प्रतीयमानं वस्तु साक्षाद्दृष्टवस्तुपत्प्रत्यङ्मुखत्वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते तथेहाऽऽत्मविषयिणी प्रतीतिरित्यर्थः ।

लोकान्तरेऽपि तथेत्याह—

यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत्सम्यक्तया संशयादिविरोधितया पुनरनुसंधानयोग्यत्वाभावास्तथा पितृलोक इत्यर्थः ।

यथाऽप्सुपरीव दृशे तथा गन्धर्वलोके ।

यथाजलान्तरस्थयस्तुनो नेतरवत्स्पष्टप्रकाशस्तद्वत्पारिदृश इव न यस्तुतः परितो दृश्यत इत्यर्थः । गन्धर्वलोकेऽप्यापाततः प्रतीतिमात्र-मित्यर्थः ।

छायातपयोर्वि ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

यथा छायातपयोर्विश्रणे शुद्धातपवर्तिपदार्थबन्धोपलम्भ एवं ब्रह्म-लोकेपि न सम्यगुपलम्भः । अतो दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भावः । यद्वा ब्रह्मलोके यद्यपि छायातपयोर्विचिच्योपलम्भयदात्मानात्मस्वरूपयो-र्विचिच्योपलम्भः संभवति तथाऽपि नात्रत्यानामात्मतत्त्वं मुलभमिति भावः ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमृदयास्तमसौ च यत् ॥

पृथगुत्पयमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

पृथग्भूतानामुत्पद्यमानानामिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाणामित्येतद्देहादी-नामप्युपलक्षणम् । उदयास्तमसौ च यत् । यदिति त्यस्ययं यावित्यर्थः । यावुत्पादविनाशो यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षणपृथग्भावश्च तान्सर्वांनिन्द्रि-यादिगतान्मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशा-ज्ञानैकाकारे नित्य आत्मानि न गन्तीति ज्ञात्वा न शोचतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहादिविक्रमत्वमात्मज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय इति पूर्वोक्तं शरणवरणमेव प्रतिपादयति—

इन्द्रियोयः परं मनो मनमः मन्वमुत्तमम् ।

मन्वादिषि महानात्मा महतोऽप्यन्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अप्यनानु परः पुरुषो व्यापकोऽन्त्रिङ्ग एव च ।

यं ज्ञान्ता मुच्यते तन्नृगृह्यत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

इन्द्रियेभ्य इत्येतदर्थानात्पुनरुक्तत्वं " इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थो अर्थे-

भ्यश्च परं मनः” [का० १।३।१०] इत्यनेनैकाध्यात् । सत्त्वशब्दो बुद्धि-
परः ‘मनसस्तु परा बुद्धिः” [का० १।३।१०] इति पूर्वोक्तेः । अलिङ्गो
लिङ्गागम्यः । परत्वं च वशीकार्यतायां विवक्षितम् । परस्य च वशी-
करणं शरणागतिरेव । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य ।

अस्य रूपं स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषयेऽभिमुख-
तया न तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः ।

अत एव—

न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पितः ।

अयमंशः ‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । [ब०सू०१।२।१] इत्यत्र व्यासार्थैः
दृढेति भक्तिरुच्यते मनीषेति धृतिः ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा

भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह ।

इति महाभारत उक्तम् । अभिकल्पितो ग्राह्य इति विवृतः । धृत्या च समा-
हितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘भक्त्या
त्वनन्यया शक्यः [गी० १।१।५] इत्यनेनैकाध्यादिति वेदार्थसंग्रहे प्रति-
पादितम् ।

यएतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानानीन्द्रियाणीत्यर्थः । ‘सप्तगतेः’ [ब०
सू० २।४।५] इत्यधिकरणे व्यासार्थैस्तथा व्याख्यातत्वात् ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते ।

अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत्र माष्पम् ।

अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहंकारचित्तशब्दैर्व्य-
पदिश्यत इति ।

तामाहुः परमां गतिम् ।

शरीरान्तःसंचरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमागतिरिति तत्रैव
स्पष्टम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

तां पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां बाह्याभ्यन्तरकरणधारणां परमां गतिं योगमिति
मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्थैः परमा गतिर्योग इत्यर्थं इति ।

अप्रमत्तस्तदा भवति ।

इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्व एवावहितचित्तता भवति ।

चित्तावधानं किमर्थमित्यत्राऽऽह—

योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

योगस्य प्रतिक्षणापायशालितयाऽवधानमपेक्षितमिति भावः । यद्वा,
इष्टप्रभवानिष्टाप्ययलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तत्राप्रमत्ततया
भवितव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्नुं शक्यो न चक्षुषा ।

स्पष्टोऽर्थः ।

प्राणवादे 'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च [ब्र०सू०२।४।५] इन्द्रियाणि सप्तैव
'सप्त इमे लोका येपु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त'[मु०२।
१।८] इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । 'यद्वा पञ्चावतिष्ठन्ते
ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते' इति योगदशामिन्द्रियाणां
परिगणितत्वाच्च सप्तैवेति प्राप्त उच्यते । 'हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं
[ब्र०सू०२।४।६] शरीरे स्थित आदानादिलक्षणकार्योपयोगित्वाद्ब्रह्मा-
दयोऽपीन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । 'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैका-
दशः' [बृ०३।१।४] । आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते । 'इन्द्रियाणि दशैकं
च । एकादशं मनश्चात्रेति श्रुतिस्मृतिभ्यां न्यूनसंख्यावादा उपकारवि-
शेषामिप्रायाः । अधिकसंख्यावादाश्च मनोवृत्तिभेदादिति स्थितम् ।
अमुमेवाधंमुपपादयति—

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीति ब्रुवतः शब्दादन्यत्रेत्यर्थः । तस्योपनिषदेकगम्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावोऽन्तःकरणं तेन च परमात्माऽस्तीत्येवोपलब्धव्यः । वेदान्तवाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽप्यस्तीत्येवं मनननिदिध्यासने कर्तव्ये इत्यर्थः । उभयोर्हेत्वोरुभाभ्यां शब्दमनोरूपाभ्यामस्तीत्येवोपलब्धस्य ज्ञातवतो भुक्ता ब्राह्मणा इतिवदयं निर्देशः । तत्त्वभावः प्रसीदति मनः प्रसन्नं भवति शान्तरागादिदोषं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥

अथ मर्त्योऽमृतो भवति ॥

कामादेर्विषयविषयकमनोरथा हृद्गता यदा शान्ता भवन्ति तदाऽन्तरमेवापमुपासकोऽमृतो भवति । विश्लिष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितमरो भवतीत्यर्थः ।

अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

अत्रैव ब्रह्मोपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । 'समाना चाऽऽमृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' [ब० सू० ४।२।७] इत्यत्र माप्यम्— अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादिसंबन्धमदग्ध्वैव यदमृतत्वमुत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते तदुच्यते यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादिकया भ्रुत्येत्यर्थः । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति चोपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमित्यमिप्राय इति ॥ १४ ॥

उक्तमेवार्थं सादरेणाभ्यसन्नपदेष्टव्यांश एतावानेवेत्युपसंहरति—

यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । एतावदनुशासनमनुशासनीयमुपासकस्य कर्तव्यत्वेनोपदेष्टव्यमेतावदेव ।

वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणाचिरादिगमनादिकं न साधककृत्यं किंतू-
पासनप्रीतमगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

विमुक्तश्च विमुच्यत इति पूर्वमुक्तम् । द्वितीयां परममुक्तिमाह—

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतं चैका च सन्ति । तासां मध्य एका सुप-
ष्णाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिःसृता ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ॥

तया नाड्योर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन्देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकस्व-
स्वरूपाधिर्भावलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति ।

विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

अन्यास्तु नाड्यो विष्वगुत्क्रमणे नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोप-
युज्यन्ते । विष्वग्वितता नाड्योऽन्योत्क्रमण उपयुज्यन्त इति व्यासार्थ-
व्याख्यातम् । इदं च वाक्यं मगवता वादरायणेनोत्क्रान्तिपादे चिन्तितं
तथा हि—मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या विदुषो गमनमन्याभिरविदुष
इति नियमो नोपपद्यते । नाडीनां भूयस्त्वादितिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचतया
पुरुषेणोपादानुमशक्यत्वात् । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या
उत्क्रमणे भवन्तीति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्व-
पक्षे प्राप्ते । 'तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषग-
त्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकतया' [ब० सू० ४।२।१७]
इति सूत्रेण सिद्धान्तितं तस्य चायमर्थः । तदोको जीवस्य स्थानं
हृदयमग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनं तेनाग्रज्वलनेन प्रका-
शितद्वारो भवति । 'तस्य हैतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव
आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्धो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' [बृ०
४।४।२] इति श्रुतेः । एतावद्विद्वदपिद्वत्वसाधारणम् । विद्वान्स्तु शता-
धिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रामति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विवे-
चत्वम् । विद्वान्हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्याद्विद्या-
शेषभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परम-
पुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततस्तां नाडीं विजानातीति तथा विदुषो
गतिरुपपद्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ॥

यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षण इत्युक्ते यथा स्वशब्दः सममि-
व्याहृतदेवदत्तसंबन्धिपरामर्शा, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंबन्धिपरामर्शा
स्वशब्दः । ततश्चायमर्थः । तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरभूताङ्गनश-
ब्दिताच्चेतनात्प्रवृहेद्विविच्य जानीयात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी-
शम् [श्वे० ४ । ७] इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषत्वादिना
विलक्षणं जानीयादित्यर्थः । मुञ्जात्तृणविशेषादिपीकां तन्मध्यवर्तिस्थूल-
तृणविशेषमिव धैर्येण ज्ञानकौशलेनेति पूर्वेणान्वयः ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

उक्तोऽर्थः । द्विर्वचनमुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

उपसंहरति—

मृत्युप्रोक्तं नचिकेतोऽथलब्ध्वा विद्यामेतां योग-
विधिं च क्लृप्तम् ॥ ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः

नचिकेतो मृत्युप्रोक्तामात्मविद्यां यदा पश्चेत्याद्युक्तं योगविधिं च
लब्ध्वा प्राप्य 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते [छा० ८ ।
३ । ४] इति श्रुत्युक्तरीत्या ब्रह्म प्राप्याऽऽविर्भूतगुणाष्टकोऽभूदित्यर्थः ॥

अन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

अध्यात्मविद्यां योऽन्योऽपि वेत्ति सोऽप्येवमेव नचिकेता इव भव-
तीर्थः ॥ १८ ॥

शिष्याचार्ययोः शास्त्रीयनियमातिलङ्घनकृतदोषप्रशमनार्थं शान्ति-
रुच्यते—

स ह नाववतु ।

स विद्याप्रकाशितः परमात्मा हशब्दः प्रसिद्धौ नौ शिष्याचार्याववतु
स्वस्वरूपप्रकाशेन रक्षतु ।

सह नौ भुनक्तु ।

विद्याप्रचयद्वाराऽऽवां सहैव परिपालयतु । यद्वा विश्लेषमन्तरेणाऽऽवां
सहितावेव यथा स्याव तथा पालयत्वित्यर्थः ॥

सह वीर्यं करवावहै ।

सनियमविद्याप्रदानेन विद्यायाः सामर्थ्यं निष्पादयावहै नियमामावे
विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः ॥

तेजस्विनावधीतमस्तु ।

नावावयोर्यदधीतं तत्तेजस्व्यस्तु । वीर्यवत्तरं भवत्वित्यर्थः ।

मा विद्विषावहै ॥ १९ ॥

यश्चाधर्मेण विव्रूते यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरेकतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

इतिस्मृत्युक्तरौत्याऽधर्माध्ययनाध्यापननिमित्तो द्वेष आवयोर्मा मूवि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति काठकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

त्रिवचनं दोषशान्त्यर्थम् । इयं चोपनिषद्भगवत्परैवेति भगवता
घादरायणेन समन्वयाध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् । तत्र 'यस्य
ब्रह्म च क्षत्रं च उमे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद
यत्र सः [क० १ । २ । २५] इतिवाक्ये ब्रह्मक्षत्रिययोरोदनत्वनिरू-
पणेन भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीतेस्तत्प्रतिसंबन्धी यस्येति
पठ्यन्तपच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात्परमात्मनो भोक्तृत्वासं-
भवादिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'अत्ता चराचरग्रहणात्' 'प्रकरणाच्च' 'गुहां
प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' 'विशेषणाच्च' [ब० सू० १ । २ । ९ ।
१० । ११ । १२] इति चतुर्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतस्तेषां चायमर्थः ।
उमे भवत ओदन इत्योदनप्रतिसंबन्धितया प्रतीयमानोऽत्ता परमा-
त्मिव, ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीतनिखिलचराचरसंहर्तृत्वस्यात्र मन्त्रे प्रतिपाद-
नात् । अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयोर्निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकार ओदनश-
ब्दस्य विनाश्यत्वलक्षकत्वप्रकारश्चैतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे दर्शितस्तत्रै-
षानुसंधेयः । 'महान्तं विभुमात्मानम्' [क० १ । २ । २२] इति प्रस्तुत-
त्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगतत्वाच्च । ननु कृतं पिबन्तावित्युत्तरमन्त्रे कर्म-

फलमोगान्वयिनोरेव प्रतिपादनात्परमात्मनश्च जीववत्कर्तृत्वेन वाऽन्तः-
 करणवत्करणत्वेन वाऽन्वयासंभवात्परमात्मप्रकरणमध्यगतत्वं नास्तीत्या-
 शङ्कयोक्तं गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादिति । गुहां प्रविष्टौ
 जीवपरमात्मानावेव । तयोरेवास्मिन्प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् । 'तं
 दुर्दशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' [क० १।२। १२] इति परमात्मनो गुहा-
 प्रवेशः श्रूयते 'या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी गुहां प्रविश्य' [क० २।
 १। ७] इति जीवस्यापि गुहाप्रवेशो दृश्यते । अतो द्वयोरपि गुहा-
 प्रवेशदर्शनात्तयोरेव पिबदपिबतोश्छत्रिन्यायेन ऋतं पिबन्ताविति निर्दे-
 शस्य संभवात् । ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविच्छेदः
 शक्यशङ्कः । 'विशेषणाच्च' अस्मिन्प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विद्वि-
 त्वा' [क० १।१। १७] इति जीवपरयोरुपास्यत्वोपासकत्वादिना विशेषित-
 त्वात्तयोरेवोपासनसौकर्यायैकाधिकरणस्थत्वप्रतिपादनार्थत्वादृतं पिब-
 न्ताविति मन्त्रस्य जीवपरप्रतिपादकत्वमेव । अतो यस्य ब्रह्म च क्षत्रं
 चेति मन्त्रः परमात्मपर एवेति निर्णीतम् । तथाऽङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य
 आत्मनि तिष्ठति । 'ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' [क० २।१।
 १२] इति मन्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया निर्दिश्यमानो जीव एव । अङ्गुष्ठमात्र-
 त्वस्य जीवधर्मतया 'प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः' [श्वे० ५। ७]
 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः' [श्वे० ५। ८]

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलात् ।

इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'शब्दादेव प्रमितः'
 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' [ब्र० सू० १।३। २४। २५] 'कम्पनात्'
 'ज्योतिर्दर्शनात्' [ब्र० सू० १।३। ३९। ४०] इति चतुर्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः
 कृतस्तेषां चायमर्थः । अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा शब्दादेव, ईशानो भूत-
 मव्यस्येतीश्वरत्ववाचकेशानशब्दादेव । ननु कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठ-
 मात्रत्वमित्यत्राऽऽह—हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । हृदि हृदये
 परमात्मनो वर्तमानत्वात्तदपेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न च खरतुरगा-
 दीनामङ्गुष्ठगुण्यानां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात्तदन्तर्वर्तिनः परमात्मनः
 कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम् । उपासनातिशायिशास्त्रस्य मनुष्याधि-
 कारिकत्वात्तेषां चाङ्गुष्ठसंभवात्तद्द्वयवर्तिनः परमात्मनोऽङ्गुष्ठसमपरिमा-
 णस्य हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे नानुपपत्तिः । 'कम्पनात्' 'यदिवं
 किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं यत्रमुद्यतम्' [क० २।३। २]

इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुभयहेतुत्वस्यास्मिन्नङ्गुष्ठप्रमित आम्नानात् । तस्य च परमात्मधर्मत्वस्य 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नत्वादङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा । ज्योतिर्दर्शनात् । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' [क० २।२।१५] इत्यङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजश्छादकज्योतिःसंबन्धप्रतिपादनात्, तादृशज्योतिःसंबन्धस्याथर्वणे ब्रह्मसंबन्धितया प्रतिपादितत्वाच्चाङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेत्यर्थः । तथा 'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः' [क० १।३।१०] 'महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काठा सा परा गतिः' [क० १।३।११] इति वाक्ये सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात्पञ्चविंशतिरिक्तपुरुषनिषेधाच्च सांख्याभिमतब्रह्मात्मकं प्रधानमेवाव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदिति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्षं कृत्वा शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' [ब्र० सू० १।४।१] 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' [ब्र० सू० १।४।२] 'तदधीनत्वादर्थवत्' [ब्र० सू० १।४।३] 'ज्ञेयत्वावचनाच्च' [ब्र० सू० १।४।४] 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्' [ब्र० सू० १।४।५] 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' [ब्र० सू० १।४।६] 'महद्वच्च' [ब्र० सू० १।४।७] इति सप्तभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतस्तेषां चायमर्थः । आनुमानिकं नाव्यक्तशब्दाभिलष्यम् । उपासनोपयोगिवशीकरणाय 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' [क० १।३।३] इतिवाक्ये रथरथ्यादिभावेन रूपितेष्वात्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथरूपकात्मना शरीरं रथमेव चेति विन्यस्तस्य शरीरस्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणसंभवात् । अस्मिंश्च प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरणप्रकारस्यैव 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' [क० १।३।१३] इत्यादौ दर्शनात्तदनुसारेणाव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते । ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानं तत्राऽऽह—सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति । ततश्च कारणवाचिनाऽव्यक्तशब्देन स्थूलं शरीरमेवोपसारादुच्यत इत्यर्थः । ननुक्तशब्दस्य मुख्य एवार्थोऽस्तु । कुतः स्थूलशरीरे लक्षणाऽभ्युपगमन्त्येत्त्राऽऽह—तदर्हत्वादिति । स्थूलशरीरस्यैव कार्यार्हत्वात्तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रतिपादनस्यापेक्षितत्वादव्यक्तशब्देन कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणोचितेति भावः । ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते कापिलतन्त्रसिद्धोपादाने कः प्रद्वेषस्तत्राऽऽह—तदधीनत्वादर्थवत् ।

अस्मन्मतेऽव्यक्तस्य परमात्माधीनतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्ति
 सांख्यमते तदनभ्युपगमात्तस्य निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । ज्ञेयत्वा-
 घचनाच्च । यदि तन्त्रसिद्धमेवाविवक्षिष्यत्तदाऽस्य ज्ञेयत्वमविवक्षिष्यत् ।
 व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षं वदद्भिस्तान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युप-
 गमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते । अतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम् ।
 षदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
 तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य
 तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ' [क० २।३।१५] । इत्युक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव
 श्रुतिर्वदतीति चेन्न । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 [क० १।३।९] इति प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात्स एवाशब्दमस्पर्श-
 मिति मन्त्रे ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम् । त्रयाणामेव
 चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । अस्मिन्प्रकरणे उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणा-
 मेव ज्ञेयत्वोपन्यासः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नश्च वृश्यते
 नाव्यक्तादेः । महद्वच्च । यथा 'बुद्धेरात्मा महान्परः' [क० १।३।
 १०] इत्यत्राऽऽत्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न तन्त्रसिद्धं महत्त्वं गृह्यते ।
 एवमव्यक्तमप्यात्मनः परत्वेनाभिधानान्न कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति
 स्थितम् । अत इयमुपनिषत्सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिरधिकरणै-
 निर्णीतम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजसिद्धान्तनिर्धारणसार्वभौमश्रीमद्रङ्गरामा-
 नुजमुनिवरविरचितकाठकोपनिषत्प्रकाशिकायां
 द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥

क्षेमाय यः करणया क्षितिनिर्जराणां
 भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
 धामागमाध्वगवदावदतूलवातो
 रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति कठवल्लीप्रकाशिका समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

प्रश्नोपनिषत् ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेता ।

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गाभमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः ।

कौशल्यश्चाऽऽश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनः ॥

भरद्वाजस्यापत्यं पुमान्भारद्वाजः । नामतः सुकेशा । शिवेरपत्यं शैब्यः ।
नामतः सत्यकामः । सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः । ईकारश्छान्दसः ।
गोत्रतो गार्ग्यः । कौशल्यो नामतः । अश्वलायनस्यापत्यमाश्वलायनः ।
मार्गवो गोत्रतः । विदर्मस्यापत्यं वैदर्भिः । कबन्धी नामतः । कात्यायनो
गोत्रतः ।

ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः ।

ते ह प्रसिद्धाः । एत उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणीकौशल्यमार्ग-
वकबन्धिनः पञ्चपयो ब्रह्मपरा वेदैकशरणाः । ब्रह्मनिष्ठा वेदार्थतात्पर्य-
वन्तः । यद्वा ब्रह्मपरा ब्रह्मज्ञानतत्पराः । ब्रह्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः । वेदस्तत्त्वं
तपो ब्रह्मेत्युक्तेः । परं ब्रह्म परमुत्कृष्टं निरुपचितं ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च
बृहद्भूतं षस्त्वन्वेषमाणा विजिज्ञासमाना इत्यर्थः ।

एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते समित्पाणयो

भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

हशब्दः प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषोऽस्मद्बुद्धौ वर्तमानः परब्रह्म-
वित्त्वेन प्रसिद्धः पिप्पलाद एव । पण्णामस्माकं जिज्ञासितानर्थान्वक्तुं प्रम-
वतीति पर्यालोच्य समिद्धाराश्रुपायनपाणयः शास्त्रदृष्टेन विधिना पूज्यं
पिप्पलादमुपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

तान्ह स ऋपिरुवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया

संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं

प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः
सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

यद्यपि पूर्वमेव भवन्तस्तपोब्रह्मचर्यादिसंपन्नास्तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्र-
हणार्थं पुनरपि शरीरशोषणादिलक्षणतपसा योपि तस्मिन् कर्तितनकेलि-
प्रेक्षणगुह्यमापणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिलक्षणाष्टविधमैथुनवर्जन-
रूपब्रह्मचर्येणाऽऽस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया युक्ताः सन्तः संवत्सर-
मात्रं वासं कुर्वन्त्विति यावत् । ततः स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यानर्थान्पृच्छत ।
यदि तानर्थान्वयं विज्ञास्यामस्तदा वञ्चनमन्तरेण सर्वं वक्ष्यामः । यद्य-
स्मात्तु ज्ञातृत्वनिश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदौ बहुक्लेशसाधे
प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते तदा सुखेन गन्तव्यमिति भावः । ततश्च गुरो-
र्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा-कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति । तथा
गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवाऽऽदरः कर्तव्य इत्यर्थः सूचितः ॥ २ ॥

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ।

संवत्सरवासानन्तरमन्यैरनुज्ञातः कवन्धी पिप्पलादस्य समीपं यथावि-
धुपगम्य पप्रच्छ ।

किमिति—

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥
स्पष्टोऽर्थः ।

तस्मै स होवाच ।

एवं पृष्टवते कवन्धिने पिप्पलाद उवाच—

प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत ।

अत्र प्रजापतिशब्दो ब्रह्मपरः । अस्य कारणवाक्याद्यासार्थैः सर्वव्या-
पानाधिकरणेऽत्रत्यप्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात् ।
स प्रासिद्धः प्रजापतिः परमात्मा प्रजासृष्टिकामनया स्रष्टव्यालोचनरूपं
तपोऽतप्यत कृतवान् ।

स तपस्तप्त्वा मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति ।

एवं स्रष्टव्यं परालोच्य रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषारूपं मिथुनमुत्पा-
दितयानित्यर्थः ।

केनाभिप्रायेणेत्यत आह—

एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यन्त इति ॥ ४ ॥

प्रजाकामस्य ममैतौ रयिप्राणावनेकप्रकारान्प्राणिन उत्पादयिष्यन्त इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रयिप्राणशब्दार्थमाह—

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः ।

आवृत्त इत्यादित्यो भोक्ता स एव प्राण इत्यर्थः । आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वतया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः । तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः समनन्तरमेव वक्ष्यति । रयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह—

रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

मूर्तिशब्देन पृथिव्यप्तेजांसि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वाय्वन्तरिक्षे उच्येते । सर्वमपि भूतजातं रयिरन्नं भोग्यमित्यर्थः । तस्मान्मूर्तेशाब्दितं पाञ्चभौतिकं शरीरं सर्वं भोग्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथाऽऽदित्यः ।

रयिनिरूपणानन्तरमादित्यो वर्णयन्त इति शेषः । आदित्यशब्दितस्य मोक्षुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यत इति यावत् ।

उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्-
रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यद्दुदीचीं-
यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति
तेन सर्वान्प्राणान्-रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अयं जीवः सुपुत्रिस्थानात्प्रबुध्यमान एव सन्प्राचीं दक्षिणां प्रतीची-
मुदीचीमधश्चोर्ध्वमन्तरा दिशश्च सर्वं प्रकाशयन्तत्तद्विग्वर्तीन्द्रियाणि
धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिद्वारा विभर्ति तस्मात्स एव सर्वप्राणशब्दितेन्द्रिय-
निर्वाहृत्वात्प्राण इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति प्राच्यान्प-
दार्थानुपलभत इति यावत् । तेन तस्मान्द्वेतोः प्राच्यान्प्राणाञ्चरश्मिषु
संनिधत्ते पूर्वदिग्वर्तिपदार्थप्रकाशकचक्षुरादीन्प्राणान्धर्मभूतज्ञानाख्यर-
श्मिमुखेनाधितिष्ठति प्रेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठानृत्वलक्षणसंनिधा-
नाभावे चक्षुरादीनां करणेन रूपाद्युपलम्भो न स्यात् । चेतनानधिष्ति-

तस्य करणस्य कार्यासमर्थत्वादिति भावः । यद्वक्षिणां यत्प्रतीचीं यदु-
 दीचीमित्यादौ यद्वक्षिणां प्रविशति तेन दक्षिणात्यान्प्राणात्रश्मिषु संनि-
 धत्ते यत्प्रतीचीं प्रविशति तेन प्रतीच्यान्प्राणात्रश्मिषु संनिधत्त इत्यादि-
 शेषः पूरणीयः । लाघवार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः । अत्र प्रजाः सिष्टक्षुः
 परमात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससर्जति वक्तव्ये परोक्षरूपेण रयिप्राणश-
 ब्दाभ्यां तदभिलापो रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलापश्च परो-
 क्षप्रिया इव हि देवाः [ऐत० १।३] इति रीत्या रहस्यार्थस्य स्फुटतरोपदे-
 शानर्हत्वसूचनार्थः ॥ ६ ॥

आदित्यो ह वै प्राण इति प्राणादित्यशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृवर्गस्योद-
 यमानस्य परमात्मात्मकतामाह—

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।

यः प्राक्प्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वेन वैश्वान-
 नरशब्दवाच्यः सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः । अग्रनेतृत्वादिगुणयोगे-
 नाग्निशब्दितः स एष प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्माऽऽदित्यो ह
 वै प्राण इति प्राणशब्दितभोक्तरूपः सन्नूदयत इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो
 वैश्वानराधिकरणो परमात्मपरतया सिद्धवत्कृत्य भगवता साध्यकृता
 ह्यघहृतः ।

अत एव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदेतद्वह्नाभिमुखीकृत्य ऋचा मन्त्रेणाप्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योति-

रेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्त-

मानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जातानि वेदांसि यस्मात्स जातवेदाः । प्रज्ञा
 च तस्मात्प्रसृता पुराणी [श्वे० ३ । १८] इति सर्वज्ञानोत्पादकं परा-
 यणं परमप्राप्यं ज्योतिः सर्वप्रकाशकं दीप्तिमन्तमेकमद्वितीयं तपन्तं जठ-
 रान्पादिरूपेण तपन्तम् ।

संतापयति स्थं देहमापादतलमस्तकम् ।

अहं वैश्वानरो मूत्वा प्राणिनां देहमाभितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् [गी० १५ । १४] इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । हरिणं हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानोऽनुवर्तमानस्तद्विधेयतया तच्छरीरभूत इति । सहस्ररश्मिर्नानाविधविषयकज्ञानवान् । प्रजानां स्थावरजङ्गमात्मकानां प्राणो धारकः सूर्यवत्प्रकाशकः । एष जीवः शतधा देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्माभिमानशालितया सुषुप्तिस्थानादुदयते सर्गकाल उदयत इति वाऽर्थः ॥८॥

एवं सूक्ष्मप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेरयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषरूपमोग्यभोक्त्रात्मना विभागमुपवर्णयं तस्यैव परमात्मनोऽखण्डकालरूपेण स्थितस्य खण्डकालरूपेण विभागं दर्शयिष्यंश्चित्तावतरणाय घोषासनार्थं वा संवत्सराख्यप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणात्मकं रयिप्राणरूपं विभागं तथा मासाख्यप्रजापते रयिप्राणशब्दितं कृष्णशुक्लपक्षात्मकं विभागमहोरात्रात्मककालरूपप्रजापते रयिप्राणात्मकं रात्र्यहरात्मकं विभागं तत्प्रसङ्गेन रयिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थभूतोत्तरायणशुक्लपक्षे दिवसानामुत्कर्षं च वक्तुमारभते—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ।

यत्सराख्यकालरूपस्य प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्दिते द्वे अयने सूर्यगत्याधारभूते द्वे रूपे स्तः ।

तथे ह वै तदिष्टापूर्ते छतमित्युपासते । ते चान्द्र-
मसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते ॥

ह वा इति प्रसिद्धौ स्मरणे वा । अयमर्थः । ये पुरुषा इष्टापूर्ते वृत्तमिति तत्कर्मोपासत इत्यर्थः । 'य इमे ग्राम इष्टापूर्ते वृत्तमित्युपासते' [छा०प॥१०।३] इति श्रुत्यन्तरैकाध्यात्मकतशब्दो वृत्तपरः । इष्टं यागादि । पूर्तं खातादि । इति शब्दः प्रकारवचनः । यागदानवापीकूपादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति ते चन्द्रमसः संबन्धिनं लोकमभिजयन्ते प्राप्नुवन्ति त एव पुनरावर्तन्ते । न त्वात्मोपासका उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः ॥

तस्मादेकं ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिप-
यन्ते एष वै रयिर्यः पितृयाणः ॥९॥

तस्माद्धेतोरेके कर्मठाः प्रजास्वर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामा ऋषयः

क्षुद्रफलद्रुदारो दक्षिणपन्थानं पितृयाणशब्दितं प्रतिपद्यन्ते । एष एव पितृयाणो रयिरन्नप्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत् । यद्यपि धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नः पुराणेषु दक्षिणमार्गो निर्दिष्टो धूमादिश्चन्द्रान्तः । पितृयाणोऽप्यन्यः । संवत्सरावयवभूतः पणमासात्मा दक्षिणायननिर्दिष्टोऽप्यन्यः । तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरपि व्यवहियमाणत्वात्कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति दृष्टव्यम् ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते ।

अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । ये तावत्किं प्रजया करिष्याम इति विरक्ता ऋषयः कायक्लेशादिलक्षणेन, तपसा स्त्रीसङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येणाऽऽस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्यार्चिरादिनोत्तरेणायनेनाऽऽदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति ” [छा० ५।१०।३] इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मासिद्धारभूतमादित्यमभिजयन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ‘आदित्यो ह वै प्राणः’ [प्र० १।५] इत्युक्तेः प्राणसंबन्ध्यपि भवति ।

अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवंस्तेषामपुनरावृत्तिं दर्शयति—

एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परा-
यणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः ।

आयतनशब्दापेक्षयैतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । प्राणानां प्राणभूतामायतनमाधारभूतम् । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः [की० १] इति परमात्मनः सकलचेतनाधारकत्वोक्तेः । एतत्परायणं परमं प्राप्यमित्यर्थः । एतस्मान्न पुनरावर्तन्त उपासका इति शेषः । उत्तरेण मार्गेण गता ‘मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते’ [गी० ८।१६] इत्युक्तीत्या परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्त इत्यर्थः । एष निरोधः । एष प्रजाकामो ये प्रजापतिरिति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्वप्नस्य पुनरावृत्तिनिरोधकारी । अतस्तं परमात्मानं प्रजापतिशब्दितं प्राप्तस्य तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरुपपद्यत इति भावः । अत्रैष इत्येतच्छ-

वदेन प्रजापतिपरामर्शात् । आत्मानमन्विष्येत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव । अत एवैतत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वव्याख्यानाधिकरणे व्यासार्थैः 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' [प्र० १।१०] । इत्यर्चिरादिगत्याऽपुनरावृत्तिप्रतिपादनात् । प्रजाकामो वै प्रजापतिरिति .. प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परब्रह्मेति प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् ।

तदेप श्लोकः ॥ १० ॥

तत्तस्मिन्संवत्सरात्मनि प्रजापतौ वक्ष्यमाणश्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव

आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ॥

वत्सरसंवत्सरपरिवत्सरेऽवावत्सरानुवत्सररूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादः । अथ वा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात्पञ्चतवः संपद्यन्ते ते पादा यस्य स पञ्चपादस्तम् । पितरं सर्वस्य जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिम् । दिवः स्वर्गात्परे परस्मिन्नर्धे स्थाने । पुरीषिणम् । पुरीषशब्देन स्वर्गभूमिसंनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते तदस्य स्थानत्वेनास्तीति पुरीषिणमाहुरित्यन्वयः

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्त-

चक्रे पडर आहुरर्पितम् *॥ ११ ॥

अथशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । उशब्दोऽवधारणे । परशब्द उत्कृष्टवचनः । पूर्वोक्तेभ्योऽन्य उत्कृष्टा इमे कालतत्त्वविद् आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्तऋतुलक्षणारपदकयुक्ते संवत्सराख्ये रथे जगत्सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथाऽर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

यथा संवत्सरो रयिप्राणात्मना विभक्त एवं मासोऽपि विभक्त इत्युपासनार्थं प्रदर्शयति—

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्ण-

पक्ष एव रयिः शुक्लपक्षः प्राणः ।

स्पष्टोऽर्थः ।

तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यस्माच्छुक्लः प्राणतयोत्कृष्टस्तस्माद्रूपयोऽतीन्द्रियार्थद्रष्टारः सर्वेऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरेऽनृपयोऽज्ञाः पुनरप्राणतयाऽसारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अमुमेव विभागमहोरात्रेऽप्युपासनाय प्रदर्शयति—

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः ॥
स्पष्टोऽर्थः ।

प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संप्रयुज्यन्ते ॥

यस्मान्द्वेतोरङ्गः प्राणरूपत्वमत एव रत्या रत्यर्थं प्रयोजनस्य हेतुत्वविचक्षया तृतीया । प्राणभूऽतेहि स्त्रीभिर्ये संयुज्यन्ते त एते प्राणमेव प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोचयन्ति प्राणापचारात्प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः ।

ननु तर्हि स्वयोपिद्गमनं गृहस्थैर्न कार्यमित्याशङ्क्य रात्रौ कार्यमित्याह—

ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते रत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंप्रयोगो ब्रह्मचर्यमेव मिथुनमेव न भयतीत्यर्थः । तन्न दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुपादानमित्युच्यते । अन्नपरिणामभूतस्य रेतस एव प्रजोपादानत्वदर्शनावित्याशङ्क्याऽऽह—

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मा-

दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्नावस्थं तदुत्पन्नरेतोऽवस्थं च यतः प्रजापतिशब्दितं ब्रह्मीवातः प्रकृतिपुरुषसंबत्सरमासादिकालान्नरेतोऽवस्थारूपाद्ब्रह्मणः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिशब्दितस्य ब्रह्मण उपादानत्वमुपपद्यत इति मायः ॥ १४ ॥

तत्प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दापूर्वकं मुमुक्षुं स्तौति—

तये ह वै प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथु-

नमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष लोकः ।

तस्माद्येऽन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिशब्दितस्यान्नस्य व्रतं मक्षणं

व्रतत्वेनानुतिष्ठन्ति येऽन्नभक्षणशीला ब्रह्मचर्यरहितास्त एव प्रजा
उत्पादयन्ते । एष लोकः पुत्रपश्वन्नादिलक्षणः कार्यभूतब्रह्मरूपो
लोकस्तेषामेव न त्वात्मकामानामिति भावः ।

येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्
॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु
जिह्वमनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

येषां कायशोषणाख्यं तपो न भक्षणशीलता मैथुनवर्जनं येषुः च
सत्यवचनं प्रतिष्ठितं येषु च, मनस्यन्यद्ब्रह्मस्वल्पकर्मण्यन्यद्दुरात्मनामि-
त्युक्तकौटिल्यलक्षणजिह्वत्वं नास्ति भूताहितवचनलक्षणमसत्यवचनं
नास्ति तेषामसौ विरजो निर्दोषो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । तथैव
व्यासार्थैः सर्वव्याख्यानाधिकरणे विधृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । इति शब्दः
प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्रामानुजकृतौ प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां
प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणादिविलक्षणप्रत्यगात्मशोधनाय प्रश्नानवतारयति ।
उक्तं च व्यासार्थैरुत्तरेषु खण्डेषु प्रत्यगात्मा विशोध्यत इति—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ।

कवन्धिप्रश्नानन्तरं पिप्पलादं भार्गवो वैदर्भिः पृष्टवान् ।

किमिति—

भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर
एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां बलिष्ठ इति ॥ १ ॥

हे भगवन्किसंख्याका देवाः स्थावरजङ्गमात्मिकां प्रजां विभ्रति ।
एष्वेव देवेषु कतरे देवा एतच्छरीरं तत्कार्यं प्रकाशयन्ते कः पुनरेतेषां
भेष्ठ इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः । मुख्यप्राणस्यैव धारकत्वप्रकाशकत्वश्रेष्ठत्वानि वक्तुमाख्या-
यिकामाह—

आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः

पृथिवी वाह्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।

ह वा इति प्रसिद्ध्यतिशये । एष प्रसिद्ध आकाशः । दीव्यति गच्छ-
तीति देवो गमनशीलस्तादृशो वायुश्चाग्निरापः पृथिवी । स्पष्टोऽर्थः ।
षाक्छब्देन कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । चक्षुः श्रोत्रशब्देन
ज्ञानेन्द्रियाणि ।

ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाण-

मवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ २ ॥

आकाशादयः सर्वे मिलिताः पुरोवर्तिशरीरं प्रदर्श्याऽभितः स्थित्वा
वदन्ति स्म किमिति वयं वाणवत्संचारशीलमेतत्पुरोवर्तिशरीरमवलम्ब्य
विधारयामः । आकाशादिविविधकार्यक्षमतया धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच ।

इत्यर्थः ।

किमिति—

मा मोहमापयथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं

विभ्रज्यैतद्वाणमवष्टभ्य धारयामीति ।

ह आकाशादय इन्द्रुर्शीं विपरीतबुद्धिं मा गच्छत । अहमेव स्वात्मानं
प्राणापानव्यानसमानोदानरूपेण पञ्चधा विभ्रज्य धारयामीति । एवं
वदतो मुख्यप्राणस्याप्यं भावः—ह आकाशादयो भवन्त आकाशा-
दिक्रमातिस्विककार्यक्षमा न तु सर्वकार्यक्षमाः । अहं तु भवतामपि
कार्यनिमित्तत्वान्भवत्कार्यक्षमः । क्रियमाणं जीवने तु भवत्तु न कोऽपि
समर्थः ।

तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

ते तद्वाक्ये विश्वासं न कृतवन्तः ॥ ३ ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव ।

ततः स प्राण एषां गर्वमवलोक्याहंकारावेशादष्टोत्तरशतमर्मस्थाना-
नामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकटयितुं स्वस्थानार्त्किञ्चिदुदचलत् । इवशब्दोऽ-
ल्पार्थः । साक्षादुत्क्रमणेऽप्रतिसमाधेयः—शरीरविनाशः स्यादिति मत्वोत्क्र-
मणमिव कृतवानिति भावः ।

तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते ।

तस्मिन्मुख्यप्राण उत्क्रामतीतरे सर्वे प्राणा उदक्रामन् ।

तस्मिंस्तु प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते ।

शरीरपातमीत्या पुनः प्रतिष्ठां प्राप्नुवति सतीतरेऽपि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तमाह—

तयथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं

सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंस्तु प्रतिष्ठमाने सर्वा

एव प्रतिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।

यथा मधुकरमक्षिकास्तत्र श्रेष्ठां मक्षिकामुत्क्रामन्तीमनूत्क्रामन्ति ।
प्रतिष्ठितायां तस्यां स्वयं प्रतिष्ठिता भवन्ति । एवं वागाद्या मुख्य-
प्राणानुविधायिनोऽभवन्नित्यर्थः ।

ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

मुख्यप्राणमाहात्म्यदर्शनप्रीता वागाद्याः प्राणा मुख्यप्राणं तुष्टुवुरि-
त्यर्थः । स्तौतेर्व्यत्ययाच्छ्रुः ॥ ४ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायु-

रेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

एष मुख्यप्राणोऽग्निरूपेण तपति । एष प्राण एव सूर्यः । सर्वेषां प्राणा-
यत्तस्थितिकत्वात् । यदधीना यस्य सत्ता तत्तदेवेति मण्यत इति रीति-

मनुसृत्य सामानाधिकरण्यव्यपदेशो दृष्टः । रयिर्देवश्चन्द्रमा इति यावत् ।
सदसच्छब्दौ वर्तमानावर्तमानपरौ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरौ वा चेतनाचेतनपरौ
वा । स्थूलसूक्ष्मपरौ वा । अमृतशब्दो मोक्षपरः । तस्यापि तदधीनत्वा-
दिति भावः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाज्ञौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

चक्रस्य नामिनेमेरन्तरालवर्तीनि काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते । चक्रस्य
मध्यप्रदेशो नाभिश्चन्द्रेनोच्यते । यथाऽरा नाभावर्षिता एवमस्मिन्प्राणे
सर्वं प्रतिष्ठितमित्यर्थः ।

सर्वशब्दार्थं स्पष्टयति—

ऋचो यजूंश्चपि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दः स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिमात्रोपलक्षकः ॥ ६ ॥
एवमेव इत्यङ्गुल्या निर्दिश्य परस्परं दर्शयित्वा तद्गुणान्संकीर्त्य पश्चा-
त्तमेव मुख्यप्राणमभिमुखीकृत्य स्तुवन्ति—

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

त्वं प्रजानां रक्षकः सन्प्राणादिवायुरूपेण गर्भे संचरसि । तथा गर्भो-
त्पादकतया तत्पोषकतया च पितृरूप एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्व-
प्रातिलोम्भेन पुत्रादिरूपेण जायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हर-
न्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

हे प्राण स्थावरजङ्गमात्मिका इमाः प्रजास्तुभ्यं त्वदथास्त्वच्छेषभूता
पतो बलिमन्नादिकं त उपहरन्ति । यस्त्वं प्राणादिव्यापारैः सर्वत्र प्राणिषु
प्रतितिष्ठितोऽस्यित्यर्थः ॥ ७ ॥

देवानामसि बद्धितमः ।

हायिषां बाहकृतमः ।

पितृणां प्रथमा स्वधा ।

मुग्धः पितृप्रीतिहेतुभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसिं ॥ ८ ॥

अथर्वाङ्गिरसामृषीणां सत्यमुत्कृष्टं चरितं नित्यनैमित्तिकादिलक्षणं
कर्म त्वमसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

हे प्राण त्वमिन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थः । इदि परमैश्वर्यं इति हि धातुः ।
तेजसा सर्वसंहारलक्षणेन त्वं रुद्रो रोदनहेतुः । स्थितिकाले परिरक्षक-
श्चेत्यर्थः

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

ज्योतिषां प्रकाशकानां पतिः श्रेष्ठः सूर्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे चरसि ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

हे प्राण यदा त्वं मेघरूप्यभितो वर्षसि तदा ते त्वदीया इमाः
प्रजा आनन्दिन्यो भवन्ति कस्य हेतोः कामायाभिलषितार्थाय पर्याप्त-
मन्नं भविष्यतीति । 'तद्यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
बहु भविष्यति' इति छान्दोग्ये [७।१०।१] श्रवणादिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैर्कर्षित्वा विश्वस्य सत्पतिः ।

हे प्राण संस्कारहीनो ब्राह्मणोऽपि त्वमेव मुख्यो मन्त्रद्रष्टर्षिरपि
त्वमेव विश्वस्यात्ता संहर्ता च त्वमेव सतां साधूनां रक्षकोऽपि त्वमेव ।

वयमायस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥ ११ ॥

वयं त आद्यस्यादनीयस्य भोग्यस्य दातारः करप्रदाः किंकरा इति
यावत् । हे मातरिश्वंस्त्वं नः पिताऽसि पोषकोऽसीत्यर्थः । मात-
रिश्वन इत्यत्र नकारद्वित्वाश्रवणं छान्दसत्वाद्द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

या च ते तनूवाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संततां शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

वागादीन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियनियमनानुकूला शक्तिः सततं प्रतिष्ठितां
तां शिवां शोभनां कुरुत्कमणेनाशिवां मा कुरुत्कमणं मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान्क्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां विधेहि नः ॥१३॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

जगदिदं सर्वं प्राणस्य वशे वर्तते । वश इच्छा तद्धीनमिति यावत् ।
यत्र त्रिदिवे स्वर्गादिलोके प्रतिष्ठितं तदपि प्राणाधीनं तस्मात्पुत्रान्मा-
तेवास्मान्न स्वस्वास्माकं स्वस्वकार्यनिष्पादसामर्थ्यलक्षणाः श्रियस्तदनु-
कूलप्रज्ञां च विधत्स्व ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्रामानुजकृती प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां
द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौशल्यश्वाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ ।
स्पष्टोऽर्थः ।

गावन्कुत्र एष प्राणो जायते कथमाया-
त्यस्मिन्शरीर आत्मानं वा भविभज्य कथं
वा प्रतितिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्य-
मभिधत्ते कथमव्यात्ममिति ॥ १ ॥

प्रतितिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण संनिधत्
इत्यर्थः । बाह्यमित्यस्य संनिधानक्रियाविशेषणत्वात् ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

अतिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसि तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

प्रश्नानतिक्रम्य वर्तमानान्प्रश्नयोग्यान्नहस्यानर्थान्पृच्छसि तस्मात्त्वं
ब्रह्मिष्ठोऽसि प्रायेण ब्रह्मविदसि न प्राकृत इति यावत् । अतस्तेऽहं
योग्यत्वाद्ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रश्नरयात्तमाह—

आत्मन एवैष प्राणो जायते ।

परमात्मन एवैष प्राणो जायत इत्यर्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' [मु० २।१।३] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

कथमायात्यस्मिञ्शरीर इत्यस्योत्तरमाह—

यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदातं
मनोऋतेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

यथा पुरुषे गच्छति छायाऽपि सहैव गच्छति न हि च्छायागमने
सामयन्तरमस्ति । एवमेतस्मिन्पुरुषे जीव एतन्मनोऽकृतेनायत्नेन कृत-
शब्दो यत्नार्थको यत्नमन्तरेणाऽऽततमविनाभावेन संश्रितमेवमेव प्राणाऽ-
प्यकृतेनायत्नेनास्मिञ्छरीर आयाति । मनःप्राणयोः पुरुषच्छायाव-
त्पुरुषाविनाभूतत्वात्पुरुषेण सहैव प्राणस्य संबन्धोऽतो न प्राणागमने
पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥ ३ ॥

आत्मानं प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठत इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—

यथा सम्राडेषाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्ग्रामाने-
तान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणा-
न्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रतितिष्ठते मध्ये समानः । एष ह्येतद्धृत-
मन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

यथा राजा कार्येष्वधिकृतान्स्वसेवकानिमान्ग्रामानधितिष्ठेत् ग्रामम-
धितिष्ठेति पृथक्पृथग्विनियुज्य तन्मुखेन तेषु यथा संनिधत्त एवमेवैष
मुख्यप्राण इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्थानायेषु स्वांशभृतापानव्यानादिमुखन
संनिधत्तेऽधितिष्ठतीति यावत् । तत्र पायुश्चापस्थं च पायूपस्थं तस्मिन् ।
अपानं मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्वन्तस्मिन्प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठतो भवति
तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निर्गत्य वायुः प्राणरूपः
संश्वक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठतो
भवति तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मध्ये तु समानः सन्नवतिष्ठते । एष हि
समानो हुतं मुक्तमन्नादिकं समं नयति सप्तधातुसाम्यं नयति विभागं
करोतीति यावत् । तस्मात्समानवायोर्हेतोर्जाठराग्नेः सप्तार्चिषः काली-
त्येवमाद्याः प्रादुर्भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैकशतं नाडीनां तासां शतं
शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडी-
सहस्राणि भवन्ति तामु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

एष जीवात्मा हृदि हृदये यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते तत्र स्वय-
मपि वर्तते । अत्र हृदये नाडीनामेकाधिकशतं वर्तते तासां नाडीनां
मध्य एकैकस्या द्वासप्ततिः प्रभेदा भवन्ति । एकैकं द्वासप्ततिप्रभेदं प्रति-
शाखाभूतनाडीसहस्राणि शतंशतं भवन्ति तामु नाडीषु व्यानरूपध्व-
रतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति
पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथेति वाक्योपक्रमे । एकया कयाचिन्नाडयोर्ध्वमुख उदानः पुण्येन
हेतुना पुण्यं स्वर्गादिलोकं पापेन हेतुना पापं नरकादिलोकमुभाभ्यामेव
मनुष्यलोकं नयति ॥ ७ ॥

अथाऽऽत्मानं प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठतीति प्रश्नस्य यथा सम्राड्वे-
द्यारभ्योभाभ्यामेव मनुष्यलोकमित्येतदन्तं प्रतिवचनं तन्मध्येऽथैकयोर्ध्व
उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यनेन केनोत्क्रमत इति चतुर्थप्रश्नस्यो-
त्तरमुक्तं भवति । कथं बाह्यमभिधत्त इत्यस्योत्तरमाह-

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्ये-
ष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ।

चाक्षुषं प्राणं चक्षुर्गोलकवर्तीन्द्रियमालोकारूपसहकारिप्रसादेनानुगृ-
ह्णानो बहिरादित्यरूपेणोदेति । यद्यपि प्राणस्याऽऽदित्यात्मकत्वं न संभ-
वति तयोर्भेदान् । तस्यापि प्राणकल्पत्वाद्वा सर्वत्र सत्त्वेनाभेदोपचारा-
द्दोषासनाथतया वा बाह्यानामादित्यादीनां प्राणात्मकत्वोक्तिरिति
दृष्टव्यम् ।

पृथिव्यां वा देवता सैषा पुरुषस्यापानमुपपद्यते ।

पृथिव्यां प्राणफलारूपा देवता सा पुरुषस्यापानवाप्यधिष्ठिताप्यु-
पस्थेन्द्रियेऽनुगृह्णाना वर्तते इत्यर्थः ।

अन्तरा यदाकाशः स समानः ।

आकाशाधिष्ठातृप्राणकलारूपाऽऽकाशस्योपचारिक्यभेदोक्तिर्द्रष्टव्या ।
एवमुत्तरत्रापि । मध्ये तु समानः । एष एतद्धृतं नयतीत्यध्यात्मम् । प्राणा-
पानस्थानमध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्टः । बाह्याकाशस्यापि बाह्य-
प्राणरूपस्याऽऽदित्यस्य बाह्यापानरूपस्य पृथिव्याश्च मध्यवर्तितया
समानत्वं युज्यत इति भावः ।

वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

बाह्यो वायुस्त्वग्निन्द्रियाद्यनुग्रहतो ध्यानरूपः ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानः ॥

बाह्यं तेज उन्नयनहेतुत्वादुदानः ।

तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

यच्चित्तस्तेन स प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ॥

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

यस्माद्धेतोस्तेजस एवोदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वं तस्मादेवोपशान्त-
तेजा अपगतदेहौष्ण्यः संमुमूर्षुर्जीवो यच्चित्तो यस्मिंश्चित्तं यस्य स
यश्चित्तः । यत्काम इति यावत् । यादृशमनुष्यदेवादिजन्मकामो भवति
तत्कामनावशेन पुनर्भवशब्दितां पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुं बाह्यमनसि संपद्यते
'बाह्यमनसि दर्शनाच्छब्दाच्च' [ब०सू०४।२।१] इतिध्रुतिसूत्रतद्भाष्यो-
क्तरीत्या मनसा संश्लेषविशेषमापद्गैर्वागादिभिर्दशभिरिन्द्रियैः सहितं
प्राणं संमुमूर्षुर्जीव आयाति यद्यपि 'इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभि-
समायन्ति' [बृ०४।३।३८] इतिमुख्यामुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते
न तु जीवस्य प्राणोपगमः । सूत्रितं च 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः' [बृ०-
सू०४।२।४] इति । तदर्थस्तु तदधिकरणभाष्य उक्तः—तत्र हि यथा बाह्य-
मनसि संपद्यते मनः प्राण इति वचनानुरोधेन मनप्राणयोरेव बाह्यम-
नसयोः संपत्तिः । तथा प्राणस्तेजसीति वचनात्तेजस्येव प्राणः संपद्यत
इति पूर्वपक्षे सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य इति सिद्धान्तितम् । तस्यायमर्थः—
स प्राणः करणाध्यक्षे जीवे संपद्यते कुतस्तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य तदु-
पगमस्तावच्छ्रूयते । एवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाय-

न्तीति [वृ० ४।३।३८] तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते । तमु-
 त्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनून्त्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति
 [वृ० ४।४।२] कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति [प्र० ६।३]
 जीवस्य प्राणेन सहोत्क्रान्तिप्रतिष्ठे श्रूयते । ततश्च प्राणो जीवेन संयुज्यैव
 तेजसि संबध्यते यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि यमुना
 सागरं गच्छतीति व्यपदेशोपपत्तिः । तथा प्राणस्य जीवेन संयुज्यतेजः
 संपत्तावपि प्राणस्तेजसीत्युक्तिर्न विरुध्यत इति स्थितम् । तथाऽप्यस्य
 प्राणप्रशंसापरत्वाज्जीवस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । अन-
 न्तरं 'प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां धेवतायां' [छा० ६।८।६] इति श्रुत्युक्त-
 रीत्या तेजसा परमात्मना च संयुक्तः प्राणस्तत्तज्जीवात्मसंकल्पानुसारेण
 तं तं लोकं म्रियमाणं नयति ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योन्नयन-
 हेतुत्वात्तेजसोऽप्युन्नयनहेतुत्वेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यद्यपि प्राणस्ते-
 जसीत्यत्र तेजःशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते न तेजोमात्रमिति 'भूतेषु
 तच्छ्रुतेः' [ब्र० सू० ४।२। ५ ।] 'नैकस्मिन्दर्शयतो हि' [ब्र० सू० ४।२
 ६] इति सूत्रमाप्ययोः प्रतिपादितं तथाऽपि भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजस्ते-
 जःशब्देनाभिधीयत इति माप्योक्तेस्तेजसः प्राधान्यात्तदुक्तिरुपपद्यत
 इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति ॥

एवमुत्पत्त्यागमनप्रतिष्ठादिप्रकारेण प्राणं य उपास्ते तस्य पुत्रपौ-
 त्रादिलक्षणप्रजाहानिर्न भवति परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपप्रतिपत्तिमुक्तेन
 ब्रह्मोपासनप्रीतिद्वारा मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् ॥

तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

तत्प्राणवेदनमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृत-

मश्रुते विज्ञायामृतमभ्यनुत इति ॥ १२ ॥

इत्यथपंचेदीयमश्रोपनिपादि तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

उत्पत्तिं प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिं मनसा सहाऽऽगमनमस्मिन्शरीरे
पायूपस्थादिस्थानेषु स्थितिं यथा सन्नद्धिवाधिकृतानित्युक्तं साम्यलक्षणं
विमुक्त्यमध्यात्मं प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थितिं च शब्दसमुच्चिता-
दित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमवस्थानं च विज्ञायामृतं मोक्षमश्नुते
प्राप्नोति । द्विर्वचनं प्रतिवचनसमाप्तिद्योतनार्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्रामानुजकृतौ प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ।

स्पष्टोऽर्थः ।

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति ।

सुप्ते सतीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ।

कान्यस्मिञ्जाग्रति ।

अत्रापि सुप्ते सतीति शेषः ।

कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति ।

एष द्योतनादिगुणयोगाद्देवो जीवः कतरः कीदृशः सन्स्थामात्रधावी-
न्यपश्यतीत्यर्थः ।

कस्यैतत्सुप्तम् ।

कस्य हेतोरितद्वैपयिकं सुप्तमित्यर्थः ।

कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यथा गार्ग्य मरीचयोऽऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एत-

स्मिंस्तेजोमण्डल एकी भवन्ति ताः पुनरुदयतः

प्रचलन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति ।

यथा सायं कालेऽस्तं गच्छतः सूर्यस्य किरणा नाना दिक्षु प्रसरणं

विनाऽऽदित्यमण्डल एकी भवन्ति पुनश्चोदयतः सूर्यस्य किरणा नाना दिक्षु प्रसरन्तः प्रकाशका भवन्ति । एवमेवैतत्सर्वमिन्द्रियजातं पर इत्-
रेभ्य उत्कृष्टे देवे द्योतनादिगुणयुक्ते मनस्येकी भवति । स्वस्वव्यापारा-
भिमुख्यविरोधिसंश्लेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः ।

तेन ह्येप पुरुषो न शृणोति ।

तेन श्रोत्रादीन्द्रियाणामुपरतत्वेनेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

न पश्यति न जिघ्रति न रसयति न स्पृशति नाभिवदते नाऽऽ-
दत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

आनन्द उपस्थेन्द्रियकार्यं विसर्गस्त्वपानकार्यम् । नेयायते न गच्छ-
तीत्यर्थः । स्वपितीत्याचक्षते इत्यनेन कानि स्वपन्तीति प्रश्नस्य घाह्य-
ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युत्तरमुक्तं भवति प्रत्येकमेकत्वाभिप्रा-
येण स्वपितीत्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

कान्यस्मिञ्जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह—

प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति

प्राणापानादिरूपा अन्नय एवैतस्मिन्पुरशब्दनिर्दिष्टे शरीरे जागरं-
कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशायां जाग्रत्सु प्राणादिपञ्चकोशवासनिश्वास-
मनोरूपेपुपासनार्थमग्निहोत्रसंपत्तिं दिदर्शयिषुस्तत्र व्यापियमाणं मन
एव यजमानोऽपानो मूलाधारस्थतया गार्हपत्यस्तत्संनिहितो ध्यानोऽन्वा-
हार्यपचनशब्दितो दक्षिणाग्निरपानवायुमूलकः प्राणो गार्हपत्यात्मणीप-
मानाहवनीयतुल्यतयाऽऽहवनीयस्तदाधारका उच्छ्वासनिश्वासौ द्वे आह-
वनीये इति निर्दिष्टाहुतिद्वयमुच्छ्वासनिश्वासहेतुभूतः समानो वायुराहुती
समं नयतीतिनिर्देशयोग्योऽध्यर्षुंरुदानवायुस्तु यजमानस्य लोकान्तरो-
न्नयनहेतुत्यादुदान इत्यग्निहोत्राहुत्यवयवभूतान्यजमानाग्नित्रयाहुतिद्वया-
ध्यर्षुकर्मफलभूतानद्यापि पदार्थान्प्राणादिपञ्चकोशवासनिश्वासमनोरूपे-
ष्वप्यहं दर्शयति—

गार्हपत्यो ह वा पपोऽपानो ध्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्वा-
हपत्यात्मणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानो यं
एनं यजमानमहरहर्वहा गमयति ॥ ४ ॥

अत्र यद्यपि जीवस्यैव, 'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' [छा० ८।३।२] इतिब्रह्मगमनं श्रूयते न मनस-
स्तथाऽपि मनसः पुरीतद्गमनश्रवणात्तद्गतब्रह्मगमयितृत्वोक्तिरुपपद्यत इति
दृष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

कतर एष देवः स्वमान्पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टम-
नुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च
प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं
च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च
सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेज-
साऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वमान्पश्यति ।

अत्रास्मिन्नवसर एष देवो जीवः स्वप्ने करितुरगादिलक्षणं महिमान-
मनुभवति पश्यति जागरे प्राग्यद्दृष्टं तमेवार्थमनुपश्यति अनु पश्चात्पश्यति
अनुभवति दृष्टं दृष्टं भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशान्तरेषु
दिगन्तरेषु प्रत्यहमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्य-
यमपि नियमो नास्ति । कदाचित्पूर्वाननुभूतमपि शरीरच्छेदनादिकमनु-
भवति विद्यमानं चानुभवति अविद्यमानं चानुभवति (सर्वः पश्यति)
सर्वः सन्पश्यति द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादिसर्वरूपः सन्प-
श्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयबाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरतव्यापारत्वेऽपि
स्वामिकैरीश्वरसृष्टेः शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमानसन्ननुभवतीति भावः ॥ ५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तेजसा हि तदा
संपन्नो भवति' [छा० ६।८।१] इतिश्रुत्युक्तीत्या परप्रकाशकतया
तेजः शब्दितेन परमात्मनाऽभिभूतो भवति संपन्नो भवतीति संपरि-

प्यक्तो भवतीति यावत् । तदा स्वप्नान्पदार्थास्त पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसंपत्तिविरहदशायां मनोमात्रपरिशेषसमये स्वप्नान्पदार्थान्पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमाह—

अथ यदेतस्मिञ्छरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

एतत्सुखं भवति तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुस्मित्युक्तं भवति । 'अशरीरं याव सन्तं न प्रियामिषे स्पृशतः' [छा० ८।१२।१] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मिन्सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—

स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ॥

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

वयांसि पक्षिणो वासोवृक्षं निवासवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते स वृष्टान्तो पथेवं परमात्मनि सर्वं प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वंशब्दाद्यं प्रपञ्चयति—

पृथिवी च पृथिवी मात्रा च ॥

अत्र पृथिवीमात्राशब्देन पुराणेषु गन्धतन्मात्राशब्दाभिलष्या पृथिवी पूर्वावस्थोच्यते । । एवमुत्तरेष्वपि मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् ।

आपश्चात्सोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसपितव्यं च त्वक्च स्पर्शपितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽज्ञातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दपितव्यं च पायुश्च विमर्शपितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च पुच्छिश्च पौच्छव्यं चाहंकारश्चाहंकारतव्यं च चिन्तं च चेतनपितव्यं च तेजश्च विद्योतपितव्यं च प्राणश्च

विधारयितव्यं च ॥८॥ एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता
घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

चेतनाचेतनरूपः कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्तदाश्रित इति
भावः । अत्र बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशादात्मनो ज्ञानृत्वमेव न
ज्ञानरूपत्वमिति घदन्तस्तार्किकाश्च ज्ञानत्वमेव न ज्ञानृत्वमिति घदन्तो
सुषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥

छायाशब्देन ज्ञानसंकोचकं कर्मोच्यते । अच्छायमपापमित्यर्थः ।
अत एवाशरीरमलोहितं रूपादिशून्यं शुभ्रं स्वप्रकाशमक्षरं क्षरणशून्यं
परमात्मानं वेदयते जानाति स हे सौम्य प्रियदर्शन परमेवाक्षरं ब्रह्म
वासुदेवं प्रतिपद्य सर्वज्ञो भवति । सर्वो भवति । सर्वकामयुक्तो भवति ।

तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

तद्ब्रह्माभिमुखीकृत्यैव श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु
सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

इत्यर्थवेदीयप्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

सर्वदेवैर्वांगादीन्द्रियैः सह मुख्यप्राणा भूतानि च महाभूतानि च
जीवात्मा च यत्र प्रतितिष्ठन्ति तादृशं शुभ्रमक्षरं निर्विकारं परमात्मानं
यो जानाति स सर्वज्ञः सर्वमपि कामजातमाविशति । 'सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवति' [छा० ७।२५।२] इति श्रुत्युक्तरीत्या काम्यमानसर्व-
लोकसंचारी भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्रामानुजकृतौ प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या यदि संपन्नो भवति तदा महिमानं श्रेयःसाधकं
ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । न चैचो ह्रस्वाभावात्कथमोकारस्य ह्रस्व-
त्वमिति शङ्कनीयं लोके ह्रस्वस्योकारस्य दर्शनात् ।

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते ।

द्विमात्रेणापरब्रह्मवाचकेन प्रणवेन यस्य मनस्यपरब्रह्मध्यानं संपद्यते ।

सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुच्चीयते देवलोकम् ।

अन्तरिक्षाश्रितसोमलोकं द्विमात्रोपासकः पुमान्यजुर्मन्त्रैरुच्चीयते ।
अत्रान्तरिक्षसोमलोकशब्द ऊर्ध्वमात्रोपलक्षक आमुष्मिकमात्रपरः । अत
ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन
द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकमनुष्यलोकप्राप्तिफलमभि-
धाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभि-
धायेत्युक्तम् ।

स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अमुष्मिन्मैश्वर्यमनुभूय तत्पुण्यावसाने पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनै-
वाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत ।

यस्तु एकमात्रद्विमात्रत्वदशाधामर्वाचीनफलसाधनेनैतेनैवाक्षरेण पर-
मात्मानमभिध्यायति । आभिमुख्येन ध्यायति निरन्तरं ध्यायतीत्यर्थः ।

स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदर-
स्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह्रै स पाप्मना
विनिर्मुक्तः स सामभिरुच्चीयते ब्रह्मलोकम् ।

स उपासकस्तेजोमण्डले सूर्ये संगतः सञ्चुदरमेव पादो यस्य स
पादोदरः सर्प इति यावत् । यथा सर्पो जीर्णया त्वचा विनिर्मुक्तो
भवत्येवं पाप्मना विनिर्मुक्तः सन्भगवल्लोकं वैकुण्ठं सामभिर्गीतिप्रधानै-
र्मन्त्रैरुच्चीयते । अत्र व्यासार्थैः—स पाप्मना विनिर्मुक्त इति तच्छब्दानन्तर-
श्रवणात्ससामभिरित्येकपदमाश्रित्य सामगानसाहितैरिति वा सान्त्ववच-
नसाहितैः पुरुषैरिति वाऽर्थ इति वर्णितम् ।

एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुपमीक्षते ।

इक्षतिकर्माधिकरणे यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वं स जीवघन इत्युच्यते चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति माध्योक्तेः । जीवघनशब्देन संसारमण्डलमुच्यते । मूर्तौ घनः [पा०३३। ७७] इति काठिन्यशब्दितमूर्तौ घनशब्दस्य निपातितत्वात् । देहद्वारत्वादात्मनि काठिन्यत्वस्य । घनशब्दो देहिपर एव तस्मात्परः परिशुद्धात्मा तस्मादपि परभूतं पुरिशयं पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्येति सर्वेषु प्राणिवन्तरात्मतया शयानम्—

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुप इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥

इति निरुपाधिकपुरुपशब्दवाच्यं भगवन्तं वासुदेवमीक्षत इत्यर्थः । अत एव स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का द्युदस्ता चतुर्मुखगतानां परवासुदेवेक्षणासंभवादिति द्रष्टव्यम् ।

तदेतौ श्लोका भवतः ॥ ५ ॥

तदङ्कारध्यानमधिकृत्य वक्ष्यमाणां श्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता

अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

अविप्रयुक्ता न मवन्तीत्यनविप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता अत्यन्तदुतोच्चारणेनान्योन्यसक्ततयाऽतिविप्रकृष्टकालतयाऽत्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्ता-स्तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यो मृत्युप्रदा अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमत्य(?) इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

क्रियासु बाह्यान्तरमध्यरासु सम्य-

वप्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

यज्ञादिका बाह्याः क्रिया आन्तरा मानसक्रिया मध्यमा वाचिक-जपरूपा । आसु क्रियासु तिसृषु मात्रासु सम्यगत्यन्तसंयोगधियोगमन्तरेण प्रयुक्तासु सतीषु मुञ्जन्तस्य योगाभिज्ञः पुमात्र कम्पते फलान्न प्ययत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्कवयो
 वदन्ति । तमोकारेणैवाऽयतनेनान्वेति विद्वान्य
 तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥
 इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

कवयः क्रान्तदर्शिनः तं 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः'
 इत्युक्तीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति तमोकारेणैव मार्गेणान्वेति गत्वा
 च शान्तिमूर्तिपट्टकरहितं जरामरणशून्यमकुतोभयं सर्वकारणत्वेन सर्वो-
 र्कृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य संदर्भस्य परमात्मपरत्वं 'ईक्षतिकर्म-
 व्यपदेशात्सः' [ब० सू० १।३।१३] इति सूत्रकारैः प्रत्यपादि । तदर्थस्तु
 तद्भाष्य इत्थमुक्तः—आथर्वणिकाः सत्यकामप्रश्नेऽधीयते यः पुनरेतं त्रिमा-
 त्रेणोमित्येवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा
 पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते । एवं ह्रैवं स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभि-
 रुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत'
 इति । अत्र ध्यायतीक्षतिशब्दावेकाविषयी । ध्यानफलत्वादीक्षणस्य । यथा
 क्रतुरस्मिह्लोके पुरुष इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात्परमपुरुष-
 मित्युभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च तत्र संशय्यते किमिह पर-
 मपुरुषमिति निर्दिष्टो जीवसमष्टिरूपोऽण्डाधिपतिश्चतुर्मुख उत सर्वेश्वरः
 पुरुषोत्तम इति किं युक्तम् । समष्टिक्षेत्रज्ञ इति कुतः । स यो ह वैतद्भ-
 गवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोकारमभिध्यायीत 'कतमं वाच स तेन लोकं
 जयतीति प्रक्रम्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिमभिधाय
 द्विमात्रमुपासीनस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिमभिधाय त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्य-
 तयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य
 लोक इति विज्ञायते । तद्भूतेन वीक्ष्यमाणस्तल्लोकाधिपश्चतुर्मुख एव ।
 एतस्माज्जीवघनात्परात्परमिति च देहेन्द्रियादिभ्यः पराद्देहेन्द्रियादिभिः
 सह घनीभूतजीवव्यष्टिपुरुषाद्ब्रह्मलोकवासिनः समष्टिपुरुषस्य चतु-
 र्मुखस्य परत्वेनोपपद्यते । अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषः सम-
 ष्टिपुरुषश्चतुर्मुख एव । एवं चतुर्मुखत्वे निश्चितेऽजरत्वाद्यो यथा-

कथं चिन्नेया इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ईक्षतिकर्मव्यप्यपदेशात्स इति । ईक्ष-
 तिकर्म परमात्मा कुतो व्यपदेशात् । व्यपदिश्यते हीक्षतिकर्म परमात्म-
 त्वेन तथा हीक्षतिकर्मविषयतयोदाहृते श्लोके तमोकारेणैवाऽऽयतनान्वेति
 विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति । परं शान्तमजरमभयममृत-
 मिति परमात्मन एवैतद्रूपम् । एतदभयमेतदमृतमेतद्ब्रह्मेत्येवमादिश्रुति-
 भ्यः । एतस्माज्जीवघनात्परात्परमिति च परमात्मन एव व्यपदेशो न
 चतुर्मुखस्य तस्यापि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्य हि कर्मनिमित्तं
 देहित्वं स जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते । यो ब्रह्माणं
 विदधाति पूर्वमित्यादौ यत्पुनरुक्तमन्तरिक्षलोकस्योपरिनिर्दिश्यमानो
 ब्रह्मलोकचतुर्मुखलोक इति प्रतीयत इति । तत्रस्थश्चतुर्मुख इति तदयु-
 क्तम् । यत्तच्छान्तमजरमभयमित्यादिना ईक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे
 निश्चिते सतीक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न क्षयिष्णुश्चतुर्मुख-
 लोको भवितुर्हति । किञ्च यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ब्रह्मैव
 स पाप्मना विनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति सर्वपापवि-
 निर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चोदाहरण-
 श्लोक इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य श्रूयते—यत्तत्कवयो वेदयन्त इति ।
 कवयः सूरयः सूरभिर्दृश्यं च वैष्णवं पदमेव तद्विष्णोः परमं पदं
 सदा पश्यन्ति सूरय इत्येवमादिभ्यः । न चान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोको
 मध्ये स्वर्गलोकादीनां सद्भावात् । अत एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म
 यदोकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेतीति प्रतिवचने यदपरं
 कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमु-
 पासीनानामैहिकं मनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासी-
 नानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभिधाय त्रिमात्रेण पर-
 ब्रह्मवाचिना प्रणवेन परमपुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिश-
 तीति सर्वं समञ्जसम् । अत ईक्षतिकर्म परमात्मेति ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्रामानुजमुनिवृत्तौ प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां

पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः प्रपच्छ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

भगवन्हिरण्यनाभः कोशल्यो राज-
पुत्रो मामुपेत्यैनं प्रथमपृच्छत् ॥

हे भगवन्हिरण्यनाभनामा कोशलदेशाधिपती राजपुत्रो मत्समीपमा-
गत्येमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं कृतवान् ।

किमिति—

पोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ इति ।

हे भारद्वाजेति मां संबोध्य प्राणाद्या नामान्ताः पोडश कला यस्य स
पोडशकलस्तं पुरुषं जानासि किमित्यर्थः ।

तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्य-
हमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति ।

तं राजकुमारमेवमुक्तवान् । त्वदुक्तं पुरुषमहं न जानामि यद्यहं
जानीयां केन हेतुना राजकुमाराय योग्याय शिष्याय न कथयिष्या-
मीति ।

समूलो ह वा एष परिशुष्यति योऽनृ-
तमभिवदति तस्मान्नाहार्हाम्यनृतं वक्तुम् ॥

योऽनृतं ब्रूते स मूलेन सह सर्वतः शुष्यति श्रेयोहेतुमृतं पुण्यं सवा-
सनं नश्यतीत्यर्थः । अतो मद्बुक्ते त्वयाऽनृतशङ्का न कार्येति भावः ।

स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ।

प्रकर्षेण गतः, अनेन स्वल्पलज्जा सूचिता । रथेन प्रवव्राजेत्यनेन तस्य
प्रभुत्वं सूचितं भवति ।

तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

तमेव पोडशकलं पुरुषं पृच्छामि । कासाविति क्व प्रदेशे तिष्ठतीत्यर्थः
अत्राऽऽधारभूतदेशप्रश्नद्वारा जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं
प्रश्न इति द्रष्टव्यम् ।

तस्मै स होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मि-
न्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति ॥ २ ॥

यस्मिन्पुरुष एता वक्ष्यमाण इहैवान्तःशरीरे वर्तत इति शेषः ।
अनेन शरीरपरिच्छिन्नप्रदेशमात्राधारत्वोक्त्या जीव इत्युत्तरमुक्तं भवति ।
ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वं षोडशकलाधारत्वतत्प्रमृत्वयोः परमा-
त्मन्येव पुष्कलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभ-
वन्तिः । यस्मिन्पुरुष एता वक्ष्यमाणाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडशकलाः
स्वसंसर्गप्रयुक्तसुखदुःखादिभोगाख्यमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति समर्था भव-
न्तीत्यर्थः । ततश्च षोडशकलामोक्तत्वमेव षोडशकलत्वं तच्च जीवस्यै-
वेति भावः ॥ २ ॥

ननु षोडशकलासंसर्गहेतुत्वे जीवपरमात्मनोरविशिष्टे तद्भोक्तृत्वं जीव-
स्यैव न परमात्मन इत्यत्र किं नियामकमित्यत्राऽऽह—

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त
उत्क्रान्तो भविष्यामीति कस्मिन्वा
प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

सोऽध्वक्षे तदुपगमादिभ्यः [ब०सू० ४।२।४] इति भाष्ये प्रतिष्ठा च
जीवेन सह श्रूयते । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा
प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीत्युक्तत्वात् । इदं वाक्यं जीवाभिसंबन्धिप्रकारप्रद-
र्शनपरम् । मदुत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठः को वेति पर्यालोचि-
तवानित्यर्थः । ततश्च म्योपकाराभिसंधिपूर्वकं जीवस्य प्राणादिप्रमृत्वा-
त्तद्भोक्तृत्वं संभवति । परमात्मनस्तु—

न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ [म० गी० १।१२]

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा [म० गी० ४ । १४]
इत्युक्तरीत्या म्योपकाराभिसंधिपूर्वकप्रमृत्वाभावात् तस्य षोडशक-
लामोक्त्यमिति भावः ॥ ३ ॥

स प्राणममृजत प्राणाच्छ्रद्धां स वायुर्ज्या-

तिरापः पृथ्वीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नादीयं
तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥

स जीव एवं पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्ति-
प्रतिष्ठं मुख्यप्राणं सृष्टवांस्तस्माद्ब्रह्ममास्तिक्यबुद्धिं पञ्च महाभूतानि
वागादीन्द्रियं मनो ब्रीह्यादिरूपमन्नं तदायत्तं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यं
शरीरशोषणादिलक्षणं तप ऋग्यजुःसामादीन्मन्त्राञ्ज्योतिष्टोमादीनि
कर्माणि कमफलभूतान्स्वर्गादील्लोकांस्तेषु लोकेषु स्वर्गादीनि नामानि
सृष्टवानित्यर्थः । यद्यपि षोडशकलास्रष्टृत्वं परमात्मन एव तथाऽपि
तद्धेतुभूतावृष्टारम्भककर्मकर्तृत्वेनायं स्रष्टृत्ववाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च
स्वभोगोपकारिकाः षोडशापि कलास्तद्धेतुभूतावृष्टारम्भककर्माणि
कृत्वा सृष्टवान् । अतस्तद्भोक्तृतया षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ॥४॥

अथ परमात्मन ईदृक्त्वान्द्रावादकलत्वं तद्वारा मुमुक्षुवेद्यत्वं चोपपा-
दयति—

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति भियेते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ।

यथा प्रसवन्त्यो गङ्गाद्या नद्यः समुद्रायणा अत्रायनशब्देनाऽऽधारत्वमु-
खेनाऽऽत्मत्वमुच्यते । समुद्रात्मिकाः समुद्रात्पृथक्स्थितिप्रतिपत्तिका भूत्वा
समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्त्यदर्शनं यान्ति न तु समुद्रे वृद्ध्यादिलक्षणं
विकारमुत्पादयितुं प्रभवन्ति तासां च गङ्गायमुनादिनामानि यानि
शुक्लकृष्णादीनि च रूपाणि प्राक्तनानि तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशानन्तरं च
न भवन्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—समुद्र इत्येवं प्रोच्यते इति । तत्र
प्रविष्टं नदीजातं सर्वं समुद्र इत्येव प्रोच्यते न तु गङ्गायमुनेति स
यथा स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः ।

एवमेवास्य पग्निष्टुरिमाः षोडश कलाः
पुरुपायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
भियेते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं
प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति ।

अस्य परिद्वन्द्वरनुभवितुर्भोक्तृर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोड-
शापि कला निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं पुरुषं वासुदेवं प्राप्यास्त

गच्छन्ति यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुण्ठी भवन्ति तथा भोगा-
 धायका न भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—पुरुपायणा इति । पुरुप-
 संकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । तासां कलानां जीव-
 विषये भोगभोग्यस्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपभेदवत्परमात्मविषये
 भोगस्थानत्वादिनामरूपे न स्तः । तदेव दर्शयति—पुरुप इत्येवं
 प्रोच्यते इति । पुरुपाः पृथक्स्थितिप्रतिपत्तिकतया पुरुप इत्येवं
 प्रोच्यते न तु तद्भिन्नत्वे तद्भोग्यभोगस्थानत्वादिना तत्कलादित्वेन
 प्रोच्यते तस्मात्परमात्मनः कलाभोक्तृत्वाभावादकल इत्येवोच्यते । अत
 एवामृतश्च मरणस्य भोक्तृत्वरूपकलासंबन्धाधीनत्वादिति भावः ।

तदेव श्लोकः ॥ ५ ॥

तत्परमात्मस्वरूपमधिकृत्य वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग इव रथनाभौ कला यत्र प्रतिष्ठिताः ।

यदात्मिका यदुपादानिका इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

तं वेद्यं पुरुपं वेत्थ ।

यथा तमेव पुरुपं मुमुक्षुवेद्यमवगच्छतो ब्रह्मज्ञानफलमाह—

मा वो मृत्युः पश्चिद्यथाः ॥ ६ ॥

ब्रह्मज्ञानां युष्माकं परितो व्यथा मृत्युर्मा कार्पादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तान्द्वावाचैतावदेवाहं परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

तान्मुकेशादीन्पटपि शिष्यान्प्रत्येतद्ब्रुवाच । अहमेतावदेव परं ब्रह्म
 जानामि परब्रह्मविषये ममेतावदेव ज्ञानमितोऽधिकं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽ-

म्माकमधियायाः परं परं तारयतीति ।

ते पटपि शिष्यास्तं पिप्लटादं त्वमस्माकं संमाराकूपारतीरं प्रापक-
 तथा पिताऽभि तस्मात्त्वत्तां जन्मैव श्रेष्ठं जन्म म हि विद्यातस्तं जनयति
 तच्छ्रेष्ठं जन्मेतिध्वषणादित्यर्चयन्तः पूजयन्तो यमूयुः ।

नमः परमकृपिभ्यो नमः परमकृपिभ्यः ॥ ८ ॥

इत्यथर्ववेदीयमश्रापनिपदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

उत्तरशान्तिस्थान इदं धान्यम् । अभ्यास उपनिषत्संमान्यर्थः । नचै-
 तावदेवाहं परं ब्रह्म वेदं नातः परमस्तीति षोडशकलजीवातिरिक्तपरब्र-
 ह्मनिषेधः किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' [ब्र०
 सू० २।१।२२] इत्यादिभिर्विरोधप्रसङ्गात् । तत्र हि जीवाभेदाद्ब्रह्मणो
 जगत्कारणत्वे हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य जीवभेदाद्दोषाभावं सिद्धा-
 न्तितः । तथाहि तदधिकरणभाष्यम्—जगंतो ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादय-
 न्द्रिस्तैस्त्वमांसि 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यप-
 दिश्यते इत्युक्तम् । तत्रेदं चोच्यते यदीतरस्य जीवस्य ब्रह्मभावोऽमीभि-
 र्वास्यैव्यपदिश्यते तदा ब्रह्मणः सार्वत्र्यसत्यसंकल्पादियुक्तस्याऽऽत्मनो
 हितरूपजगदकरणमहितरूपजगत्करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् ।
 आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानन्तदुःखाकरं चेदं जगत् । नचेदृशे
 स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान्प्रवर्तते । जीवाद्ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयो
 जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं वदता त्वयैव परित्यक्ताः । भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः ।
 औपाधिकभेदविषयां भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदविषयाश्चाभेदश्रुतय
 इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यम्—स्वभावतः स्वस्माद्भिन्नं जीवं किमनुपहितं
 जगत्कारणं ब्रह्म जानाति वा न या । न जानाति चेत्सर्वज्ञत्वहानिः ।
 जानाति चेत्स्वस्माद्भिन्नस्य जीवस्य दुःखम् । स्वदुःखमेव जानतो
 ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्या । जीवब्रह्मणोर-
 ज्ञानकृतो भेदस्तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तो
 विकल्पस्तत्फलं च तदवस्थम् । ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य
 ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतजगत्सृष्टिश्च न संभवति । अज्ञानेन प्रका-
 शरितरोहितश्चेत्तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्येव स्वरूप-
 र्वात्स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादिदोषसहस्रं प्राभेदोदीरितम् । अत
 इदमसंगतम्—ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति 'इतरव्यपदेशाद्धिताकरणा-
 दिदोषप्रसक्तिः' [ब्र० सू० २।१।२१] इति सूत्रेण पूर्वपक्षं प्राप्य सिद्धा-
 न्तोऽभिधीयते—'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' [ब्र० सू० २।१।२२] इति ।
 तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हप्रत्यगात्मनोऽ-
 धिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म कुतो भेदनिर्देशात् । प्रत्यगात्मनो हि भेदेन
 निर्दिश्यते परं ब्रह्म 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न
 वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽ-
 न्तर्याम्यमृतः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टं ततस्तेनामृतत्वं

‘भेदव्यपदेशाच्चान्यः’ [ब्र० सू० १।१।२१] ‘सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन’ [ब्र० सू० १।३।४२] ‘उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते’ [ब्र० सू० १।२।२०] इत्यादिन्यायाः प्रकुप्येयुरित्वलं प्रपञ्चेन ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजमुनिकृतौ प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां
पठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

समाप्तं प्रश्नोपनिषत् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

मुण्डकोपनिषत्

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकासमेता ।

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं भिया ।
अञ्जनाचलगृङ्गाभमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान्गुरुनपि ।
मुण्डकान्विदुषां प्रीत्यै व्याकरोमि यथामति ॥ २ ॥

विद्याप्ररोचनार्थायाऽऽख्यायिका—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ॥

चतुर्मुख इन्द्रादीनां देवानामग्र उत्पन्न इत्यर्थः । स कीदृश इत्य-
त्राऽऽह—

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ॥

विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यावरिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

तादृशो ब्रह्मा सर्वविद्याश्रयभूतां ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्रायो-
क्तवानित्यर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वं च ज्ञातव्ये ब्रह्मणि
कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावेन ब्रह्मज्ञाने कृत्स्नज्ञानस्यान्तर्भूतत्वादिति ध्यासा-
रूपपादितम् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा

तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

अथर्वणे ब्रह्मा प्रोवाच तामथर्वनामऋषिः स्वशिष्यायाङ्गिर्नाम्न
ऋषये प्रोवाच ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह ।

सोऽङ्गिर्नाम ऋषिर्भरद्वाजगोत्राय सत्यवाहनाम्ने प्रोक्तवान् ।

भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

परस्माद्वरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वाविद्याप्राप्तेर्वा परावरा
तामङ्गिरसे प्राहेत्यनुपङ्गः ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।

महागृहस्थः शुनकसुतः समित्पाणित्वादिशास्त्रीयन्तियमानतिक्रमे-
णोपगतः सन्पृष्टवान् ।

कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

हे भगवः । उत्तरति प्रलयं चैव मृतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स शास्त्रो भगवानिति ॥

इतिलक्षण । भगवान्त्रित्यस्य विभाषा भवद्भगवदिति नकारस्य
रुत्येऽवस्थीत्याभायश्छान्दसः । यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं भवति एवं कस्मिंश्चिद्भूतविशेषं ज्ञातं सर्वं कार्यजातं विज्ञातं
भवतीति सामान्यतो भवादृशां वचनमश्रौयं तादृग्वस्तु किमिति
प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानमूतं यस्तु किमितीति यावत् । ननु सर्व-
मिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यत उत विशेषण-
मात्रम् । नाऽऽद्यः प्रश्नदशायां शौनकस्याब्रह्मविद्येनाब्रह्मविद् इदं पुंङ्क्ति-
शब्दयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्यामायात् । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्युत्तरवार्य
इदं सर्वमित्यस्य विशेषणमात्रे पर्ययसापित्येन ब्रह्मपर्यन्तत्याशब्देनन प्रभ-
वार्यपगतस्पापीदं सर्वमिति शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्यामायात् । न
द्वितीयो विशेषणमूतस्थूलचिदचितोरक्षस्वत्प्रभिम्लयोर्यक्ष्यमाणाक्षरब-
ह्योपादानकत्यामायादिति चेदुच्यते । इदं सर्वमित्यनेन विशेषणमेव
निर्दिश्यते न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्राह्मोपादेयत्वमस्ति ।
नह्यभिन्नपारंशोपादानोपादेयमाय इति नियमः । भाविस्थूलावस्थावतः
पूर्वमायिमृहमायस्थायोगि लुगादानम् । अवस्थावत्त्वं च चिद्विद्भि-
श्चरणं प्रयाणामप्यस्येव । इषांस्तु विशेषः—अद्वारकावस्थायोगित्य-
मधेतनस्य त्रियस्य तु धर्मभूतज्ञानद्वाराऽधेतनशरीरद्वारा च कर्मभूतमं-
कांशविकाररूपावस्थावत्त्वम् । परमात्मनस्तु धेतनाधेतनद्वारकमवस्था-
धत्त्वमद्वारकनिष्पन्नत्वावस्थाधत्त्वं च ततश्च महत्साहंशरत्वादि-
क्षणमावस्थावस्थायोगित्यवस्थाधेतनपरमात्मनाधारण्येन परमात्मन इव
धेतनवत्त्वस्यापि भावदवस्थावत्त्वेनाहंशं प्रादुर्भावेत्यवस्थावत्त्वेन । तत-

श्वेदं सर्वमिति विशेषणमात्रनिर्देशेऽपि तस्य वक्ष्यमाणमक्षरमुपादानं भवत्येवेति—ऋस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विशेषणमात्र उपादानप्रश्न उपपद्यते । अत एव महासिद्धान्ते कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं निषिध्यत इति भाष्यव्याख्यानावसरे व्यासार्थैर्निर्दिष्टयोरेवोपादानोपादेयभावः । न तु विशेषणीभूतस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वम् । शरीरात्मभावस्तु निष्कृष्टविशेषणस्य च निष्कृष्टविशेष्यस्य च चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मानियाम्यात्केवलस्य प्रपञ्चस्य केवलब्रह्मान्तर्यामिकत्वादिति पक्षमाश्रित्य तदन्तर्यामिकतयेत्यत्र निष्कर्षजगत इति शब्दान्तरमध्याहर्तव्यमित्युक्त्वा 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' । [छा० ६ । ८ । ४] इति वाक्य उपादानोपादेयभावप्रतिपादके सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इत्यत्र प्रजाशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वं सच्छब्दस्यापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वं सदायतना इति शरीरात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वं सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मान्तर्यामित्वासंभवात्केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रान्तर्यामिकत्वेऽपि विशिष्टान्तर्यामिकत्वाभावादित्युक्त्वाऽऽस्मिन्पक्षे सकृत्प्रयुक्तस्य प्रजाशब्दस्य धैरूप्यं सच्छब्दानां च धैरूप्यं जगत इति शब्दान्तराध्याहारादिलक्षणभाष्यश्लेशं च पर्यालोच्य प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वमेव सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वमेव । न च विशेषणीभूतचिदचिद्वर्गस्य सदुपादानकत्वं नास्तीति शङ्क्यम् । तस्यापि भाष्यवस्थावच्चेन विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वसंभवादिति स्वाभिमतं पक्षान्तरमुपन्यस्तं यद्वा जगत इति निष्कर्षकः शब्द इत्यादिना । आत्मेति तूपगच्छन्तीति भाष्यादौ सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनस्तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति शरीरत्वोपादेयत्वयोः सामानाधिकरण्यं बहुकृत्व उद्घुषितम् । नचैतदन्यथा कर्तुं प्रभवामः । 'प्राज्ञोऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' [ब्र०सू० ४ । ३ । २१] इति वाक्ये प्राज्ञशब्दिने भिन्ने परमात्मनि जीवस्य परिष्वङ्गरूपलयश्रवणाच्च । न च परिष्वङ्गो न लयः किंत्वन्य एव संसर्गविशेष इति वाच्यम् । 'स्वाप्ययात्' [ब्र०सू० १ । १ । ९] इति सूत्रमाप्यतद्व्याख्यानग्रन्थपर्यालोचनायां तयोः समानार्थकत्वस्योपलभ्यमानत्वात् । न च जाग्रदाद्यवस्थागतरागद्वेषादिकालुष्ययुक्तजीवविशिष्टस्य परमात्मनस्तद्रहितजीवविशिष्टपर-

मात्मरूपेणावस्थानमेव 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति वाक्यस्याः
 र्थोऽभ्युपेतः स एव प्राज्ञेनाऽऽत्मनेति वाक्यस्याप्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
 तथा सत्यस्य वाक्यस्य जीवपरभेदासाधकत्वेन 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन'
 [ब्र०सू० १।३।४२] इति सूत्रासंगतिप्रसङ्गात् । न च भाव्यवस्थावत्सर्वमुपा-
 देयं पूर्वावस्थावत्सर्वमुपादानं चेन्द्राविमहत्त्वाहंकारत्वाद्यवस्थावत्परमा-
 त्मानं प्रत्यव्यक्तत्वलक्षणपूर्वावस्थाश्रयस्याचेतनस्याप्युपादानत्वप्रसङ्गः ।
 अतो भाव्यवस्थावत्स्तदभिन्नं पूर्वावस्थायोगो नोपादानमिति वक्तव्यम् ।
 ततश्चेदंशब्देवाच्यस्य विशेषणस्य न ब्रह्मोपादानकत्वमिति वाच्यम् ।
 भाव्यवस्थावत्तः पूर्वावस्थायोगि यत्कारणं तदुपादानमित्युक्तावतिप्रस-
 ङ्गाभावात् । भाव्यवस्थावद्ब्रह्म प्रत्यचेतनस्य हेतुत्वग्राहकप्रमाणाभावे-
 नोपादानत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सर्वकार्यकर्तृत्वश्रवणेन भाव्यवस्थावद्-
 चेतनांशं प्रत्युपादानत्वे नानुपपत्तिः । न च व्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया
 अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेन पूर्वावस्थायोगित्वाभावा-
 त्कथमुपादानत्वमिति चेदत्र ध्यासायाः—प्रकृत्यधिकरणे ब्रह्मणाश्चिद-
 चिच्छरीरकतया प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वेन प्रकृत्यवस्थानं ब्रह्मावस्था-
 त्वात् । न हि विशेष्यमात्रं विशिष्टस्य स्वरूपं विशिष्टस्य वस्तुनो विशि-
 ष्टमेव हि स्वरूपं न हि घटस्य मृन्मात्रं स्वरूपमपि तु घटत्वविशिष्टम् ।
 ननु यदि विशेषणमपि स्वरूपान्तर्भूतं तर्हि दण्डादयः संपोगादयश्च
 स्वरूपं स्युः । तथा यावद्द्रव्यभाविनामपृथक्सिद्धविशेषणानामेव
 स्वरूपान्तर्मायात् । किंच घटादिवस्तुन उदकाहरणादितत्तदाधारण-
 कार्ययोग्यत्वमेव स्वरूपं न मृन्मात्रं पिण्डेदकादीनामपि घटस्वरूपत्व-
 प्रसङ्गात् । घटस्योदकाहरणं प्रति योग्यता नाम निश्चिद्रघटत्वमेव । यस्य
 वस्तुनो परकार्यं यदाकारान्वयव्यतिरेकानुविधायि स आकारस्तस्य
 घन्नुनस्तत्कार्यं प्रति योग्यता यथा च वद्वैरुष्णत्वं रफोटजननेन यथा
 परशोर्नशित्यं छेदनेन यथा च मृदो मृत्त्यं घटादिपरिणामश्रृङ्खणाद्ब्र-
 मायश्च । एवं प्रकृतिप्ररूपकालाश्च जगद्रूपेण बहुभयने परमात्मनो
 योग्यतास्थानीया अयुतमिन्द्रप्रकाराः । अत एव हि कचिच्छक्तिशब्देन
 जगद्भिधीयते । कार्ययोग्यपृथक्सिद्धविशेषणं हि शक्तिः । सा च
 योग्यता योग्यदम्भूनः स्वरूपान्तर्गता । अतो महदाद्यवस्थाश्चिदचिद्भि-
 शिष्टव्याप्त्यवस्थागता इति नावस्थाधयत्वासिद्धिः । यतो विशिष्टं घट-
 त्वव्यक्त एव हि तद्यथा रथस्यारण्ये नैमिरर्पितो नाभायरा अर्पिता

एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्रागेऽर्पिताः [कौ०
१।८] इति अरनाभिद्वृष्टान्त उच्यन्मन्यते । न हि नाभिमात्रं स्वयं किं तु
नाभिवदनेमी अपि स्वरूपान्तर्गते । तथा 'अद्भुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्पद्वृहेन्मुञ्जादिवेपीकाम्'
[का०२।१७] इति मुञ्जेपीकादृष्टान्तश्च श्रुतः । नहीपीकामात्रं मुञ्जः किं तु
बाह्यदलविशिष्टेपीका हि मुञ्जस्वरूपं विशेष्यांशस्य दृष्टान्त इपीका ।

यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रान्नाथ जायते ।

एवं विश्वस्य नान्यत्वं त्वं मायीश्वर दृश्यसे ॥

इति त्वक्पत्रकदलीदृष्टान्तश्च चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मस्वरूपमवगमयति ।
न हि बाह्यत्वक्पत्रेण विना काण्डमात्रं कदली । अपि तु त्वक्पत्रवि-
शिष्टकाण्डस्वरूपा । एवं विश्वविशिष्टं त्वत्स्वरूपं तत्र विशेष्यभूतस्त्वं
विशेषणांशश्च विलक्षणश्च दृश्यस इति ह्यर्थः । इयान्भेदः—नाभीपी-
काकाण्डानामरनेमिबाह्यदलत्वक्पत्राणां चाचेतनतया मिथोनियन्तृनि-
याम्यभावाभावात् शरीरशरीरिभावः । अत एव नेम्यादिशब्दाश्च न
विशेष्यवाचकाः । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीरात्मभावसंभ-
वाच्छरीरवाचिनः शब्दा ब्रह्मपर्यन्ता इति । अत एव महदाद्यवस्थानां
विशिष्टब्रह्मस्वरूपावगतत्वादुपादानत्वं मुख्यम् । किंच मा भूत्पकृति-
पुरुषयोः स्वरूपान्तर्भावस्तथाऽपि मुख्यत्वं युक्तं न हि शरीरद्वारकं
ब्रह्मणो महदाद्युपादानत्वममुख्यं कारणतानिर्वाहकाद्यव्यवहितत्वा-
ज्ज्वालाव्यवहितस्य काष्ठस्य पाकं प्रति कारणत्ववत् । ननु मृद्यवहित-
स्यापि कुलालस्य घटं प्रत्युपादानत्वं स्यादिति चेन्न स्वस्तन्त्रनिष्ठमृत्पि-
ण्डव्यवहितत्वात् । अतः स्वापृथक्सिद्धव्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।
ननु तथाऽप्युपादानस्य कार्यावस्थाश्रयत्वं वाच्यम् । कथं व्यवहितमवस्था-
विशेषं प्रत्याश्रयत्वम् । उच्यते—कुम्भोदरसंभृतमम्भः प्रति पुरुपस्थेव
परमात्मनो महदाद्यवस्थाश्रयत्वमुपपन्नम् । न च पुरुपस्याम्भोधारककु-
म्भधारकत्वमेव नाम्भोधारकत्वमिति वाच्यम् । तथा सत्यम्भोधार-
णजनितश्रमो न स्यात् । किंचाव्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्वं मुख्यं
दृश्यते । यथाऽऽस्तरणांशुकादपि पर्यङ्कस्य यथा दर्भेभ्यो भूतल-
स्याव्यवहितमप्यंशुकं न पुरुपस्य धारकमसामर्थ्यात् । श्वभ्रमुखपिधाय-
कविस्तीर्णमंशुकं न हि पदन्यासं धारयितुं प्रभवति कूपच्छादका हि
दर्मास्तत्र निहितं पुरुपपदं न धारयन्ति । तस्मादंशुकानां दर्माणां च

धारणासामर्थ्यात्पर्यङ्कभूतलयोरेव सामर्थ्यादास्तरणदर्माणां पुरुषसंयोगमात्रव्यवधायकत्वमेव । अतः परमात्मनः सर्वाविस्थाश्रयत्वं मुख्यमिति जगदुपादानत्वं मुख्यमेव । ननु जगदुपादानाव्यक्तशरीरकत्वेन जगदुपादानत्वमुच्यते चेत् । वैशेषिकादिपक्षाद्भवत्पक्षस्य को भेदः । नियाम्यविशेषो हि शरीरमभिमतं चिदचितोरीश्वरप्रेर्यत्वं तन्मतेऽप्यस्तीति चेत् । महत्तरोऽयं पर्यनुयोगः । वैशेषिकाश्चेदप्रामाणिकमेव ब्रूयुस्तदुक्तं चेदनादरणीयमिति न नः प्रतिज्ञा । अस्मदुक्तार्थस्तदङ्गीकृतश्चेत्का नः क्षतिः । किञ्च साम्यमपि दुरुपपादम् । आकाशकालदिगात्मवर्गस्येश्वरधार्यत्वान्म्युपगमादित्याहुः । ततश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे नानुपपत्तिः । ननु तथाऽपि ब्रह्मज्ञानाच्छरीरभूतप्रपञ्चज्ञानं नोपपद्यते तस्य तद्भिन्नत्वात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्वरूपे ब्रह्मणि ज्ञायमाने सर्वस्यापि तदन्तर्गत्वात्, वने ज्ञाते तदन्तर्गतः पनसो ज्ञातो भवतीतिवत्प्रपञ्चो ज्ञातो भवतीतिनिर्देश उपपद्यतामिति वाच्यम् । भवन्मते ब्रह्मणोऽवस्थाश्रयत्वाभावेनोपादानत्वस्यैवासंभवात् । तथाहि—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणाश्रयस्य चेतनाचेतनवर्गस्य ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे प्रमाणाभावात् । न च विशेष्यांशस्य लक्षणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' [तै० २।१।१] इति विशिष्टस्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षणं जन्माद्येवेति सूत्रकाराभिप्राय इति जन्मादिमूत्रे व्यासार्थरुक्तमिति वाच्यम् । कारणशोधकवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वस्यासंभवात् । आत्मन आकाशः संभूतः [तै० २।१] इत्यात्मन एवोपादानत्वामिधानाच्च । किं च—

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।

सता मात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥

प्रकृतिषां मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्यरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युमावेती लीयते परमात्मनि ॥

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ।

तमः परं देय एकी भवतीति प्रमाणप्रतिपन्नस्याव्यक्ततमःशब्देन लयाधिष्ठानभूतम्पेवाक्षरात्परतः पर इति चिदचित्कारणभूतम्पेय प्रतिपिपादयिपिततया तत्र चिदचिदनुप्रवेशस्य यत्रुं शक्यत्वाच्चिदचिद्विशेषलक्षणामदंशानुप्रवेशे मता मात्रात्मकत्वमङ्गप्रसङ्गात् । अन्तु वा विशिष्टं ब्रह्म तथाऽपि 'वापाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [छा० ६।१।४] इतिश्रुतावेकविज्ञानेन मयंविज्ञानम्योपादानोपादेयामेदंनेवो-

पपादिततयेहेदं सर्वमिति, इदंतास्पदतया प्रतीयमाने विशेषणभूते जगति
 विशिष्टाभेदासंभवाच्छरीरगतावस्थायाः शरीरनिष्ठत्वमिति यदुक्तं तत्तु
 सर्वलौकिकतान्त्रिकविरुद्धम् । 'न तु वृष्टान्तमावात्' [ब० सू० २।१।९]
 इति सूत्रभाष्यविरुद्धं च । पूर्वावस्थाश्रयनियन्तृत्वमेवोपादानत्वमित्यस्य
 परिभाषामात्रत्वात् । किंचोत्पाद्यं ह्युपादेयं भवति उत्पाद्यं च भवन्मतेन
 द्रव्यं तस्य नित्यत्वाच्छब्दस्पर्शादिलक्षणाया द्रव्यरूपावस्थाया एषोत्प-
 त्तेस्तस्याश्च ब्रह्मणाऽभेदगन्धस्यैवाभावात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्य-
 स्योत्पत्तिर्मुत्पिण्डस्य विनाशश्च द्रव्यस्योत्तरोत्तरसंस्थानयोगस्तत्पूर्वसं-
 स्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वाद्यस्थस्य तूत्पत्तिः । अवस्थाया उत्पत्तिम-
 त्त्वचोदनमुत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वचोदनमिव जात्युक्तिर्भवति । पृथक्प्रतिपत्ति-
 कार्याहार्णामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्ष्यते । पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानिर्हर्धर्माः
 पृथगुत्पत्तिनिरपेक्षाः । अत एव ह्युत्पत्तेरुत्पत्त्यादिनैरपेक्ष्यम् । तस्मादपृ-
 थक्सिद्धधर्मास्तु स्वयं धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थाभूता अतोऽवस्थैव वस्तुन
 उत्पत्तिर्नत्ववस्थाश्रयोत्पत्तिर्नामास्तीत्यारम्भणाधिकरणमाप्यश्रुतप्रका-
 शिकयोरुपपादितमिति चेन्न । घटत्वावस्थाया एव घटोत्पत्तिर्मुत्पिण्डवि-
 नाशरूपत्वे यावद्घटत्वावस्थासत्त्वं घट उत्पद्यते मृत्पिण्डो नश्यतीति
 प्रसङ्गो न तु घट उत्पन्नो मृत्पिण्डो विनष्ट इति । न च घट-
 त्वावस्थागताद्यक्षणसंबन्ध एव घटस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । यस्य
 ह्यागन्तुकत्वमाद्यक्षणसंबन्धोऽभूत्वा भवनं वा स तस्योत्पत्तिः । यस्य
 तु तन्नास्ति तस्योत्पत्तिरित्यस्य परिभाषामात्रत्वात् । घटे रूपरसा-
 दिषु संयोगे च जायमाने तदाश्रयोत्पत्तिव्यवहाराभावादन्यतरकर्मज
 उभयकर्मजः संयोग इत्यादि प्रतीतिव्यवहारादिकं सर्वं निर्मूलं
 स्यात् । 'छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि' [श्वे० ४।९] छन्दांसि
 जज्ञिरे तस्मादित्यादीनां वेदोत्पत्तिप्रतिपादकानामप्रामाण्यं स्यात् ।
 शब्द उत्पन्न इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्यातामाकाश उत्पन्न इत्येव
 प्रतीतिव्यवहारौ स्यातामपृथक्सिद्धधर्माणामुत्पत्तिविनाशाभावे शरी-
 रस्योत्पादविनाशौ न स्याताम् । आत्मन एव तौ स्यातां किं बहु-
 नेश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्यातामीश्वरस्यैव स्याताम् ।
 नन्वपृथक्सिद्धस्याद्रव्यस्यैवोत्पत्तिविनाशौ नाश्रुपेयेते द्रव्यस्य तौ स्त
 एवेति चेन्न । विनिगमकामावाद्द्वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । किंच
 प्रकृतिरूपादानं विकार उपादेयमिति निर्विवादम् । अथाऽऽरम्भणं

विकारो नामधेयमित्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकारशब्देनाभिहिततया यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमिदं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमयत्प्रत्ययेन तस्या एवाभिधातुमुचिततया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवत्कृत्य विज्ञातत्वाभिधानात् । मवन्मते चावस्थाया ज्ञातत्वासंभवाद्नुपपत्तिस्तदवस्थैव । न च सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यत्र मयद्रूपप्रत्ययार्थविकारस्त्ववस्थावान् । वाचाऽऽरम्भणं विकार इत्यत्रावस्था विकारशब्देनोच्यते मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यभेदप्रतिपादनांशेऽनुपपत्तेन मृन्मयमिति पदेन पुनरप्यवस्थावान्विकारः परामृश्यत इति पाच्यम् । अस्या उक्तेः परिहासमात्रफलत्वात् । तस्मात्सर्वं मृन्मयं वाचाऽऽरम्भणं विकारो मृत्तिकेत्येव सत्यमिति स्थलत्रयेऽप्यैकरूप्यमेव वक्तव्यं तस्माद्विकाररूपावस्थाया युष्मन्मते ज्ञातत्वानभ्युपगमात् । एकविज्ञानेन सर्वस्य तदभिन्नस्य विकारस्य ज्ञानमनुपपन्नमिति चेदुच्यते— प्रकृतौ ज्ञातायां विकृतिर्ज्ञाता भवतीत्यस्यायमर्थः—प्रकृतिविकृत्योः कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्भेदसत्त्वेऽपि पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्यनर्हत्वेन पृथक्सत्ता नास्तीति सिद्धम् । ततश्चाभिन्नसत्ताकारणमुपादानं प्रकृतिरात्मेति पर्यायास्तत्र च नैयायिकास्तदेव स्फुटतरविधेकप्रकाशरहितमयुतसिद्धं कारणं समवायिकारणमिति व्यवहरन्ति । कार्यभिन्नाभिन्नकारणमुपादानमिति भेदाभेदवादिनो भिन्नतयाऽभिन्नतया वा दुर्बलं कारणमिति केचित् । भिन्नत्वे सति अभिन्नसत्ताकं कारणमित्युच्यते । अस्माकं तु भिन्नयोरभिन्नयोरप्युपादानत्वाभ्युपगमादाभिन्नसत्ताकारणत्वलक्षणमपृथक्सिद्धकारणत्वमेवोपादानत्वमिति संमतम् । घटशरायादिरूपावस्थैव विकारो घटशरायादिनानासंस्थानावस्थारूपविकारापन्नं नानानामधेयमपि मृत्तिकामंस्थानविशेषत्वान्यद्रव्यमेवेत्यमवस्थितमिति येदार्थसंग्रहेऽयमस्थाया विकारत्वकथनात्तस्य च मृदश्च घण्टघटयोरिव पृथक्स्यिति प्रतिपत्तयोरमावात्तदपृथक्सिद्धत्वेन घटापृथक्सिद्धकारणत्वरूपोपादानत्वस्य मृदि सत्त्वान्मृदो घटशरायाद्विप्रकृतित्यमात्मर्थं च ततश्च तस्यां मृदि ज्ञातायां घटशरायादिलक्षणतदवस्थारूपविकृतीनां पृथक्स्यिति प्रतिपत्त्यनर्हानां मृतसत्तया सत्तायत्त्रयन्मृ-ज्ञाततपैव ज्ञातताभयत्वारगर्वमिदं ज्ञातमिति शक्यते एकमेवं घटशरायादिव चेतनाचेतनममस्तत्रपक्षं प्रापपृथक्सिद्धकारणत्वेन सर्वप्रकृतित्वेन सर्वात्मतया ततो भिन्नत्वेन प्रदर्शनायोग्यतया ज्ञातत्वं सिद्धम् । ननु माप्ये केवलमे-

द्वादिनं चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादेव ब्रह्मात्मभावो-
पदेशो न संभवतीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यादिति केवलभेदस्य
प्रतिक्षिप्तत्वात्—

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।

अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥

इतिस्मृतिवशाज्जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वमेव भगवतो भाष्यकाराभि-
मतम् । ततश्च कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्तु । एवं सति सर्व-
स्यापि तदभिन्नत्वात्सर्वविज्ञानमप्युपपद्यते ।

हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् ।

तदुच्यते नास्ति परं ततोऽन्यदेकं सदैकं परमः परेशः ॥

स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्तीत्यादिनिषेधाश्च केवलभेदाश्रयनिषेधक-
तयोपपद्यन्ते केवलभेदपक्षे शरीरभूतस्य जगत आत्मभिन्नत्वाद्भिन्न-
निषेधो नोपपद्यतेऽतः कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्त्विति चेन्न ।
भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात्तत्प्रयुक्तजीवगता दोषा ब्रह्मण्येव
प्रादुःप्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मभावोपदेशावि-
रोधादेव परित्यक्ताः स्युरिति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य भाष्ये द्रूपितत्वात् ।
ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्ष इति वेदार्थसंग्रहे निन्दि-
तत्वान्भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमतः । ननु यदि भेदाभेदो न भाष्य-
कृदभिमतः कथं तर्हि केवलभेदवादिनां चात्यन्तभिन्नयोरिति भाष्यमुप-
पद्यतां शरीरात्मभावो ह्यत्यन्तभेद एव प्रकारप्रकारिभावो हि भेदरूपो
नियमेन प्रकारप्रकारिभावलक्षणः शरीरशरीरिभावो हि नियमेन भेद-
रूप इति शरीरात्मभावे केवलभेद एव दृढीकृतो भवति । अत एव हि
उभयोरपि हि भेदेनैव मधीयत इति शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन वर्णित इति
चेदुच्यते—अत्यन्तभिन्नयोरित्यादिभाष्यस्यार्थं भावः—लोके ह्यैक्यव्यव-
हारे स्वरूपैक्यं तन्त्रं तदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यं यथा सायं गोष्ठे
सर्वे गाव एकी भवन्ति । राजान एकीभूता एको व्रीहिरित्यादौ
देशबुद्धिजात्याद्यभेदत इह तु जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतो भिन्नयोः केन-
चिदाकारेणाभेदो वक्तव्यः स क इतिविचारेऽपृथक्सिद्धविशेषण-
त्वमिति सहस्रकृत्वोऽभ्यस्तापृथक्सिद्धपदप्रयोगात्सिद्धधैक्यमेव भाष्य-
कृदभिमतमिति प्रतीयते । सिद्धिर्नाम स्थितिप्रतिपत्तिश्च पृथक्स्थि-
तिप्रतिपत्तियोग्य इति भाष्यादिग्रन्थेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात्स्थि-
तिप्रतिपत्त्योरैक्यमवयवावयविजातिव्यक्तिगुणागुणिस्थलेषु पृथक्स्थिति-

प्रतिपत्त्योरमावादवसीयते । ननु घटो भूतले वर्तते नीलादिगुणस्तु घटे
 तथा गन्धरसशब्दानां द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि पृथक्प्रतिपत्तिर्हृदास्तः
 कथं स्थितिप्रतिपत्त्यैक्यमुपपद्यताम् । न च तावेवायुतसिद्धौ द्वौ
 विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोरवश्यमेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इति तार्किकोक्तम-
 युतसिद्धत्वमेवापृथक्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथा हि सति विनियताश्रया-
 श्रयिभावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकारैक्यासाधकत्वा-
 दिति चेन्न । पृथक्प्रतिपत्तिकार्यार्हाणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितमित्या-
 दिश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचनायां यस्योत्पत्तिविनाशापक्षयसत्तादि-
 कमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवह्रियते तत्तदपृथक्सिद्धमिति फलति । ततश्च
 यदुत्पत्त्योत्पद्यत इति व्यवह्रियते यत्सत्तया सदिति व्यवह्रियते न तु
 सत्तान्तरमपेक्षते तत्तदपृथक्सिद्धमिति । ततश्च विकृतेः प्रकृतिसत्ताति-
 रिक्तसत्ताशून्यत्वादिभिन्नसत्ताकं कारणत्वमुपादानत्वं तदेव चाऽऽत्मत्वं
 तज्जत्वात्तद्वत्त्वात्तद्वदत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति
 घटतो भगवतो भाष्यकारस्याप्यभिमतम् । नह्यत्राऽऽत्मत्वमन्तःप्रविश्य
 नियन्तृत्वरूपं तादृशात्मत्वस्योपादानत्वाप्रयोज्यत्वात् । नह्युपादानत्वनि-
 यन्तृत्वाभ्यां न निर्वाह्यमात्मत्वं नियन्तृत्वरूपं भवति, अस्मदुक्तमात्मत्वं
 नूमपनिर्वाह्यं भवति । कथमुच्यते—तज्जत्वादिनाऽचेतनांश उपादान-
 त्वलक्षणमात्मत्वं फलति तन्नियाम्यत्वादित्यनेन जीवरूपेण नियन्तृत्वं
 विवक्षितं जीवापृथक्सिद्धमिति यावत् । ततश्च चेतनवर्गस्यापृथक्सिद्ध-
 कारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाचे-
 तनवर्गं प्रति ब्रह्मणोऽपृथक्सिद्धकारणत्वलक्षणाभिन्नसत्ताकारणत्वरू-
 पोपादानत्वप्रकृतित्वापरपर्यायत्वस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिञ्ज्ञात इतर-
 रस्यं ज्ञातमेव । इतरस्य पृथक्प्रतिपत्तिरपेक्ष्यं ज्ञातव्यस्याभावात्तत्स-
 त्तया सदिति व्ययहारयत्तज्ज्ञाततया ज्ञातमिति व्ययहर्तुं शक्यत्वात् ।
 न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताभावे मृगायादिमतयन्मिथ्यात्वं
 स्यादिति वाच्यम् । यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादी सद्वस्तुद्वे-
 द्यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम् । यथा वा द्रव्यगतगुणादिपु-
 द्वित्येकत्वादिमंग्याप्रतीतेर्द्रव्यगतमंग्यानिर्वाह्यत्वेऽपि रूपादिगतसंग्या-
 प्रतीतेर्न भ्रान्तिरत्वम् । यथा वा मिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थाया मृष्टत्वापेक्ष-
 योत्पत्तिस्थितिमत्तानां पार्थक्यामादेऽपि न तत्रोत्पत्तिस्थितिमत्ताप्रतीते-
 भ्रान्तिरत्वम् । एवं प्रपञ्चगतमत्ताप्रतीतिर्ब्रह्मत्तानिर्वाह्यत्वेऽपि न तत्त्व-

स्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वं न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । अत एव नैकस्मिन्नसंभवात् [ब० सू० २।२।३३] इति सूत्रे कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः । कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्य इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् । नन्वपृथक्सिद्धकारणत्वमुपादानत्वं तदेवाऽऽत्मत्वं चेद्भगवद्विग्रहगोपुरप्राकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभूतिं प्रत्यात्मत्वं न स्यात्कारणत्वाभावेनोपादानत्वाभावात् । ननु च 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्' [ब० सू० २।३।६] इति सूत्रे वियदादेर्ब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगम एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गाद्वियदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमवन्नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यमितरथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वग्राहकप्रमाणानुसारात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' [छा० ६।१।३] सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचः क्रियतामिति वाच्यम् । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् । आकाशं नित्यनिरवयवद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेनाश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धाद्दुर्माचत्वमेव स्यादिति चेन्न । नित्यविभूतेर्नित्यत्वानभ्युपगमे बहुप्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् । अश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियन्नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणस्याऽऽपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युपपन्नस्य प्रतिपिपादयिषितसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचकत्वायोगात् । न च वाक्यकारैरूपं चातीन्द्रियमन्तः करणप्रत्यक्षनिर्देशादिति यथा ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणो रूपतया निर्देशात्स्वरूपभूता गुणास्तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपतया निर्देशात्स्वरूपभूतमित्युक्तत्वात्, 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका भगवतो व्यक्तिः' इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिकं सर्वमात्मस्वरूपादव्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्यताम् । एवं चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न क्लेशिता भवति । न च वापीकूपारामादीनां कथं ब्रह्मरूपत्वमिति वाच्यम् । वापीकूपोद्यानादिप्रतिपादकवाक्यानां तत्तत्क्रीडाजनितसुखानां ब्रह्मानुभवाम्बुनिधिलवकणिकायमानत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा इति वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्वविधभोग्यत्वमस्ती-

त्यत्र तात्पर्यमिति दहराधिकरणे भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्थितत्वादिति चेन्न । अचिरादिमार्गेण विरजानदीमतिक्रम्य गन्तव्येऽप्राकृते लोके तदैरंमदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्वह्यण इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नानां सरोश्वत्थादीनां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।

क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥

इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मस्वरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्मस्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात् । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' [तै० २।१।] स तत्र पर्येतीत्यादिभिर्मुक्तानां ब्रह्मणश्च भोक्तृभोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेदप्रतीत्या नित्यसूरीणां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वासंभवात्तान्प्रत्यपि च परमात्मन आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वान्नित्यसूर्यादीनां नित्यतया तान्प्रत्युपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात्कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिद्धमिति चेत् । यदि नित्यपदार्थान्प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्बन्धस्ताहिं तान्प्रत्यात्मत्वमुपादानत्वैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्राऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु इतरत्रोपादानत्वमेतद्रूपं चाऽऽत्मत्वं तज्जत्वादिभिरुपाद्यमिति नानुपपत्तिः । ततश्चोपादाने ज्ञाते तदपृथक्सिद्धमपि ज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति । यद्वा यथा को भवानिति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंसृष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्या तस्यैव भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन्नादिभरतो यदा समस्तभूतेषु पुमानेको व्यवस्थितः । यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपीत्यादि प्रत्ययोचत् । यथा वाऽथर्वशिरसि रुद्रं प्रति देवैः प्रयुक्तस्य को भवानिति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वशिक्षणायामहेकः प्रथममासमित्यादि प्रतिवचनप्रवृत्तिः । एवं सर्वमिदं विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेषणमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यमात्रपरत्वं तत्र शिक्षणाय स्थूलचिद्चिच्छरीरकं ब्रह्म प्रति मूक्ष्मचिद्चिच्छरीरकं ब्रह्मेवोपादाननित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रतिवचनमंर्दम्य प्रवृत्तौ दोषामायादिति प्रपञ्चितं चेदमस्माभिवृंहदारण्यफप्रकाशिकायामित्यलमतिचर्चया ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच ।

स्पष्टोऽर्थः ।

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो षडन्ति ।

अत्र प्राप्नुमित्यध्याहारः । षड्स्तु प्राप्तुं द्वे विद्ये ज्ञाने उपादेयभूते इति ह वेदामिज्ञाः पराशराययः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महागुणे ।

आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोष्यते ॥

शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजमिति षड्दन्ति तज्ज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो षडन्ति परा चैवापरा चेति ब्रह्म प्रेम्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थ इति भाषितम् । एतेन परविद्याया ब्रह्मप्रेम्सुपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायास्तथात्वाप्रतीतिः । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति वाक्यपर्यालोचनयाऽपरविद्याया ब्रह्मप्रेम्सुपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतिः । ब्रह्म प्रेम्सुना द्वे विद्ये उपादेये इति भाष्यं कथमिति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्नुमितिपदाध्याहारेणास्यार्थस्य प्रतीतिः । इतरथा यत्पद्वैयर्थ्यात् । किञ्च कस्मिन् भगव इति सर्वोपादाने पृष्ठे विद्याद्वयमात्रान्पृष्ठः कोविषारानाचष्ट इति न्यायमनुसरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाकं पचतीतिवद्वे विद्ये वेदितव्ये [इति]निर्देशः । के ते विद्ये इत्यत्राऽऽह—

परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

इति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र सूचीकटाहन्यायेनापरज्ञानस्वरूपमाह—

तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-

मितिहासपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति ।

षडङ्गोपेतसशिरस्कसकलोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं ज्ञानं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह—

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

अत्र तच्छब्द इति ह स्म यद्ब्रह्मविद् इति यच्छब्दप्रतिनिर्देशकः ।

येन ज्ञानेनेति ह स्म ब्रह्मविद् इति वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरमधिगम्यत इति । आधिक्येन गम्यतेऽपरोक्षी क्रियत इत्यर्थः । विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तरमाविदर्शनसमानाकारज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः । एतेनाधिगम्यत इत्यस्य ज्ञायत इति वा प्राप्यत इति वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वयोः सिद्धापरविद्याया ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वयोरभावेनापरविद्याया अपि ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । किंच परविद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपलम्भादपरोक्षत्वप्रतिपादकभाष्याप्यसंगतिरिति ह्युपणं परास्तम् । अधिगम्यत इत्यस्यापरोक्षी क्रियत इत्यर्थकत्वात् । नन्वेतदुपबृंहणे श्रीविष्णुपुराणे—

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति चाऽऽथर्वणी श्रुतिः ।

परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयाऽपरा ॥ इति ।

अधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थतयोपबृंहितत्वात्कथमिदमुच्यत इति चेन्न । यदि उपबृंहणानुसारेण प्राप्त्यर्थकतया व्याख्यातव्यमिति निर्बन्धस्तर्हि, इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो षडन्तीति पूर्ववाक्ये परापरविद्ययोर्द्वयोरपि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यस्यापरविद्याव्याप्यकत्वाभावप्रसङ्गेन तद्व्यावर्तकत्वार्थं साक्षादिति पदमध्याहृत्य यया साक्षादक्षरमधिगम्यते प्राप्यते सा परविद्येत्यस्तु । अपरोक्षत्वं त्वर्थाह्वयते श्रुत्यन्तरे 'निचाप्य तन्मृत्युमुखात्ममुच्यते' [का०३।१५] 'तस्मिन्वृष्टे परावरे' [मु०२।२।८] इत्याविदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । ननु 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन' [ब० सू० ३।३।३] इति सूत्रे तेषामेधैतां ब्रह्मविद्यां षडेतेत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्य ब्रह्मविद्यां वेदविद्यामित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद् सत्यं प्रोवाप तां तद्वतो ब्रह्मविद्याम्' [मु०१।२।१३] इति द्वितीयखण्डगतब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वस्योचित्यादुपक्रमे च ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाप्येष्टपुत्राय प्राहेत्युक्तिर्गन्तया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिषद्वन्धरूपत्वस्यैवोचित्यात् । तत्रापरा- ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यत्र ऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अयुक्तत्वेन विद्याशब्दस्य ग्रन्थपरत्वावयणस्य युक्तत्वात् । परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्मप्रापकोपनिषद्वन्धा एवामिधानुगुचितत्वात् । ततश्च परोक्षापरोक्षरूपज्ञानपरत्वेन युक्तं पश्याम इति चेदत्रोच्यते—यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्वन्धसंदर्भविशेषं प्रतिपाद्य

ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यया वृत्त्या, ऋग्वेदाद्य एव प्रतिपाद्यास्तर्हि ब्रह्म-
प्रतिपादकोपनिषदामृग्वेदादिवहिर्भावप्रसङ्गेन या वेदत्राह्याः स्मृतय
इत्युक्तरीत्याऽसदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थमाश्रितव-
न्दिरपि परैरुपनिषदां वेदब्राह्मणत्वप्रसङ्गात्परविद्याशब्दो ज्ञानवाचीत्युक्तम् ।
इयांस्तु विशेषः—परमते द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृत्प्रयुक्त एव विद्या-
शब्दः सत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्तऋग्वेदादिग्रन्थसंदर्भलक्षणापर-
विद्यां ब्रह्मज्ञानलक्षणां परविद्यां च वक्तीति दोषोऽस्तीति । अस्मन्मते स
नास्ति । किंच परव्याख्यान ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यः [गी० १५।१५] इति स्मृतिः पीड्येतात ऋग्वेदादिजन्यं
ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अतः परापरज्ञानशब्दितपरोक्षापरोक्षज्ञान-
विषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया रीतिरेव साधीयसी ॥ ५ ॥

यत्तद्वेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

अत्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयः । अग्राह्यं पाण्यादिकार्यहानोपादा-
नाद्यविषयः । अगोत्रं कुलरहितम् । अवर्णमपेतब्रह्मक्षयाविक्रमम् ।
अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । तत्प्रसिद्धम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रिय-
रहितम् । नित्यं कालापरिच्छिन्नम् । विभुं देशापरिच्छिन्नम् । सर्वगतं
सर्वत्रान्तः प्रविश्यावस्थितम् । तत्र हेतुगाह—सूक्ष्ममिति । उक्तविशेष-
विशिष्टं यत्तदव्ययम् । अथ परा यया तदक्षरमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्ट-
मित्यर्थः । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । प्रज्ञाशालिनो यत्तत्सर्व-
भूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थः । योनिशब्दस्योपादानवचनत्वं ' यथोर्ण-
नाभिः सृजते गृह्णते च' [मु० १।१।६] इति वाक्यशेषोपादवगम्यत इति
प्रकृत्यधिकरणे मापितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्टं सर्वोपादानत्वं ब्रह्मणो न संभवति । घटा-
दिषु सृष्ट एवोपादानत्वदर्शनाद्ब्रह्मण उपादानत्वासंभवादित्याशङ्क्य
सृष्टादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया ध्यातत्वान्सृष्टादिरूपस्य ब्रह्मण उपादा-
नत्वे नानुपपत्तिरित्यामिप्रयन्नाह—

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

अत्र परशब्द उक्तवचनः । अपरशब्दोऽन्यवचनः । यस्मादन्यदु-

त्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति नञः
सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्तिप्रसङ्गात् ।

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

अणोरणीयान्महतो महीयानिति भावः । अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वं व्यापि-
त्वमिति फलति । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वव्यापित्वात्सर्वेश्वरत्वावस्थेय,
एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्यापि ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं च नास्तीत्यर्थ इति
षेवार्थसंग्रहे व्याख्यातम् । कश्चिदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।

नन्तव्ययस्त्वभावाद्बृक्षयदप्रणतस्यभावः सञ्जगत्प्रधानभूतः परम-
पद् आस्त इत्यर्थः ।

तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

नियमनार्थमन्तरप्रविष्टेन सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च सृष्टाविकश-
रीरकस्य ब्रह्मणो घटादावप्युपादानत्वसंभवाद्भूतयोनित्वं नानुपपन्नमिति
भावः । अयं मन्त्रः केषुचित्कोशेषु न दृष्टः केश्विव्याकृतो माध्येऽपि
न गणितः । तथाऽपि व्यासार्थैरक्षरपुरुषस्य यस्मात्परं नापरमस्तीति
समाभ्यधिकनिषेधश्चोपक्रमायगत इत्यभिहितत्वाच्च प्रक्षेपशङ्काहं इति
ब्रह्मव्यम् ॥ ७ ॥

ननु लोक उपादानस्य स्वमिन्ननिमित्तकारणसापेक्षत्वदर्शनावेक-
विज्ञानेन सर्वज्ञानमनुपपन्नम् । किञ्चैकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणान-
न्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न संभवति । किञ्च घटाद्युत्पत्तावुपादानभूतमृ-
त्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमर्दो दृश्यते । प्राकारोपादानभूतास्विष्टकाष्ठु चतु-
रस्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकार-
स्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसंभवेनोपादानत्वं न संभव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह—

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ।

यथोर्णनामिहृदयाकृष्णं संतत्य वक्त्रतः ।

तथा विद्वत्य मूयस्तां ग्रसत्येवं जनार्दनः ॥

इत्युक्तरीत्या यथा लूताख्यकीटविशेषस्य स्वान्तःस्थिततन्तुनिः-
सारणतत्प्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम् ।

यथा पृथिव्यामोपधयः संभवन्ति ॥

यथैकस्या एव पृथिव्याः पूर्वावस्थोपमर्धतिरोधानाभावेऽपि विलक्षणानन्तौपभ्युपादानत्वम् ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि ।

यथा जीवतः पुरुषस्य चेतनस्याचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम् ॥

तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ८ ॥

एवमेव निमित्तान्तरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणाभिधिकारात्परमात्मनः परस्परविलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत्संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म ।

तपसा ज्ञानेन यस्य ज्ञानमयं तप इति यक्ष्यमाणत्वात् । चीयत उप-
चीयते बहु स्यामिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवती-
त्यर्थः ।

ततोऽन्नमभिजायते ।

‘अद्यतेऽस्ति च भूतानि’ [तै० २।२।१] इति मोग्यमोक्षरूपचेतनाचे-
तनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

तस्मात्समाष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकावृक्षशब्दितावृद्ध्याकृतान्मुख्यः
प्राणोऽन्तःकरणं सत्यशब्दितो मोक्षवर्गः स्वर्गादयो लोकाः कर्मसु
आयत्तममृतं चामृतत्वसाधकं कर्मेति यावत् । अथवा कर्मस्विति
निर्धारणे सप्तमी कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः । एतत्सर्वमभिजायत
इति पूर्वेणान्वयः । एतत्सर्वं माप्यभ्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दं विवृण्वन्मृतयोनिशब्दितस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युप-
करणं सार्वज्ञ्यं दर्शयति—

यः सर्वज्ञः सर्ववियस्य ज्ञानमयं तपः ।

सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । सर्ववित्तत्तद्द्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान् ।
स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन्मन्त्रे मृतयोनेर्विधेय-
ममात्तत्वात् । यस्य ज्ञानमयं तप इत्यनेनांशेन पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दवि-

वरणं यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपपुक्तं कर्मान्तरं
नास्तीत्यर्थः ।

ततोऽन्नमभिजायत इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः

खण्डः ॥ १ ॥

तस्मात्संकल्पेन सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । ततोऽन्नमभिजायत इत्यब्रह्म-
शब्दनिर्दिष्टमेतत् । अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षाज्जायते तद्वारा नामरूप-
वत् । अद्यतेऽस्ति च मूतानीति अन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यमोक्षरूपं च जायत
इत्यर्थः । यद्यस्मिन्नपि मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादि-
हेतुत्वं विधीयत इति प्रतिमाति तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेय-
त्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु सर्वज्ञ-
सर्वविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्य रूढिरभ्युपगन्तव्या । कृशानु-
रेताः सर्वज्ञ इति निघण्टुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्योमापत्ती रूढत्वात् । तस्मा-
त्सर्वविदो देवतान्तराग्निमित्तभूतात्तपसा चीयते ब्रह्मेति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमु-
पादानं ब्रह्मान्यदेव भवितुमर्हति तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत
इत्युपादानमूताद्ब्रह्मणो निमित्तभूतेश्वरस्य मेद् एव प्रतीयत इति चेन्न ।
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्र-
निर्दिष्टस्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्वविच्चयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासं-
भवात् । निमित्तोपादानमेद्विवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन
कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीतिप्रश्नप्रतिवचनत्वासं-
भवेन प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गादित्यलमितिप्रसङ्गेन ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथममुण्डक

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यम् ।

नित्यमुत्पत्तिविनाशादिपङ्कमायविकारशून्यमित्यर्थः ।

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ।

अतीन्द्रिपार्थसाक्षात्कारसमर्थां वेदेषु यान्यग्निहोत्रकर्माणि गृहवन्तः ।

तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।

गार्हपत्यादिषु वैतानिकामिषु यायज्जीवं कर्तव्यतयाऽधिकारिमन्त्रफलमेवेन बहुधा विहितानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः ।

स्वतः सत्यं परं ब्रह्मैव कामयमानाः फलामिसंधिरहिताः सन्त इत्यर्थः । तानि कर्माण्याचरतानुष्ठित कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वज्ञानद्वारेति द्रष्टव्यम् । अमुमुक्षून्प्रत्याह—

एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

पुण्यफलभूते लोके तु वक्ष्यमाणो मार्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मविद्याङ्गन्तया फलामिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय फलामिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणोऽयथावदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजनकत्वं प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव । यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्यलोकपर्यन्तफलकत्वमेवेत्याह—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

पदेन्धनादिभिर्ज्वलितेऽग्नौ यस्मिन्काले ज्वाला चलति ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तस्मिन्काल आज्यभागयोर्मध्य आहुतीः प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।

अहुतमवैश्वदेवमश्रद्धयाऽविधिना हुतमा-

सप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥

दर्शपौर्णमासाख्येऽष्टमनुष्ठाने नवान्नस्वीकारार्थशरत्कालकर्तव्याग्रयणेऽष्टविशेषाननुष्ठाने, अतिथिसत्कारौपासनहोमवैश्वदेवाननुष्ठाने अश्रद्धावैधुर्यं यथाशास्त्रमननुष्ठानेऽनुष्ठितमप्यग्निहोत्रकर्म तस्य सुकृतफलं सर्वं सप्तपुरुषपर्यन्तं नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्यग्निहोत्रस्यं न दर्शपौर्णमासादिकमहं तेषां पृथक्फलवत्त्वात् तथाऽपि नित्यनैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठेयमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव भगवता भाष्यकृता श्रुतिस्मृतिचोदितेषु

१ अथ पौर्णमासमित्यस्याग्नेऽचातुर्मास्यमितिपदमानन्दधर्मस्यमुण्डकोपनिषत्पुस्तके दृश्यते तत्र च मन्त्रे व्याख्याने च न दृश्यते ।

कर्मसु एकतरकर्मवैधुर्येऽपीतरेयामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वम् । अपथा-
नुष्ठितस्याननुष्ठितसमत्वं चाभिधायेति मन्त्रार्थो विधृतः ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिक्लिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

देवी त्वेतद्विश्वरुच्या विशेषणमिति लेलायमानाः सप्त जिह्वा
इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकारं चाऽऽहुतयो ह्यादवापन् ।

एतेषु वीष्पमानेष्वग्निजिह्वामेवेषु विहितकालानतिलरूपेण होम-
द्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्माऽऽचरति ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र
देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अपि वसतीत्यधिवासः । यस्मिन्सत्पटोके देवानां पतिरसमानो
द्विरप्यगमं आस्ते तत्र ता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमानं
प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एखेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यज-
मानं वहन्ति । मियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पूण्यः सुष्ठो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

सूर्यस्य रश्मिसंपृक्ता अत एव सुवर्चस आहुतयस्तं यजमानमर्च-
यन्त्यः सुष्ठुतमाध्वः प्रापन् एष चतुर्भुङ्गलोको भवदीयो मयत्पामिक
इतीश्वरी मियां वाचं वदन्त्य एखेहीत्याह्वयन्त्यस्तं यजमानं ब्रह्मलोकं
प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मलोकपयन्तमाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलतया निन्दन्ते—

ध्रुवा स्ते अरदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

चोदशविंशतीपञ्चमानरूपाष्टादशोक्तमवधिचित्तनोक्तमवरं फलाभि-
मंभिमत्तयाऽपेक्षं कर्म येषु यजमानेषु वर्तन्ते ते यज्ञप्रधानाः पुरुषा जीर्ण-

नौका इव संसारार्णवसंतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा, अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु श्रौतकर्मसु तदाधिकारसंपादकत्वेनावरमङ्गभूतं भवति तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि शोकाम्बुतरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतत्कर्म श्रेयःसाधनं मत्वा ये हृष्यन्ति ते जरामृत्युं च मूयो मूयो गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं
धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

अविवेकप्रधानाः स्वयमेव धीमन्त ऊहापोहक्षमधीशालिन इति मन्यमानाः ।

जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः ॥

जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति ।

अन्धेनेव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति—

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः ॥

प्रकृतिमण्डले देवमनुष्यादिबहुविधामिमानितया वर्तमाना अज्ञानिनः।

वयमेव कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् ॥

कर्मफलस्वर्गादिरागात्कर्मठास्तत्त्वं यतो न जानन्ति ।

तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतोः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् ॥

इष्टं यागादि पूर्तं खातादि । एतदेवाखिलपुरुषार्थसारं मन्यमानाः ।

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।

श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः ।

नाकस्य पृष्ठे ते मृल्लतेऽनुभूत्वमं लोकं

हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

ते सुकृतसाध्ये स्वर्गलोकोर्ध्वलोके क'फ' अनुभूयेमं लोकं मनुष्य-
लांकं ततो हीनतरं वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता

विद्वांसो भैक्षचर्यं चरन्तः । सूर्य-

द्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रा-

मृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये संन्यासिनः कृतभ्रमणमनना वने स्थित्वोपरतकरणग्रामास्तपःश-
ब्दितं ब्रह्म च तदादरातिशयरूपभ्रष्टां च ये सेवन्ते ते विधृतपापाः सूर्य-
मण्डलं भित्त्वा 'सहस्रमृशे विमिते इह उग्र यत्र देवानामधिदेव आस्ते,
इति पर्यङ्कविद्याशुक्तो हेयप्रत्यनीकः सदैकरूपरूपायेतिप्रमाणप्रतिपन्न-
नित्यविग्रहशुक्तः । यत्राऽऽस्ते तत्र यान्तीत्यर्थः । 'ये चमेऽरण्ये भ्रष्टा
तत्र इत्पुषामते' [छा० ५।१०।१] इत्यत्र तपःशब्देन ब्रह्मोच्यते । पृष्ट-
दारण्यके भ्रष्टा सत्यमुषामते इति तपःशब्दस्थाने सत्यशब्दप्रयोगात्स-
त्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वादिति व्यासार्थकत्वात् । तपःशब्दे इत्यत्र तपः-
शब्दो ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तस्य परब्रह्मसामिमाधनज्ञानेच्छागुंरूपामनं विधीयते—

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो

निर्वदमायान्नास्त्यलूनः लूनन ।

तद्विज्ञानार्थं न गुरुभेदाभिगच्छेत्स-

मिन्याणिः श्राद्धियं दाननिष्ठम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्य-
क्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः

खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

समाप्तं चेदं प्रथममुण्डकम् ।

अस्मिन्वाक्ये न्यायसिद्धानुवादेन गुरुरूपसत्तिर्विधीयते । कर्मचि-
तान्कर्मसंचितान्कर्मसंपाद्याल्लोकान्परीक्ष्य मीमांसान्यायैर्निरूप्य ब्राह्म-
णोऽधीतसाङ्गसशिरस्को वेदो य इत्यध्याहार्यं स इत्सुत्तरत्र श्रवणात् ।
अकृतो नित्योऽत्र पुरुषो वि[शे]ष्यो लिङ्गवशात् । अक्षरपुरुषमित्यनन्त-
रोक्तेश्च । कृतेन कर्मणा नास्ति न सिध्यति तल्लभ्यते येनेति करणं द्रष्टव्य-
मिति यो निर्वेदमायात्स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण
नियमविधित्वमवगम्यते । समित्पाणिः । - रिक्तपाणिः । रिक्तपाणिरनु-
नोपेयाद्वाजानं देवतं गुरुमिति हि परस्मर्यते । श्रोत्रियं श्रुतवेदान्तं ब्रह्म-
निष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तं श्रुतवेदान्तोऽपि रुचिभेदाद्ब्रह्मनिष्ठो नोपग-
न्तव्य इति भावः । अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमो वाण्येन्द्रियनियमन-
रूपः । प्रशान्तचित्तायेत्यन्तःकरणनियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् ।
एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम् । ननुपासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रि-
यजयादिः । तस्मै स विद्वान्प्रोवाचेत्यन्वयः । येनेति निर्देशो विज्ञाना-
भिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति प्रकृतं सामान्यतः कारणामिप्रायो वा
लेङ्गव्यत्ययो वा । अक्षरं स्वरूपेणाविकारम् । सत्यं गुणतोऽप्यविकारम् ।
ताभ्यामचिज्जीवव्यापृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । इति
दान्तसारे व्याख्यातम् । एतच्छ्रुत्यर्थं हृदि निधाय भगवता वादरायणेन
शास्त्रारम्भे 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' [ब०सू० १।१।१] इति सूत्रितम् ।
तस्य चायमर्थः—अथ षोडशलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः कर्मचि-
चारात्कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिगमसहितानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिर्हेतोः

सत्त्वात् । ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति । कर्मविचारे हि सति अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिभिरक्षय्यफलकत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मास्यादीनां प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेतेत्यादिभिरावृत्तिविधानात् । ततोऽपि बहुवित्तव्ययायाससाध्याश्वमेधविश्वजिवादीनामननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । चातुर्मास्यादीनामक्षय्यमापेक्षिकमिति निश्चित्यानन्तस्थिरफलरूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे पुरुषः प्रवर्तत इति पर्यवसितोऽर्थः । ननु कर्मविचारे सत्यावृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरत्वं प्रतीयतां नाम वेदान्तवाक्यैरनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम् । सिद्धे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहात् । व्यवहाराधीनत्वादाद्यव्युत्पत्तिग्रहस्य च व्यवहारस्य च कार्यान्वित एव संभवात् । तथा हि गामानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने प्रवृत्तं प्रयोज्यमुपलभ्य षालो व्युत्पित्सुरियं गवानयनप्रवृत्तिर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् । मदीयगवानयनप्रवृत्तिवदिति तदीयकार्यताज्ञानमनुमाय तस्य च ज्ञानस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधापितया शब्दजन्यतां निश्चिनोति । यतश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यताज्ञानजनकत्वनिश्चयादुपजीविद्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि कार्यविषयक एवेति कार्यान्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासंभवाद्द्व्युत्पन्नस्य शब्दस्यार्थप्रत्यापकत्वाभावात् । अनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यसंभवाद्ब्रह्मविचारो नाऽऽरभ्य इति पूर्वं पक्षः । अम्यातातादिभिश्चन्द्रादीनश्रुत्या निर्दिष्टायं चन्द्रोऽयं गौरित्यादिशब्देषु बहुशः प्रयुक्तेषु भूयः सहचारदर्शा षालः शब्दप्रयोगे तदर्थमुद्ध्युत्पत्तिं स्वात्मनो दृष्ट्वा तयोः कंचिदौत्पत्तिकं संबन्धं निश्चिनोति । स एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसंभवात्तान्त्रिकान्तरोपदर्शितमार्गश्च सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसंभवात् । अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिसंभवाद्ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति सिद्धान्तः कृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इत्यधर्ववेदीपमुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथममुण्डके

द्वितीयः खण्डः समाप्तः ।

तमाप्तं चेदं प्रथममुण्डकम् ।

तदेतत्सत्यम् ।

पूर्ववत् ।

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

अयोगोलकादिगताद्भ्रान्यमानाद्वा वेश्मादिषु सुदीप्तात्पावकादनेकशः
सरूपा विस्फुलिङ्गा यथोत्पद्यन्ते ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ।

एवमेव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरादक्षराद्ब्रह्मणस्तत्सरूपा नानाविधस्थूल-
रूपचिदचिद्रूपा भवन्तीति भावाः कार्यवर्गा उत्पद्यन्ते तत्रैव
लीयन्ते च ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥ १ ॥

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः । [श्वे० ३।९] इति शुसंबन्धित्व-
लक्षणदिव्यत्वेन तदपाणिपादम् [श्वे० ३।९] । इति वा नित्यमिति
याऽमूर्तत्वेन 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [श्वे० ३।९] इति
बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया, अचक्षुःभ्रोत्रमित्यनिन्द्रियत्वेन प्राण-
मनःशून्यतया 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' [मु० १।२।१३] ।
इति विकाररूपदोषशून्यतया दिव्यादिशुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च यः सोऽव्या-
कृतादक्षराद्यः परः समाष्टिपुरुषस्तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः ।
प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भावः । अक्षरात्परत इत्यत्राक्षरश-
ब्दोऽभ्युत इति वा न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापक-
नामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते । न तु मृतयो-
न्यक्षरे । मृतयोन्यक्षरस्य सबाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य
तस्मादेव परत्वासंभवात् । न हि तस्यैव ततः परतः परत्यं संभवति
विरोधान् । न चाक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यमेवास्तु
इति वाच्यम् । अप्रतीतिः । ततश्च स्वविकारापेक्षया परमृतादव्याकृता-
दक्षरात्पर इत्येवास्तु न त्वव्याकृताक्षरात्परमृतात्समाष्टिपुरुषात्पर इतीति

वाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेनाक्षरशब्दस्य परत्वावधिसमा-
कत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवतादुत्पन्नाद्भ्यमित्यत्र पञ्चम्योः सामा-
नाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति—

एतत्माज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सं वायुज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

समाकाशः । ज्योतिस्तेजः । विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणी, एतत्पृथ्वी-
विशेषणम् । इदं हि वाक्यं प्राणपादे वियत्पादे विचिन्तितम् । प्राण-
पादे, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' [ते० २।७।१।] 'तदाहुः—
ऋषयो वाव तेऽग्र आसन् । के त ऋषयस्तदाहुः । प्राणा वा ऋषयः'
[वृ० २।२।३।] इति । जगदुत्पत्तेः प्राक्प्राणशब्दिनामिन्द्रि-
याणां सद्भावश्रवणात् । प्राणोत्पत्तिवादिश्रुतयो जीवोत्पत्तिवादिश्रुति-
यदन्यथा नेया इति पूर्वपक्षे प्रात तथा प्राणा वियदादिवत्प्राणशब्द-
याच्यादिन्द्रियाण्युत्पद्यन्त एव । 'सदेव साम्यदमग्र आसीत्' [छा०
६।२।१।] आत्मा वा इदमक एवाग्र आसीत्' [ऐ० १।१।] इत्या-
दिषु प्राक्सृष्टेरुक्त्यावधारणात् । एतत्माज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
चेतीन्द्रियाणामाहत्योत्पत्तिश्रवणाद्योत्पद्यन्त एव । नचन्द्रियोत्पत्ति-
यादौ जीवोत्पत्तिवाद्वदन्यथा नेयो बाधकाभावात् । 'प्राणा वा
ऋषयः' इत्यत्र प्राणशब्दस्य सार्वज्ञ्यवाचिक्रपिशब्दसमानाधिकरणपरतया
परमात्मवाचित्वेनेन्द्रियवाचित्वाभावात् । कथं तर्हि कस्मिन्परमात्मनि
प्राणा वा ऋषय इति बहुवचनोपपत्तिरिति चेत्तत्राऽऽह—गोप्यसंभयात् ।
तत्राह्मुतेश्च बहुवचनश्रुतिर्गौणी । तत्र बहुत्वासंज्ञयात्परमात्मन एव
गृहेः प्रागग्रस्थानश्रवणात् । तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वात् ।
'तत्पूर्यक्त्याद्वाचः' । [म० सू० २।१।१२] यागिन्द्रियस्य यागिन्द्रियकार्या-
भिलषनकर्मभूतनामयाच्यपिषदादिमृष्टिपूर्वकत्वात्प्रलये यागिन्द्रियादि-
कार्यशब्दाभिलाषादिप्रयोजनामायाज्ञ प्रलये तेषामवस्थितिरिति स्थि-
तम् । तथा तस्यैव पादे—जानीद्वान्तं म्यधया तदेकमिति गार्हाप्रलयसमये
प्राणकार्यान्नश्रवणात् । एतत्माज्ञायते प्राण इति मुख्यप्राणोत्पत्तिवादौ
जीवोत्पत्तिवाद्वद्येतस्य इति शङ्कायां भेदश्च भेदप्राण इन्द्रियपदवाच्यते ।

आनीदवातमिति परब्रह्मणोऽन्नं विद्यमानत्वमुच्यते न मुख्यप्राणस्य ।
 अवातमिति वायुमात्रसत्तायास्तत्रैव प्रतिपिद्धत्वादिति स्थितम् । तथा
 वियत्पादे 'वायोरग्निः' । 'अग्नेरापः' । 'अद्भ्यः पृथिवी' [तै० २।१]
 इत्यादौ वायुरूपाद्ब्रह्मणोऽग्निसृष्टिरुत केवलवायोरेवेति विषये, 'तेजोऽ-
 तस्तथा ह्याह' [ब्र० सू० २।३।१०] । अतः केवलवायोरेव तेज उत्पद्यते ।
 वायोरग्निरिति हि श्रुतिराह । आपः । आपस्तेजस एवोत्पद्यन्ते । अग्ने-
 राप इति हि श्रुतिराह । पृथिवी । पृथिव्यद्भ्य एवोत्पद्यते । अद्भ्यः
 पृथिवी । ता अन्नमसृजन्तेति हि श्रुतिराह । ननु कथमन्नशब्देन पृथि-
 व्यभिधीयते तत्राऽऽह—अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यो महाभूतसृष्ट्यधिका-
 रात्पृथिव्येवान्नकारणभूताऽन्नशब्देनोपचारादुच्यते । तथा 'यद्ग्रे रोहितं
 रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पां यत्कृष्णं तदन्नस्य' [छा० ६।४।१]
 इतिकृष्णरूपस्यान्नसंबन्धितया कीर्तनान्न मुख्यमन्नमन्नशब्देनोच्यते ।
 अपि तु पृथिव्येव । तैत्तिरीयके—'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकवि-
 स्पष्टशब्दान्तरश्रवणाच्चान्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । ततश्च केवलवाय्वा-
 देरेवाग्न्याद्युत्पत्तिर्न तु तच्छरीरकब्रह्मण इति पूर्वपक्षे प्राप्ते तदभिध्या-
 नादेव तु तल्लिङ्गात्सः । तु शब्दः पक्षव्यावर्तकः । वाय्वग्न्यादिशब्देन स
 परमात्मैवाभिधीयते 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इति तत्तत्कार्यसृ-
 ष्टिसंकल्पलक्षणाभिध्यानरूपात्परमात्मलिङ्गादचेतने तेजआदा ईक्षणासं-
 मवात् । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते' [ब्र० सू० २।३।१४] ।
 तुशब्दोऽवधारणे । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' खं
 वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्येवं सर्वेषां मृतानां परब्रह्मा-
 नन्तर्यरूपो वायोरग्निरग्नेराप इत्युक्तक्रमविपर्ययेण गूयमाणो यः क्रमः
 स वाय्वादिशरीररूपपरमात्मोपादानकत्व एवोपपद्यते न केवलवाय्वाद्यु-
 पादानकत्व इत्यर्थः । 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-
 विशेषात्' [ब्र० सू० २।३।१५] विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञा-
 नमित्युच्यते । नन्वेतस्माज्जायत इति वाक्यं प्राणादीनां सर्वेषामव्यव-
 हितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तं किंतु प्राणोत्पत्त्यनन्तरं
 मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः । तत आकाशादिमृतानामुत्पत्तिरिती-
 न्द्रियाणां मनसश्च प्राणभूतान्तरालस्रष्टृत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्त-
 रसिद्धमहाभूतसृष्टिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपात्लिङ्गादिति चेन्न । अविशेषात् ।
 अविशेषेण प्राणादीनां सर्वेषां ब्रह्मानन्तर्यरूपक्रमप्रतीतेस्तत्परित्यागे

कारणामावात् । ननु वाय्वादिशरीरकब्रह्मणोऽग्न्याद्युत्पत्तौ वाय्वादि-
शब्दानां तच्छरीरकब्रह्मणि लक्षणा स्यात्तत्राऽऽह—चराचरव्यपाश्रयस्तु
स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ।
चराचरव्यपाश्रयो देवमनुष्यवृक्षादिशब्दव्यपदेशो भाक्तः । वाच्यैकदेशे
भज्यत इत्यर्थः । भक्त्या प्रयुक्तो भाक्तः । भक्तिर्मङ्गलः । विशिष्टवाची
शब्दो विशेषणमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्यते । वाच्यैकदेशे प्रयोगाद्भज्यत
इत्यर्थः । वचसां वाच्यमुत्तममित्यादिप्रमाणानुसारात्सर्वेषां चराचरश-
ब्दानां विशिष्टं ब्रह्मैवार्थः । विशेषणमात्रप्रयोगस्तु अमुख्यः । ततश्च
वाय्वादिशब्दैर्ब्रह्माभिधानं मुख्यमेव । यद्वा, अभाक्त इति च्छेदः ।
चराचरवाचिशब्दैर्ब्रह्मव्यपदेशोऽभाक्तो मुख्य इति यावत् । शरीरवाचि-
शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वादिति स्थितम् ॥ ३ ॥

प्रकृतमनुसरामः—

अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अमुं मन्त्रं प्रस्तुत्य स्मर्यमाणमनुमानं स्यादित्यत्राग्निरिह चुलोकः ।
'असौ वै लोकोऽग्निः' [वृ० ६।२।९] इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः ।

द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति

सं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥

इति मापितम् । वाग्विवृता वागिन्द्रियव्यापारा एव वेदाः । वायुः
प्राणः । महावायुरेव देहाधारकः प्राणः । जगत्सर्वमस्य देहान्तर्वर्ति-
हृदयास्पमांसविशेषः । पद्भ्यां पृथिवी पादावेव पृथिवीत्यर्थः । प्रकृत्या-
दिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरकत्वात्सर्वेषाम-
न्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादाग्निः समिधो यस्य सूर्यः ॥

तस्मादक्षरात् । अग्निमूर्धंत्पत्राग्निशब्दनिर्दिष्टो चुलोको यस्याग्नेः

सूर्यः समिध इन्धनानि । 'असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमं तस्याऽऽदित्य एव समित्' [वृ० ६।२।९] इतिपञ्चाग्निविद्यायां श्रवणात् ।

सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

अतो हि ध्रुलोकाग्नेर्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्योऽग्निर्द्वितीयः संभवति । तस्मात्पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यामग्नौ संभवन्ति ।

पुमान्रेतः सिञ्चति योपितायाम् ।

ओषधीभ्यः पुरुपाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुरुपरूपोऽग्निर्योपि-
द्रूपाग्नौ रेतःसेकं करोति ।

बह्वचः प्रजाः पुरुपात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

एवं पञ्चाग्निविद्योक्तक्रमेण बह्वचः प्रजाः परस्मात्पुरुपात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्माद्बह्वचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे ऋतवो

दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः ।

तस्मादक्षरपुरुपाहृग्यजुःसामवेदा अग्निहोत्राद्या यज्ञाः सोमविकाराः
ऋतवश्च दक्षिणाश्च संवत्सराद्याः काला यजमानः कर्मफलभूताः स्वर्गाद्या
लोकाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः ।

सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्ति ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः

साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥

बहुधा कर्मजानजादिभेदाच्च बहुधेत्यर्थः । वयांसि पक्षिणः शिष्टं
स्पष्टम् ।

प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा

सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

यवो दीर्घशूकधान्यविशेषः । व्रीहियवशब्दौ धान्यमात्रोपलक्षको ।
तपः कृच्छ्रादिलक्षणम् । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । सत्यं सत्यवचनम् ।
ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् । विधीयत इति विधिः । नित्यनैमित्ति-
कादिः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ।

तस्मादक्षराच्छीर्षेण्यानि चक्षुःश्रोत्रनासिकारन्ध्रयुग्मास्पसंचारीणि
सप्तेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते ।

सप्तार्चिपः समिधः सप्त जिह्वाः ।

गार्हपत्याद्या अग्नयः । इन्धनानि । [काली] प्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च
प्रभवन्तीति पूर्वेणान्वयः ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥८॥

इमे सप्तापि लोका उत्पन्नाः । येषु लोकेषु हृदयगुहायां सुषुप्तिवे-
लायां शयानाः सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धात्रा विहिताः
संचरन्तीत्यर्थः । सप्त सप्तेतिवीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे ।

स्पष्टोऽर्थः ।

अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥

बहुरूपा गङ्गाद्याः सरित इत्यर्थः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च ।

स्पष्टोऽर्थः । ननु पृथिव्या एवोषधयो जायमाना दृश्यन्त इक्ष्वा-
दिभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते कथमक्षरात्सर्वं जायत इत्युच्यत इत्या-
शङ्क्याऽऽह—

येनैष भूतेस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

यस्मात्कारणादेवोऽक्षरपुरुषः सर्वभूतेः परियृतः सन्मदन्तरात्मतया
धर्तते तस्मात्पृथिव्यादिभ्यो जायमाना अपि अक्षराद्ब्रह्मणो जाता इति
शक्यते यक्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वम् ।

यस्मादसी सर्वभूतान्तरात्मा तस्मात्सर्वमिदं पुरुषोपादानकृत्यात्पु-
रुष एव तस्मात्तद्विज्ञाने सर्वस्यापि ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः ।

कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

तस्य जगत्सृष्ट्यनुकूलः कर्मशब्दितो व्यापारः । स्रष्टव्यालोचना-
त्मकं तपः । एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः पर इति ब्रह्म-
शब्दितप्रकृतिपरमृतमुक्तात्मनाममृतवत्परमानन्दतया भोग्यभूतं ब्रह्माप्प-
क्षरपुरुष एवेत्यर्थः ।

एतयो वेद निहितं गुहायां सोऽवि-
याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हे सोमार्हं हृदय गुहावर्त्येतदक्षरं ब्रह्मेह लोके यो वेद स ग्रन्थिवद्दु-
र्माचामाविद्यां विकिरति निरस्यति कृ विक्रम इति धातुः ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् ॥

आविरित्यव्ययं योगिनामपरोक्षम् । संनिहितं गुहाचरं दुर्धिज्ञेयस्व-
रूपतया प्रासिद्धं सर्वतो महत्पदं प्राप्यमृतमित्यर्थः ।

अत्रैतत्सर्वमर्पितम् । एजत्प्राणान्निमिषच्च यत् ॥

एजत्कम्पमानं जाग्रदिति यावत् । प्राणमृत् । निमिषत्सुप्तं जाग्रत्सु-
प्तादिभेदभिन्नप्राणिजातमग्राक्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः ।

एतज्जानथ सदसद्वरेण्यम् ॥

स्थूलसूक्ष्मवस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयमाधारमृतमिति यावत् । ताह-
शमेव ब्रह्मावगच्छतेत्यर्थः ।

परं विज्ञानायद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

‘यो विज्ञाने तिष्ठन्’ [बृ०३।७।२२] इतिश्रुतेर्विज्ञानशब्दो जीवपरः ।

विज्ञानात्परं जीवाद्दधिकं प्रजानामुपायोपेयत्वं नात्यन्तवरणीयमत्यन्त-
प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च ।

यदर्चिमत् । अर्चिश्शब्दितदीप्तिमत्त्वं च विग्रहद्वारा वृष्टव्यम् । अणु-
भ्योऽपि श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् । सूक्ष्मतया सर्वान्तःप्रवेशयोग्यमित्यर्थः ।

यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।

लोकिनो लोकवासिनः । शिष्टं स्पष्टम् ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।

उशब्दोऽवधारणे प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः ।

तदेतत्सत्यममृतं तद्देह्यव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

तदेतदक्षरमविनाशि अमृतमसंसारिमोग्यमिति वाऽर्थः । तदेव मनसा
वेद्ध्यव्यं विद्धि । समाहितमनोविषयं विद्धि तत्र मनःसमाधानं कुर्विति
यावत् ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत ।

उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भगवदुपासनया स्थूलसूक्ष्म-
शरीराद्विवेचितमष्टाक्षरादिलक्षणमहास्रसंयोजितमात्मलक्षणं शरं संद-
ध्यात् ।

किं कृत्वेत्यत्राऽऽह—

आयम्य तद्भागवतेन चेतसा ।

भगवत्प्रवणेन चेतसा तद्धनुरायम्य प्रणवाख्यस्य धनुष आयमनं
नाम प्रत्यक्परमान्मनोः शेरशेपिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानुसंहित-
त्वम् । तद्भागवतेन चेतसेति पाठे भावः प्राप्तिस्तद्भागवतेन चेतसा तत्रा-
सीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽऽयमनं नाम मनसेन्द्रियान्तःकर-
णस्य तस्य विषयान्तरविमुक्तीकरणपूर्वकमक्षराख्यलक्ष्याभिमुखतयाऽ-
वस्थापनम् ॥

लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

हे सोम्य तदेवाक्षरं लक्ष्यं लभ्यं जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्यात्मरूपशरसमर्पणे हेतुत्वात्प्रणवस्य धनुङ्गेन रूपणम् ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

विषयान्तरविमुखेनैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यम् । वेधो हि तदेकशेषत्वेन तद्धानम् । यथा लक्ष्ये निमग्नस्य शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारा-
स्फुरणमेवं परमात्मानि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मानस्तत्साम्यलक्षणां
मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवमनुष्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फू-
तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः

सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथाऽऽत्मा-

नमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैप सेतुः ॥ ५ ॥

यस्मिन्नक्षरे द्युपृथिव्यन्तरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतं तमेकमेव स्वेत-
रसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया जानीतानात्मविषया वाचस्त्यजत
कस्य हेतोः । अमृतस्यैप सेतुर्नद्यादिषु हि सेतुर्हि कूलस्य प्रतिल-
म्भकः संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैप प्रतिलम्भक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः

स एपोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथाऽऽत्मानं स्वस्ति वः

पौराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संततं शिराभिस्तु लम्बत्याकोशसंनिभमित्युक्तरीत्या यत्र हृदये रथ-
नाभौ समर्पिता अरा इव नाड्यः संहताः संगतास्तत्र मध्ये स एप
प्रकृत आत्मा, अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति
योनिमिति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्वरूपसंस्थानगुण-
कर्मसमन्वितः स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानः संच-

रते वर्तत इत्यर्थः । तमसः परस्ताद्वर्तमानाय वः पाराय पारतीराय पारावारे परार्वाची तीर इति नैघण्टुकाः प्राप्यभूतायेति यावत् । तत्प-
दप्राप्तय ओमित्यात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एवं ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो
युष्मभ्यं स्वस्ति भवतु ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।

उक्तोऽर्थः ।

यस्यैष महिमा भुवि ।

मूलोके संसारतन्त्रप्रवर्तनरूप एष महिमा यदीयः ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ।

यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविभूत्यन्वय उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति
त्रिपाद्विभूतिरुक्तेति व्यासार्थैरुक्तत्वात् । वैकुण्ठाख्ये ब्रह्मपुरे परमे
द्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

विशुद्धमनोग्राह्यः । प्राणशरीरनेता । प्राणं च शरीरं च तस्य नेता
जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः'
[छा० ३।१४।२] इतिश्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राणशरीरकः सचासौ
नेता च प्रभुरित्यर्थः । अधिभूर्नायको नेता प्रभुरिति हि नैघण्टुकाः ।
अन्नेऽन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यस्तस्मिंश्चित्तं हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा

आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥७॥

अमृतं यत् । अस्पष्टसंसारगन्धमानन्दरूपं यद्विभाति तद्ब्रह्म विज्ञान-
शब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति
साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्य फलमाह—

भियते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ।

हृदयस्यान्तःकरणस्य ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयः ।

हृत्स्थानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदयशब्देन जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञ्ये सिद्धे सर्वविषयकाः संशया नश्यन्ति । अस्य च प्रारब्धव्यतिरिक्तानि पूर्वाण्यनेकभवार्जितानि कर्माणि च नश्यन्ति । नाशो नाम कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः । 'तदाधिगम उत्तरपूर्वाघयोः' [ब्र०सू०४।१।१३] इति सूत्रेऽघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं शक्तिर्हि परमपुरुषाप्रीतिरेवेति भाषितम् । एतत्सर्वं कदेत्यत्राऽऽह—

तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

परेऽवरे, यस्मात्स परावरः । सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मान्नि-
कृष्टा इत्यर्थः । अथवा परावरे परावरशरीरके सर्वात्मभूत इत्यर्थः ।
तादृशे तस्मिन्दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृत इत्यर्थः । न च 'अश्व इव
रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं
कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' [छा०८।१३।१] इति शरीरवियोग-
काल एव पुण्यपापाख्यकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात् । 'सांपराये तर्तध्या-
भावात् ।' [ब्र० सू० ३।३।२७] इति सूत्रतद्भाष्ययोरपि तथैव प्रति-
पादनात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट इति दर्शनसमानाकार-
ज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपद्यतामिति वाच्यम् ।
अस्मिन्वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्रीतस्य
परमात्मनस्तत्संप्राप्ताबुपासकस्याघं क्षयिष्य इति संकल्परूपः । देह-
वियोगसमयभावी, कर्मक्षयस्तु क्षान्तमिति संकल्परूप इत्यविरोधो
द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

हिरण्मये पुरे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तस्यां हिरण्मयः कोश इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रकाशतया कमनीयतया
वा हिरण्मयशब्दाभिलष्येऽत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशतुल्ये
पर उत्कृष्टे परमपदे पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजं छान्दसमद-
न्तत्वम् । सत्त्वरजस्तमोतीतं निष्कलं निरवयवमित्यर्थः ।

तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिः ।

शुभ्रमनवद्यं प्रकाशकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिःशब्दित-
धीप्तियोगो विग्रहद्वारको द्रष्टव्यः ।

तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

आत्मविदो यद्विदुर्यदात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ ९ ॥

ज्योतिषां ज्योतिष्वं प्रपञ्चयति—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तस्मिन्दीप्यमाने नैतेषां दीप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वतिभास्वरूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने तद्भासा च जगति भासमाने न तत्र सूर्यो भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह—

तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

इदं च जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजं किंतु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

[गी० १५।१२]

इति । विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता—अखिलजगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजस्तन्मदीयं तेजस्तैराराधितेन मया दत्तमिति विद्धीति । अतो याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वरूपशालिनामपि अनन्याधीनतेजस्त्वाभावात् न भातीतिव्यपदेशो युज्यत इति भावः । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । सर्वप्रपञ्चभासकस्यापि सौर्यादितेजस्तद्दत्तत्वेन तदीयत्वाभावादिति भावः । अत्र वक्तव्यं सर्वं कठवह्नीविवरण उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

उपसंहरति—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

सर्वासु दिक्षु यदिदं दृश्यते तत्सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यर्थवैदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वरणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

समाप्तं चेदं द्वितीयं मुण्डकम् ।

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुप्रवेशे तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्ग-
इत्यत्राऽऽह—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

युज्यत इति युक्शब्दो गुणपरः । समानगुणकः सयुगिति व्यासार्थ-
विवृतत्वात् । सयुजा समानगुणकौ सखाया अपहृतपाप्मत्वादिगुणैः पर-
स्परसमानौ द्वौ सुपर्णौ द्वौ पक्षिसदृशौ समानमेकं वृक्षं वृक्षवच्छेदनाहं
शरीरं समाश्रितावित्यर्थः ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

तयोर्मध्येऽन्यतरो जीवः स्वादु परिपक्तं पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते ।
अन्यस्तु परमात्माऽभुञ्जान एव प्रकाशते । अत्र शरीरे तदाश्रयजीवपरा-
दिविषयवाचकशब्दनिर्गमणेन विषयिवाचकवृक्षसुपर्णादिशब्दैर्वृक्षत्वाध्य-
यसानलक्षणरूपकान्तिशयोक्तिर्विच्छित्तिविशेषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः । पराभिधानात्तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो देहयोगाद्वा सोऽपीत्युक्तन्यायेन तिरोहितपरमा-
त्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणस्वस्वरूपः सन्वृक्षवच्छेदनाहं एकस्मिच्छरीरे
जीवः स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादितादात्म्यबुद्ध्या पांसुदकवत्तदेकता-
मापन्नः संस्तत्संसर्गकृतानि दुःखान्यनुभवतीत्यर्थः ।

जुष्टं पदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

महिमानमिति धीतशोकः ॥ २ ॥

इतिशब्दो बुद्धिस्थप्रकारवचनः । चशब्दश्चाध्याहृतार्थः । यदाऽसौ
जीवो निमग्नस्त्वस्मान्द्वारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना हिलक्षणं स्वक-
मांभिः प्रीतं परमात्मानमभिलजगदीशनलक्षणमस्य महिमानं च यदा

पश्यति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । केचित्त्वनीशयाऽनीशत्वेनास-
मर्थत्वेनेत्यर्थः । लोके हि पङ्कादौ निमग्नः पङ्कादिसंबन्धेन मुह्यमानः
स्वयं निर्गमनासमर्थत्वेन शोचन्स्वोद्धरणसमर्थं स्वयं पङ्कादावनिमग्नं
च स्वस्मिन्प्रीतिमत्त्वेन सुहृद्भूतं तस्योद्धरणसामर्थ्यं च दृष्ट्वा वीतशोको
भवति तत्समाधिरत्रानुसंवेयः । नचास्मिन्पक्षेऽनीशया भोग्यभूतया प्रकृ-
त्येति भाष्यविरोधः शङ्कनीयः । भोग्यभूतयेत्यस्यानीशयेत्येतद्विवरण-
रूपत्वाभावात् । तस्य सामर्थ्यलब्धार्थानुवादरूपत्वादिति वदन्ति ।
ननु कथं द्वा सुपर्णेति मन्त्रस्य जीवपरमात्मभेदपरत्वम् । अन्तःकरण-
जीवपरो ह्ययं मन्त्रः । पैङ्गिरहस्यत्राह्मणेऽस्य मन्त्रस्य तथा व्याख्या-
तत्वात् । तथा हि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्चन्नन्योऽ-
भिचाकशीति ' जस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ ' इत्यत्र स्वाद्वत्तीत्येतदन्तस्य
वाक्यस्य सत्त्वपरत्वमनश्चन्नित्यादेः क्षेत्रज्ञपरत्वं च प्रतीयते । न च
सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपराविति वाच्यं तयोः शब्दयोरन्तःकरण-
जीवपरतया प्रसिद्धत्वात् । तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति । ' अथ योऽयं
शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ ' इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयो-
रन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां श्रुत्यैव व्याख्यातत्वाच्च । येन पश्यतीति करण-
त्वप्रतीतेः सत्त्वं ह्यन्तःकरणं स्वप्नद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो हि जीवः । अतोऽयं
मन्त्रोऽन्तःकरणजीवपर इति चेत् । न तावज्जीवपरमात्मपरत्वमस्य
मन्त्रस्यापि घटितुं शक्यते । अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञाय-
माने ' समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः ' इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयोः प्रति-
पन्नत्वात् । अस्य मन्त्रस्य ' तदैकाथ्याच्च ' समानं वृक्षं परिपस्वजाते
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इति तयोरैकाथ्यं हि प्रतीयते । समाने वृक्षे
इति मन्त्रे च पुरुषो जीवः । अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाचित्वाभावात् ।
शोचति मुह्यमानः पश्यति वीतशोक इति पदानामस्वारस्यप्रसङ्गाच्च ।
अन्यश्च परमात्मेशशब्दोक्तत्वात्स्वविषयकज्ञानेन वीतशोकहेतुत्वाच्च न
केवलमनन्तरमन्त्रैकाथ्याद्दृष्ट्वा सुपर्णेति मन्त्रस्य परमात्मपरत्वं किंतु
स्ववाक्ये स्वाद्वत्त्यनश्चन्नय इति भोक्तृत्वाभोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवसीयते ।
चक्षुःश्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिद्वन्द्वन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव हि
भोक्तृत्वं हि न संभवति जीवस्य वृक्षशब्दोक्तदेहरिष्यङ्गदशायामेवा-
नश्चत्वमपि नोपपद्यते । तर्हि पैङ्गिश्रुतेः कोऽर्थः । उच्यते- सत्त्वं चन्द्रजीवः ।
द्रव्यामुच्ययमायेणु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुणु इति नामानुशासनाजन्तुपर-

त्वावगतेः । जन्तुश्च चेतनः । प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिण
इति नामपाठात् । वन्यान्विनेप्यान्नैव दुष्टसत्त्वानिति प्रयोगात् ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैमुक्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैः ॥ इति दर्शनाच्च ।

क्षेत्रज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिश-
ब्दवदर्थान्नुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । क्षेत्रज्ञोक्षर एव चेति परमा-
त्मनि प्रयोगात् । क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।
मोक्षधर्मे—

ततश्चैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।

प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥

सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः । इति । तत्रैव—

विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैस्चारी यथासुखम् ॥

क्षेत्राणि च शरीराणि ज्ञानानि च शुभाशुभे ।

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥

इति प्रयोगात् । तत्रैव कपिलासुरिसंवादे—ज्ञातानामासुरे श्रेष्ठो ज्ञो
द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः । ज्ञानृको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः । परममृतं विदित्वा
निरवयवमनामियमस्माद्दुःखाद्विमुच्यत एवेति बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धश-
ब्दाभिहितयोश्चिदचितोः परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात्तत्रैव पञ्चविंश-
तितत्त्वानि-वर्गशब्देनोक्त्वा, एतस्माद्द्वर्गादपवृत्तोऽपवर्गः क्षेत्रज्ञः शुचि-
रुपेक्षको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्मादिति, तत्रैव—अन्यदुदकम-
न्यत्पुष्करवर्णम् । तथाऽन्यत्क्षेत्रमन्यः पुरुषः पञ्चविंशकोऽन्यश्चास्मा-
त्क्षेत्रज्ञ इति । पुनश्च तत्रैव । एवमासुरेऽन्यद्व्यमन्यः पुरुषः पञ्चविं-
शतितत्त्वमन्योऽस्मात्क्षेत्रज्ञ इति पञ्चविंशत्परस्मिन्क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् ।
सनत्कुमारनारदसंवादे च—

पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति ।

पश्यन्तं पश्य पश्यत्वात्पश्यात्पश्येन पश्यते ॥

इति श्लोकमुक्त्वा प्रकृतिं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं चापरः क्षेत्रज्ञः पञ्चविंशकोऽ-
नुपश्यति न तु पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्वाऽपरं क्षेत्रज्ञं पश्यतीति
प्रयोगाच्च । अत्र ह्यात्मशब्दवत्क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवपरसाधारणस्य पञ्च-

विंशपरशब्दविशेषितस्य जीवपरमात्मविषयत्वदर्शनाच्च ।

योऽस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मेति चोच्यते ।

इति मानवप्रयोगाच्च । येन स्वप्नं पश्यतीत्यत्रेत्यंभावे तृतीया येन विशिष्टः परमात्मा स्वप्नं पश्यतीत्युच्यते । ततश्च काठिन्यवान्यो विभर्तीति पृथिवीद्वारा काठिन्यवत्स्वप्नद्रष्टृत्वम् । जीवद्वारा परमात्मविशेषणं भवतीति न विरोधः । शारीरकशब्दश्च तस्यैव एव शारीर आत्मैतिवत्स्वयतिरिक्तसमस्ताचिदचिच्छरीरके परमात्मन्युपपद्यते । उपद्रष्टेति निरुपाधिकं दृष्टृत्वं तस्यैवोपपद्यते । एवं शारीर उपद्रष्टेति पदद्वयेन परस्य क्षेत्रज्ञशब्दाच्चयत्वमुपपादितं भवति । अतो द्वा सुपर्णोति मन्त्रो जीवपरमात्मपरः । किं च ' इयदामननात् ' इत्यधिकरणे ' द्वासुपर्णा ' इति मन्त्रे भोक्त्रभोक्त्रोः प्रतिपाद्यता । ' ऋतं पिबन्तौ ' इत्यत्र तु भोक्त्रोरैव प्रतिपाद्यता, पिबन्ताविति श्रवणात् । न च पिबन्तावित्येतच्छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदायलक्षकमिति वाच्यम् । मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा ' ऋतं पिबन्तौ ' ' द्वा सुपर्णा ' इत्यत्र च द्वित्वसंख्याप्रतीतेरैवयं प्रतीयते । तत्र च द्वा सुपर्णोति मन्त्र ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वच्यनश्नन्नन्यः ' इति अशेनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतीयते । अत एव ' जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ' इति वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादनं दृश्यते । ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रे च, अन्यत्र धर्मादित्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात् । यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति परमात्मविषयवाक्यशेषाच्च परमात्मीव प्रतिपाद्यः । अत ऋतं पिबन्तावित्येतच्छत्रिन्यायेन योज्यम् । अतो वेद्याभेदाद्विद्याभेद इति तदीयभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोर्मन्त्रयोर्भिन्नार्थत्वसमर्थनस्य तद्विरुद्धत्वात् । तस्माद्द्वा सुपर्णोति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दावपि तत्परावित्येष युक्तम् ॥ २ ॥

प्रकृतमनुसरामः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्तारमीगं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

पश्यतीति पश्यः । पाघ्राध्माधेद्रहशः शः [पा०सू० ३ । १ । १३७]
इति शप्रत्ययः । शिच्चात्पश्यादेशः । यस्मिन्काले पश्यो ब्रह्मदर्शी,
'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' [छा० १ । ६ । ६]
इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानमङ्गलविग्रहयुक्तं जगदीशितारं तत्कर्तारं ब्रह्म-
योनिं तस्मादेतद्ब्रह्मेति निर्दिष्टाव्याकृतब्रह्मोपादानभूतम् ।

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने ॥

इत्युक्तरीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्टं वासुदेवं यदा पश्यति तदा
पुण्यपापे निरस्य निरस्तप्रकृतिलेपः सन्नपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्ष-
णेन ब्राह्मेण रूपेण परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः । ब्रह्मयोनिमित्यत्र व्यासार्थः
पेठीतत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गाद्ब्रह्मयोनिशब्दयोः सामानाधिकरण्यमित्युक्तं
तदतिसुन्दरम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति ।

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यादाविव
प्राणशब्दः परमात्मपरः । एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो भवतीत्यर्थः ।

विजानन्विद्वान्भव तेनातिवादी ।

भवेति लोपमध्यमपुरुषैकवचनं विजानञ्छ्रवणमननाभ्यां जानन्वि-
द्वांस्तमुपासीनस्तेन परमात्मनाऽतिवादी भवेति शिष्यं प्रत्युपदेशः ।
अतीत्य सर्वान्वदितुं शीलमस्य सोऽतिवादी । यस्तु स्वोपास्यदेवतायाः
सर्वातिशासित्वं वदति सोऽतिवादीत्युच्यते ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः ।

यस्य क्रीडाऽऽत्मन्येव नोद्यानादिषु स आत्मक्रीडः । यस्य रतिरा-
त्मन्येव न स्रक्चन्दनादिषु स आत्मरतिः । रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या
प्रीतिः क्रीडोद्यानादिजन्येति भूमाधिकरणे व्यासार्थैरुक्तत्वात् ।

क्रियावान् ।

अननुसंहितफलक्रियानुष्ठानशीलः । एवंभूतश्च भवेति योजना ।
क्रियावत्त्वं किमर्थमित्यत्राऽऽह—

एष हि ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

इति ।

क्रियया ह्यन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति ॥ ४ ॥

सत्येन लाभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुद्धो-
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

रागादिदोषशून्या जितेन्द्रिया यं पश्यन्ति स शरीरान्तर्वर्ती ज्ञान-
मयो निर्दोष आत्मा ।

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।

इत्युक्तवाह्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसाऽऽगमोत्थज्ञानेन च स्रोसं-
ङ्गादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च सत्येन भूतहितवचनेन च लभ्यः
साक्षात्कर्तव्यः । अथवा लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोपासनाद्वारेति
द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्य इत्युक्तं सत्यं स्तौति—

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

लंके सत्यमेव जयति नानृतं सत्यवादिना ह्यनृतवादी परिभूयते ।
अचिराद्विरूपेण विततो विस्तीर्णो देवयानाद्यः पन्थाः सत्येन हि
भवति सत्यवादिनो हि भवतीत्यर्थः ।

तं मार्गं विशिनष्टि—

येनाऽऽक्रमन्त्युप गे ह्यातकामाः ।

विगतनृपणाः सत्यदर्शिनो येन मार्गेण तत्रानुवन्ति हि । किं तदित्य-
त्राऽऽह—

यत्र तन्मत्स्यस्य पद्मं निधानम् ॥ ६ ॥

यत्र स्थाने मत्स्यपद्मस्य परमप्रयोजनभूतं मुक्तं यत्राऽऽस्ते तत्स्थान-
नमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्चिरादिप्राप्यं विजिनष्टि—

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

स्वरूपतो गुणतश्च बृहत्परमाकाशनिलयं वाङ्मनसागोचरकमनीय-
रूपवत्सर्वाचेतनान्तःप्रवेशनसमर्थाज्जीववर्गादपि तदनुप्रवेशसमर्थतया
सूक्ष्मतरं दीप्यते ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

दूराद्दूरे प्रकृतेः परस्ताद्द्वर्तमाने परमपदेऽन्तिकेऽण्डान्तर्वर्तिनि रविम-
ण्डले पश्यत्सु ब्रह्मदर्शिष्विहैव हृदयाकाशे च निहितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा

नान्यैर्द्वैस्तपसा कर्मणा वा ।

देवा इन्द्रियाणि शिष्टं स्पष्टम् ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं

पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

ज्ञापतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' [श्वे०४।१८]
इति श्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अय-
मन्वयः—निष्कलं परमात्मान ध्यायन्परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो
भवति । तदनन्तरं दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयी करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो

यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां

यस्मिन्विशुद्धे विजयत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यस्मिन्नात्मनि प्राणापानादिपञ्चरूपेण विभक्तः प्राण आश्रित
इतरैरिन्द्रियैः सह प्रजानां सर्वमपि मन आश्रितम् । यस्मिंश्च परमा-
त्मनि विशुद्धे प्रसन्ने सत्येष जीवात्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशि-
ष्टतयाऽऽविर्भवति । एष दुर्विज्ञेय आत्मा विशुद्धेन मनसा ब्राह्म
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते
यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयति तांश्च कामान् ॥

संविभाति संकल्पयतीत्यर्थः । कामान्ख्यादीञ्जयति वशी करोती-
त्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयमुण्डके-
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यस्मादसौ वशीकृतलोककामतया लोकान्कामांश्च प्राप्तुं स्वभक्तान्पा-
पयितुं च शक्नोति तस्मादैश्वर्यादिकामः प्रीतोऽसावात्मज्ञो मह्यमभिल-
षितं वरं प्रयच्छतीति बुद्ध्या पूजयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मवित्पूजाया मोक्षफलकत्वमाह—

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम

यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।

यत्र ब्रह्मणि विश्वं जीवजातं निहितं निर्मलं स्वप्रकाशं भात्येत-
कीदृशं सर्वकामास्पदतया धामशब्दितं परं ब्रह्म स पूर्वप्रकृत आत्मज्ञो
वेदैत्यर्थः ।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते

शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

ये प्रज्ञाशालिनस्तादृशमात्मज्ञं पुरुषं फलान्तरकामनारहिता मुमुक्षवः
सन्तः परमात्मानमिदोपासते त एतच्छुक्रमं चरमधानुमतिक्रम्य वर्तन्ते
जन्मशून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः

स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु

इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

यस्तु देवत्वमनुप्यत्वादीन्कामान्भोग्यतया मन्यमानः कामयते स तत्र देवत्वमनुप्यत्वाद्दौ कामभिः कामैस्तत्तत्कामवशादिति यावत् । देव-मनुप्यादिरूपेण जायते पर्याप्ते परिपूर्णं ब्रह्मणि कामनावतो विदिता-त्मतत्त्वस्यास्मिन्नेव जन्मन्याशा लुप्ता न जन्मान्तरप्रसक्तिरित्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्ददुर्दुरं करोतीत्यत्रेव कृधातोर्ज्ञानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥

प्रवचनशब्देन मननं लक्ष्यते । तत्साधनत्वान्मेधाशब्दश्च निदिध्यास-नवाची । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैर्न प्राप्य इत्यर्थः । किंतु तत्राऽऽह—

यमेवैप वृणुते तेन लभ्यः ।

एष परमात्मा यमुपासकं वृणुते तेन प्राप्यस्तेन वरणीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रियतमश्च वरणीयो भवति प्रियतमत्वं च स्वास्मिन्प्रीतिमत एव । अतश्चायमर्था लभ्यते । यस्तु परमात्मानि निरतिशयप्रीतिमान्स परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ उक्तो भवति । प्रीतिरूपापन्नभगवदुपासनस्य भगवत्प्रीतिद्वारा भगवत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यर्थः ।

तस्यैप आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

तादृशस्योपासकस्यैप आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति स्वानुभवमुत्पा-दयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न

च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् ।

अयमात्माऽवसन्नमनसा न लभ्यः । अवसादो नाम देशकालवैगुण्या-दिजन्यदैर्न्यं तदभावो हि बलम् । प्रमादोऽनवहितचित्तता । तपःशब्द-

स्तपःप्रधानसंन्यासाश्रमपरः । तप एव द्वितीय इतिवत् । तस्य लिङ्गं
शिखायज्ञोपवीतशिक्यजलपवित्रादि तद्वहितात्संन्यासादपीत्यर्थः ।
तपस इत्येतदाश्रमान्तरस्याप्युपलक्षणम् । सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्या-
धिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गशून्यैराश्रमैर्नप्राप्य इत्यर्थः । आश्रम-
लिङ्गान्यपेक्षितानीति यावत् ।

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैप
आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

उक्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान्ब्रह्मप्राप्तये यतते तस्य तावृशो-
पायसंस्कृतमात्मस्वरूपं धाम प्राप्यं परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृता-
त्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

तत्त्वदर्शिन एनं परमात्मानं जीवदशायामेवानुभूय तेनानुभवेन
संतुष्टा लब्धात्मसत्ताका अपगतविषयाशा अत एव निगृहीतेन्द्रियाश्च ये
सन्तीत्यर्थः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

ते सर्वदेशावच्छेदेनान्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगतं परमात्मानं देशविशेष-
विशिष्टं प्राप्याऽऽविर्भूतब्राह्मरूपविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्तु
गत्या व्याप्तुवन्ति सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ये निर्जितेन्द्रियग्रामाः काम्यकर्मसंन्यासेन शुद्धान्तःकरणा वेदान्त-
श्रवणजन्यज्ञानेन निर्जातपरमात्मतत्त्वा इत्यर्थः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तत्र धर्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः परान्तकाले, —

अन्तकाले च मामेवेत्युक्तचरमदेहावसानसमये परामृतात्मसन्नाद्ब्रह्मणो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्त इत्यर्थ इति 'विशेषं च दर्शयति' [व० सू० ४ । ३।१६] इति सूत्रे व्यासार्थैरयं मन्त्रखण्डो विवृतः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे । इति पाठे ते चरमशरीरावसाने भगवद्भोकेषु परममृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यप्रापकत्वेन येषां ते परामृता ब्रह्म प्राप्ता इति यावत् । स्वरूपतिरोधायकाविद्यया सवासनं विमुक्ता भवन्ति । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' [छा० ८ । ३ । ४] इति श्रुतेरित्यर्थः । न च भगवद्भोक्तस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम् । परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसंकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति(?) [इति] श्रुतिस्पृतीतिहासप्रामाण्यादिति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु ।

मुच्यमानजीवोपकारिकाः प्राणश्चन्द्राकाशवायुज्योतिरप्पृथिवीन्द्रियमनोन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामानीति पौडश कलाः । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छूद्राम् ।' [प्र० ६।४।] इत्यादिप्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामान्तपौडशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ताः पञ्चदश कलाः स्वस्वप्रकृतिपुसंश्लेषविशेषयुक्ता भवन्ति । देवा वागादीन्द्रियाणि तदधिष्ठानादिदेवतासु प्रतिष्ठां संसर्गविशेषं गच्छन्ति न तु लीयन्ते । इन्द्रियादीनामाकल्पस्थापित्वात् । 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' [वृ० ३।२।१३] इत्यादिषु वागादीनामग्न्याद्यप्यश्रवणस्य भाक्तत्वमित्यग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न । 'भाक्तत्वात्' इति सूत्रितत्वात् ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

यानि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये क्षयिष्य इति संकल्पविषयभूतानि तानि कर्माणि च विज्ञानमय आत्मा चाक्षरात्परत इति सर्वस्मात्परभूतेऽव्ययेऽक्षर एकी भवन्ति । परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपाणां कर्मणां तत्रैकीभावस्तद्धर्मभूतज्ञाने लय एव । जीवस्यैकीभावो नामरूपात्मकभेदकाकारप्रहाजम् । कर्मणां नाशात्कलानां मुच्यमानं प्रति नोपकरणत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

तदेवोत्तरमन्त्रेण विशदयति—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्यः स्वोत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रसृता गङ्गाय-
मुनासरस्वत्यादीनि नामानि शुक्लकृष्णलोहितादीनि रूपाणि च विहायै-
कतामिव भजन्ते ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

तद्देषु भेदकेनामरूपाद्भिर्भिमुक्तः सन् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति
मन्त्रप्रतिपाद्यं पुरुषं प्राप्नोति । यथा नदीसमुद्रजलयोर्वस्तुतो नैक्यमपि
तु भेदकाक्षारग्रहाणमात्रमेवमिहापि मुक्तस्य परमात्मना पूर्वमुक्तात्म-
भिरपि नैक्यमपि तु परमसाम्यमात्रम् । अत एव कठवह्न्यां शुद्धे शुद्ध-
मासिक्तं तादृगेव भवतीति सादृश्यमेवोक्तं न तु तद्भावः । नन्ववय-
वातिरिक्तायव्यन्तराभाववादिनां परस्परसहशानां घटावयवानां भिन्ना-
नामेव सतामेकत्वावस्थाश्रयत्ववत्कुण्डलकटकादीनां मूपानिक्षिप्तानाम-
ग्नितापद्रुतानां वस्तुतो भिन्नानामप्येकत्वावस्थाश्रयत्ववन्नदीसमुद्रजल-
योरपि परस्परमिलितयोः संसर्गिद्रव्ययोरेकतावस्थाश्रयत्वमास्ति । ततश्च
निर्विशेषब्रह्मेकतापत्तिरेव परं मुक्तिरिति चेन्न । निर्गुणविद्याश्रेष्ठत्वेन
पराभिनतायां प्रजापतिविद्यायामपि स तत्र पर्येतीति मुक्तब्रह्मणोराधा-
राधेयभावश्रवणात्सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिरूपधर्माणां मुक्तावेवाऽऽ-
धिर्भावस्य निर्गुणविद्याफलत्वेनोत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपास्त्वित्यत्र परै-
रप्यङ्गीकृतत्वात् । न च सत्यकामत्वं सत्यसंकल्पत्वं च जीवस्य स्वरू-
पमात्रमिति शक्यते वक्तुम् । कामशब्दोदितानां कामनाविषयसृज्यपदा-
र्थानां संकल्पशब्दोदितस्य तत्सृष्टिहेतुमायावृत्तिविशेषस्य च स्वरूपाद्-
हिर्भावावश्यंभावात् । तेषां च मुक्तावाविर्भावे कथं निर्विशेषतापत्तिः ।
अनाविर्भावे च प्रजापतिविद्यायां य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना गुणा-
दृकोपदेशधैयर्थम् । न हि प्रजापतिविद्यायां गुणादृकोपदेशस्योपास-
नार्थत्वं संभवति । परैस्तत्रोपासनाविधेयनङ्गीकारात् । नापि तद्वग-
त्यर्थ उच्यते । मुक्त्यर्थावगतेः शुद्धब्रह्मविषयत्वात् । तत्प्रमसीत्युप-
देशस्यैव ब्रह्मगो जगदुपादानत्यादिघर्षणनस्याधारोपापवादन्यायेन निष्प-

पञ्चत्वबोधनार्थतयैवात्र प्रकारान्तरेण सार्थकत्वोपपादनायोगात् ।
नापि रुच्युत्पादनार्थः । गुणकीर्तनस्य निर्गुणविद्यारुच्युत्पादकत्वासं-
भवात् । अतो निर्गुणविद्याप्रकरणेऽपहतपाप्मत्वाद्युक्तेराविर्भविष्यत्तया
तद्बोधनार्थतयैव साफल्यं वाच्यम् । अतश्च मुक्तौ निर्विशेषब्रह्मभावा-
पत्तिकथनमसंगतम् ॥ ८ ॥

स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

य एतत्परं ब्रह्म वेद । वेदनं ध्यानविश्रान्तध्यानं शान्तं ध्रुव-
स्मृतौ सा च वृष्टिर्भक्तित्वमृच्छतीत्युक्तरीत्या प्रीतिमापन्नदर्शनसमानाका-
रोपासनयुक्तो भवति । आविर्भूतब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः । आनुपङ्गिकं
प्रयोजनमाह—

नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।

अस्य कुलेऽब्रह्मविन्न भवतीत्यर्थः ।

तरति शोकं तरति पाप्मानम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

त्रिगुणात्मप्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन्नाविर्भूतगुणाटको
भवति ॥ ९ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ।

एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ऋद्धन्नेणोक्तम् ।

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुह्वत एकपिं श्रद्धयन्तः ।

निःयनेमित्तिकक्रियायुक्ता अधीतवेदा ब्रह्म बुभुत्सव एकपिशब्दित-
मग्निहोत्रं स्वयमेव जुह्वतीत्यर्थः । एकत्विग्मात्रसाध्यस्याग्निहोत्रस्यैक-
पित्वमित्यर्थः । यद्वा, एकश्चासावृषेश्च मुख्यपिंः परमात्मा तथा प्राण
इत्यत्र ऋपिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यत इति भाषितत्वात् । तत्र
श्रद्धायुक्ता इत्यर्थः !

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरो-
व्रतं विधिवयैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंबन्धे वर्तते । तेषामेवैतां ब्रह्मप्रतिपादिकां
वेदरूपां विद्यां प्रब्रूयाद्यैः शिरस्यङ्गारपात्रधारणालक्षणमाथर्वणिकानां
वेदग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं यथाशास्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अयं चार्थः—‘स्वाध्या-
यस्य तथात्वे हि’ [ब्र० सू० ३।३।३] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । इत्थं हि
तदधिकरणम्—नानाशाखास्वाश्रितानि वैश्वानराक्षरोपासनासंवादीनि
अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां भिद्यन्ते । इतरथा पुनःश्रवणलक्षणाभ्यासस्य
प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
पूर्वपक्षे प्राप्ते । ‘सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्’ [ब्र० सू० ३।३।१]
सर्ववेदान्तेषु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनमेकमेव चोदनाद्यविशेषात् ।
चोदना तावत्, ‘वैश्वानरमुपासीत’ इत्यादिकैकरूपैव । ब्रह्मप्राप्तिरूपफ-
लसंयोगोऽप्यविशिष्टः । उपास्यरूपमप्यविशिष्टं वैश्वानरविद्येति समा-
ख्याऽप्यविशिष्टा । अतः ‘एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्’ । [जे०
सू० २।४।९] इति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तन्यायेनोपासनै-
क्यमेव स्वीकर्तव्यम् । ‘भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि’ [ब्र० सू० ३।३।२]
शाखान्तरेऽभ्यासप्रकरणान्तरादिवशेन विद्याभेदावश्यंभावात् विद्यैक्यं
विद्यैक्ये पुनःश्रवणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न । एकस्यामपि विद्याया-
मध्येतृभेदात्पुनःश्रवणसार्थक्योपपत्तेर्न विद्याभेदः । ननु विद्यैक्ये मुण्ड-
कान्ताक्षरविद्यायाः शाखान्तरा[धी]ताक्षरविद्यैक्ये सति ‘तेषामेवैतां
ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवयैस्तु चीर्णम्’ इत्याथर्वणिकमात्रानु-
ष्ठेयं शिरोव्रतान्तर्गतत्वं शाखान्तराधीताक्षरविद्याया अपि स्यात् । नचे-
ष्टापत्तिः । शिरोव्रतशून्यानामनाथर्वणिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् ।
अत आथर्वणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रतान्तरकमुण्डकान्ताक्षरविद्यायाः शा-
खान्तराधीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽह—
‘स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकागच्छ सवयञ्च तन्नियमः’ [ब्र० सू०
३।३।३] तथात्वे इति निमित्तमसमी । स्वाध्यायस्य तथात्वमिदं पथमभ्य-
पनजन्यसंस्कारमाश्रयामिदं पथं शिरोव्रतोपदेशः । शिरोव्रतान्तरकमुण्ड-
कान्ताक्षरविद्यायाः शिरोव्रतान्तरकमुण्डकान्ताक्षरविद्यायाः शिरो-
व्रतं न विद्याङ्गम् । ‘नेतृचीर्णव्रतोऽधीते’ [मुण्ड० ३।२।१] इति

शिरोव्रतस्याध्ययनसंयोगावगमात् । समाचाराख्याथर्वणिकग्रन्थ इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति शिरोव्रते वेदव्रतशब्दप्रयोगाच्चाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतं न विद्याङ्गम् । सर्ववच्च तन्नियमः । यथा सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ताः सप्त सोमा आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धात्तत्रैव नियता भवन्ति । एवं शिरोव्रतमप्याथर्वणिकाध्ययनसंबन्धात्तत्रैव नियतं भवति । दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । तथा हि च्छान्दोग्ये— 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् ।' [८।१।१] इत्युक्त्वा किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्य इत्युक्तम् । तैत्तिरीयके तु च्छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमुपजीव्य तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् । इति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते । तदेतदुपजीवनं विद्यैक्यं दर्शयति । एवं सिद्धस्य विद्यैक्यस्य प्रयोजनमुच्यते— 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च' [ब्र० सू० ३।३।५] एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तरान्नातगुणा वेदान्तान्तर उपसंहर्तव्या विधिशेषवदार्थाभेदात् । यथैकस्मिन्वेदान्ते श्रुतौ वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासंबन्धात्तदुपकारायानुष्ठीयते । तथा वेदान्तरोदितोऽपि गुणस्तत्संबन्धित्वाविशेषादुपसंहर्तव्यः । चशब्दोऽवधारणे । एवं गुणोपसंहारपादाद्ये स्थितम् ।

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः प्रोवाच ।

एतत्सत्यमक्षरमङ्गिरा ऋषिः शौनकाय प्रोवाच ।

नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

अचीर्णशिरोव्रतैरेतन्नाध्येतव्यमित्यर्थः । 'निषामेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेत्' इति पूर्वमन्त्रेऽचीर्णशिरोव्रतायैतदध्यापनं निषिद्धम् । अस्मिन्स्तु वाक्येऽचीर्णशिरोव्रतस्याध्ययनं निषिध्यत इति भेदो द्रष्टव्यः । इयमुपनिषत्सर्वाऽपि भगवत्परेति भगवता बादरायणेन सगन्वयाध्याये द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा हि— 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः' [ब्र० सू० १।२।२१] इत्याधिकरणेऽद्रेश्यमग्राह्यमित्यचेतनधर्माणां दृश्यत्वादीनां निषेधस्तत्प्रसक्तिमित्यचेतन एवावस्थान्तरापन्ने युज्यते न तु तत्प्रसक्तिशून्ये परमात्मनि अबालोऽतरुण इत्यादिनिषेधास्तत्प्रसक्तिमित्यवस्थान्तरापन्नमुप्यादावेव दृष्टाः । न तु तत्प्रसक्तिशून्यपापाणाका-

शादी । किञ्चादृश्यत्वादिविशिष्टस्याक्षरस्य परमपुरुषत्वे, अक्षरात्परतः पर इति ततोऽपि परस्य पुरुषस्य ध्रुवणं नोपपद्यते । अतोऽक्षरात्परतः पर इति पुरुषगतपरत्वावधितयाऽक्षरादितिनिर्दिष्टस्य भूतयोन्यक्षरस्य परमपुरुषत्वासंभवादक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धेश्चादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं प्रधानमेव तत्परतया निर्दिश्यमानः पुरुषोऽपि पञ्चविंशक एव न तु परमपुरुषः । परमपुरुषस्याक्षरपरभूतजीवाद्यपि परत्वेनाव्यवहितपरत्वाभावात् । न चाक्षरात्परत इति पदयोर्व्यधिकरण्याधरणेनाक्षराद्यपि परभूताजीवात्परत्वमेव पुरुषस्य प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । अक्षरात्परत इति पदयोः स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतेऽक्षरे सामानाधिकरण्येन वृत्तिसंभवे तयोर्व्यधिकरण्ये प्रमाणाभावात् । अतोऽत्र प्रकृतिजीवावेव प्रतिपाद्येते न परमात्मैति पूर्वपक्षे प्राप्ते 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तः' [ब० सू० १।२।२१] 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरो' [ब० सू० १।२।२२] 'रूपोपन्यासाच्च' [ब० सू० १।२।२३] इति त्रिमिः सूत्रैः सिद्धान्तः । तेषां चापमर्थः—अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां 'यःसर्वज्ञः सर्वयित्' [सू० २।२।७] इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरण उक्तत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मनिरिलप्रपञ्चोपादानत्वेन भूतयोन्यक्षरस्य विशेषणात् । 'अक्षरात्परतः पर इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च भूतयोन्यक्षरं परात्मैव । न चाक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यपरत्वात्स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतादक्षरशब्दितादृश्याकृतात्परत्वेन तद्धेदुनिन्द्याद्यपि न जीवभेदः सिध्यतीति वाच्यम् । सामानाधिकरण्ये मतिपरत्वावधिमनसंरूपस्वकार्यवर्गावधिपदान्तराभ्याहारप्रमत्तान् । ध्वपधिकरण्यपक्षेऽप्याहारागमावाजीवाद्यपि धैलक्षण्याप्रतिपाद्यत्वेन माध्वपसंभवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याधरणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुदास्यनित्ययोजनस्याऽऽधवणायोगात् । न चाक्षरात्परस्य पुरुषस्य परनात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्वं सिध्येदिति वाच्यम् । अक्षरात्परत इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य, 'अथ एव एवा तदक्षरमधिगम्यते' [सू० १।२।११] 'तथाऽऽगम्यंभवतीह विश्वम्' [सू० १।२।१३] 'तथाऽऽगमिद्विधाः गोमय मायाः' [सू० २।२।१२] 'एनाक्षरं पुरुषं वेद मत्पम' [सू० १।२।१३] इतिवाच्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया सिद्धत्वात् । न च मत्र प्रमाणाभावात् ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ [मु० २।१।२] इति पूर्वसंदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं भूतयोन्यक्षरं स इतिपदेन परामृश्य तस्याक्षरात्परतः परत्वाभिधानात् । न हि तस्यैव परतः परत्वं संभवति अतोऽक्षरात्परतः पर इति वाक्यस्थमक्षरपदमव्याकृताभिधायि न तु भूतयोन्यक्षरामिधायी । अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ [मु० २।१।४] इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूतयोन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च ‘पुरुषं वेद् सत्यम्’ [मु० १।२।१३] ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः’ [मु० २।१।२] इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति निर्णीतम् । तथा ‘यस्मिन्द्यौः’ [मु० २।२।५] इति वाक्य ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैरिति मनः प्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात् । ‘अरा इव रथ नाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः’ [मु० २।२।६] इति जीवलिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं मद्भूक्त्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते ‘द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्’ । [ब्र०सू० १।३।१] ‘मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च’ ॥ ‘नानुमानमतच्छब्दात्’ । ‘प्राणाभृच्च’ । ‘भेदव्यपदेशात्, । ‘प्रकरणात्’ । ‘स्थित्यदनाभ्यां च’ इति पद्धभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः । अयमर्थः—द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मा । अमृतस्यैव सेतुरिति मोक्षप्रदत्वलक्षणस्यासाधारणशब्दश्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्मशब्दस्य च श्रवणात् । ‘नामरूपाद्विमुक्तः’ । ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । नानुमानमानुमानिकं प्रधानमस्मिन्प्रकरणे तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्यम् । एवं प्राणभृर्जावोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्यः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति प्रकरणप्रतिपाद्येशस्य जीवभेदव्यपदेशाच्च भूतयोनिप्रकरणाच्च । ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वर्यनक्षत्रन्वो अभिवाकशीति’ [इति] जीवस्य कर्मफलात्तृत्वं परमात्मनस्तु तदन्तरेण शरीरेऽवस्थानमिति परमात्मन एव प्रकरणतात्पर्यपर्यवसानभूमिताया आदिष्कृतत्वाच्च परमात्मैव मुण्डकोपनिषत्प्रतिपाद्य इति सिद्धान्तितम् । अतश्च मुण्डकोपनिषद्भगवत्परेति सिद्धम् । इयं ब्रह्मविद्या येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्येण प्राप्ता तान्नमस्यति ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ १३ ॥
इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

द्विर्वचनमादरार्थं विद्यासमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥
क्षेमाय यः कञ्चनया क्षितिनिर्जेराणां
भूमावजृम्भयत माप्यसुधामुदारः ।
वामागमाध्वगवदाषदतूलवातो
रामानुजः स मुनिराद्रियतां मद्रुक्तिम् ॥
इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिका समाप्ता ।
इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

रामानुजमतानुयायिकूनारायणविरचितप्रकाशिकोपेता ।

माण्डूक्योपनिषत् ।

—:—:—

मुमुक्षोरधिकारिणो निखिलक्लेशनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दावाप्तये सम-
स्तव्यस्तप्रणवप्रतिपाद्यमगवदुपासनां वक्तुं प्रवृत्तेयमुपनिषत् । आदौ
समस्तप्रणवप्रतिपाद्यं तावदाह ।

हरिः ॐ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-
पव्यारव्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार
एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव ॥३॥

एतद्विति श्रवणाद्यदित्यन्वेति । ओमित्युक्तमिति शेषः । ओतं जग-
दस्मिन्निति व्युत्पस्योमित्युक्तं यद्ब्रह्मतदक्षरं सत्यमिदंशब्दवाच्यस्य सर्वस्य
चिदचिदात्मप्रपञ्चस्याक्षर ओतत्वात् । सर्वं केन निमित्तेनोकारवाच्यं
ब्रह्माक्षरमित्युच्यत इत्यतो न क्षरति कालत्रयेऽपीति व्युत्पत्त्या काल-
त्रय एकप्रकारतया नित्यत्वहेतुनेतिभावेन प्रज्ञापूर्वं प्रवृत्तिनिमित्तमाह-
तस्येति । विशिष्याऽऽद्यायतेऽनेनेति ध्याख्यानं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्योमि-
त्येतत्प्रतिपाद्याक्षरशब्दार्थत्व उपपन्नं ध्याख्यानमुच्यत इत्यर्थः । तत्कि-
मित्यत आह—भूतमिति । ओमित्युक्तं ब्रह्म भूतमतीतकाले विद्यमानं
भवद्दत्तमानकाले सद्भविष्यदागामिकालेऽपि सच्छब्ददेकप्रकारमिति
यावत् । अतोऽक्षरमुच्यत इत्यर्थः । इतिशब्दस्योपध्याख्यानमिति पूर्वं-
णान्वयः । यदक्षरस्य सर्वत्वमुक्तं तदस्याप्यस्ति किमित्यतो नेत्याह—
सर्वमिति ओमित्याक्रियते प्रतिपाद्यत इत्योकारः । कृञः कर्मणि घञ-
त्पयः । 'अचोऽङ्गिति' [पा० सू० ७ । २ । ११५ इति वृद्धिः] । घञबन्त
इति पुंलिङ्गता । ओमित्युच्यमानमक्षरमेव सर्वं न त्वन्यदित्यर्थः । भूतमि-
त्यादिनोक्तं शब्ददेकप्रकारत्वरूपं कालत्रयातीतत्वमक्षरपदप्रवृत्तिनिमित्त-
मपि नान्यस्येत्याह—यच्चान्यदिति । कालत्रयकृतविकारहीनरूपं त्रिका-
लातीतं च यदन्यद्भवति तदप्योकार एव । ओमित्युच्यमानाक्षराख्यं
ब्रह्मेव न ततोऽन्यत्तादृशमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सर्वमोकार एवेत्यत्रोपदवाच्यब्रह्मणः पूर्णत्वमुक्तं तत्कृत इत्याशङ्कां
प्रमाणसूचनेन निराकुर्वन्नाह—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

एकोनविंशतिमुखः स्थूलजुगैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । एतद्वोकारपदवाच्यमक्षराख्यं ब्रह्म सर्वं पूर्णं हि ।
परमं यो महद्ब्रह्म ' तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् । ' पूर्णमदः पूर्ण-
मिदमित्यादिषु प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु जीवानामपि क्रियासु स्वात-
न्त्र्यानुभवेन तत्रापि काश्चिद्व्यभिचयं नियन्तेत्यत आह—अयमिति । ब्रह्मा-
दिष्वादानकर्तृतया स्थितोऽयमात्माऽयं ब्रह्म प्रागुक्तोपदवाच्यं ब्रह्मैव
न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः । इति समस्तप्रणवप्रतिपाद्योक्तिः । एवं सम-
स्तप्रणवप्रतिपाद्यमुपासनार्थं निरूप्येदानीं तस्यैकदेशैरकारोकारमकार-
नादैः प्रतिपाद्यानां विश्वादिमगवद्गुणानामुपासनामकार उकारो मकार
इत्यादिना तृतीयखण्डे वक्तुं तानि रूपाण्याह—सोऽयमात्मा चतु-
ष्पाज्जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सत्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः । स सम-
स्तोपदवाच्योऽक्षरनामाऽयं ब्रह्मादिषु नियामकतया स्थित आत्मा चतु-
ष्पाद्यत्वारः पादा अंशाः स्वरूपभूता यस्य स चतुष्पात् । पादपदस्य
'संख्यासुपूर्वस्य' [पा० सू० ५ । ४ । १४० ।] इत्यन्तलोपः । सर्व-
जीवनियामकतया तत्तद्देहेषु चतुरूपतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २ ॥

कानि तेषां स्थानानि रुद्र व्यापारः कीदृशानि तानि रूपाणि किं
तेषां भोग्यं कानि नामानित्यतस्तत्सर्वं क्रमेणाऽऽह—

जागर्तिन्स्थानो बहिष्प्रज्ञः सत्ताङ्गः ।

यत्र स्थित्या जागर्ति तच्चक्षुर्जागरितम् । अधिकरणे क्तप्रत्ययः ।
तदेव स्थानं यन्म स जागर्तिस्थानः । चक्षुःस्थान इत्यर्थः । बहिष्प्रज्ञः ।
षष्टिः शब्दो वाच्यार्थपरः । यः स्थानथान्प्रज्ञापयतीति बहिष्प्रज्ञः । जाना-
तेरन्तर्भावितव्यर्थान् ' द्रुगुपधजाप्रीक्षिरः दाः ' [पा० सू० ३ । १ ।
१३५ ।] इति क्तप्रत्ययः । ' आतो लोप इति च ' [पा० सू० ६ । १ । ६४]
इत्याकारलोपः । सत्ताङ्गः । चत्वारो हस्ता द्वौ पादौ गजमुन्मत्याङ्ग-
द्वयम् एक इति सत्ताङ्गः । एकोनविंशतिमुखः । मध्यममुखं गजमुन्मा-
कारं पार्श्वद्वये नृ नद्य नद्य मुन्मानि पुग्ममुन्माकाराणीति विधेकः । स्थूल-

भ्रुवैश्वानरः प्रथमः पादः । स्थूलाऋद्धुमभोगान्भुक् इति स्थूलभुक् ।
 वैश्वानरः । विश्यते गम्यते सर्वैर्ज्ञापित इति विशतेः कर्मणि वप्रत्ययः ।
 अनेकार्थत्वान्द्वातूनां विशतिरत्र मत्यर्थः सञ्ज्ञानपरः । विश्वं सर्वैर्ज्ञेयं
 स्थूलं वस्तुच्यते । मोक्तृतया तत्संबन्धी वैश्वः । न रीयते क्षीयत इति
 नरः । रीद् क्षये डा प्रत्ययः । वैश्वश्चासौ नरश्चेति । ' नरे संज्ञायाम् '
 [पा० सू० ६ । ३ । १२९] इति सूत्रेण माष्योक्तनिरुक्तिबलाद्वा दीर्घं
 वैश्वानरः प्रथमः पादः । आत्मन इति विपरिणामेनात्रोत्तरत्र चानु-
 पङ्गः । सर्वदेहेष्वादानकर्तृत्वेन स्थितस्याऽऽत्मनः प्रथमं रूपमित्यर्थः ॥३॥

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
 मुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

स्वप्नस्थानः । यत्र स्थित्वा जीवः स्वप्नपदार्थान्पश्यति तत्स्वप्नस्थानं
 तदेव स्थानं यस्य स स्वप्नस्थानः कण्ठदेशस्थ इत्यर्थः । अन्तःप्रज्ञः ।
 अन्तःशब्दोऽत्र बाह्यार्थज्ञानजन्यवासनापरिणामरूपार्थपरः । तानन्तः
 स्थितान्वासनामयानर्थान्प्रज्ञापयति जानाति चेत्यन्तःप्रज्ञः । प्रज्ञ इति
 जानातेः कः । अत्र स्वामिकपदार्थानां जाग्रद्वासनाजन्यत्वोक्तिः प्रापि-
 क्त्वामिप्राया । ' दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
 सर्वं पश्यति ' [प्र० ४ । ५ ।] इति श्रुतेः । सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख
 इति प्राग्बत् । प्रविविक्तभुक् । वासनामयतया बाह्यार्थेभ्यो विविक्ता-
 न्स्वप्नार्थान्भुङ्क्ते भोजयति चेति प्रविविक्तभुक् । तेजोमयचित्तस्थ-
 तया चित्तसंबन्धित्वेन तेजसनामाऽऽत्मनो द्वितीयः पादः । द्वितीयं रूप-
 मित्यर्थः ॥ ४ ॥

तृतीयपादस्य स्थानं वक्तुं स्थानस्वरूपं तावदाह—

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते
 न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् ।
 सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानधन
 एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतो-
 मुखः प्राज्ञस्त्वृतीयः पादः ॥ ५ ॥

यत्र देशे सुप्तोऽज्ञानघृतः सुप्तरूपं भगवन्तं प्राप्नोति इति वा । ' प्राज्ञे-

नात्मना संपरिष्वक्तः' [बृ० ४।३।२१] ' इत्यादेः । न कंचन कमपि
कामं काम्यमानमर्थं कामयते न कंचन स्वप्रपदार्थं न च पश्यति । उप-
लक्षणमेतत् । स्वात्मानं विना किमपि न पश्यतीत्यर्थः । तत्स्थानं सुपु-
तमित्युच्यते । सुपुतमेव स्थानं यस्य स सुपुतस्थानः । हृत्कर्णिका-
ग्रस्थ इति यावत् । एकीमूतः । वैश्वानरतैजसाभ्यां संश्लेषविशेषरूपै-
कीमावं प्राप्तः प्रज्ञानघनः । अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टितेत्युक्तकर्मवेष्टनावृतो जीवो घन इत्यु-
च्यते सुषुप्तिवेलारां घनं तज्जीवस्वरूपं जानाति प्रज्ञापयति च जीव-
स्येति प्रज्ञानघनः । प्रपूर्वाद्यन्तर्णातण्यर्थाज्ज्ञा अवबोधन इति धातोः
'कृत्यल्युटो षहुलम्' [पा० सू० ३।३।११३] इति बहुलग्रहणात्कर्मणि
ल्युट्यनादेशे प्रज्ञानः प्रज्ञापितो घनो जीवो येन स प्रज्ञानघन इति
विग्रहः । षद्वा घनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वादिहापि प्रज्ञानघन इत्यस्य
घनप्रज्ञान इति विपरीतसमासो ध्येयः । तथात्वेऽन्तर्णातण्यर्थात्कर्तारि-
ल्युट् । आनन्दमयः । आनन्दप्रचुरः । पूर्णानन्द इति यावत् । 'यतो
वाचो निवर्तन्ते' [तै० २।४।१] इत्यादौ प्रतिद्वमिति हेरथः । आनन्द-
मुक् । विषयभोगान्विनैवाऽऽनन्दं मुक्ने भोजयति चेत्यानन्दमुक् । अत्र
स्थूलमुक्तं प्रविविक्तमुदत्तं च नित्यपूर्णानन्दानुभवरूपस्य क्रीडारूपम् ।
चेतोमुक्तः । ज्ञानरूपमुक्तः । मुक्त्युपलक्षणम् । ज्ञानरूपसर्वावयव इत्यर्थः ।
एतदानन्दमयत्वचेतोमुक्तत्वरूपविशेषणद्वयं प्रागुक्तरूपद्वये नान्तःप्रज्ञमिति
वक्ष्यमाणचतुर्थरूपे च ध्येयम् । प्राज्ञः । प्रकर्षेण न ज्ञापयतीति प्राज्ञः ।
जीयस्वरूपकालाज्ञानातिरिक्तं बाह्यं स्वाप्तं वा किमपि न ज्ञापयतीति
प्राज्ञनामक इत्यर्थः । प्रपूर्वाद्यन्तर्णातण्यर्थात् 'आतथ्योपसर्गे'
[पा० सू० ३ । १ । १३६] इति कप्रत्ययः । आत्मनस्तृतीयः पादः ।
तृतीयं रूपम् ॥ ५ ॥

एवं रूपत्रयं निरूप्य चतुर्थं पादं नान्तःप्रज्ञमित्यादिना निरूपयिष्य-
न्वैश्वानरादिरूपाणामुक्तस्थानव्यापाराद्यर्थेषु श्लोकाभ्यवक्षुमध्ये वक्ष्य-
माणचतुर्थरूपेण सह चतुर्णां रूपाणां महिमानमाह—

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः

सर्वस्य प्रज्ञाप्यर्था हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

उप उक्तवक्ष्यमाणचतुरूपात्मा । एष इत्यस्याभ्यासस्तात्पर्यार्थः ।
अन्तर्याम्यन्तर्नियन्ता । सर्वस्य योनिः कारणमिति । अस्य विवरणं प्रम-
वाप्ययौ हि भूतानामिति । हि यस्मात्प्रमवाप्ययहेतुरत इत्यर्थः ॥ ६ ॥
उपनिषत्स्वयं प्रमाणमपि दाढ्याय स्वोक्तार्थे मन्त्रानुदाहरति । अत्र-
ते श्लोका भवन्ति । संवादिन इति शेषः ।

(अथ गौडपादीयकारिकाः)

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ॥

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

वैश्वानरो बहिष्प्रज्ञस्तैजसोऽन्तःप्रज्ञः प्राज्ञः प्रज्ञानघन इत्युक्तार्थे
मन्त्रमाह—बहिरिति । विश्वो वैश्वानरः । पदानामर्थः पूर्वत्रेव ध्येयः ।
स्मृत इति मन्त्रद्रष्टा ब्रह्मणा भगवद्रूपाणामेतेषामेकत्वं स्मृतमित्यर्थः ॥ १ ॥
जागरितस्थानः स्वप्नस्थानः सुषुप्तस्थान इत्युक्तार्थे मन्त्रमाह—

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

मुखेऽग्रमागे । अन्तरित्यस्य विवरणं मनसीति । आकाशे च हृदया-
काशे हृत्कर्णिकाग्रस्थाकाश इत्यर्थः । स भगवानेक एवास्मिन्वेहे
त्रिधा स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

स्थूलभुगित्याद्युक्तेऽर्थे मन्त्रमाह—

विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

निबोधतेति मन्त्रद्रष्टा ब्रह्मणा स्वोपदेश्यानप्रत्युच्यते । एवं विज्ञान-
थेत्यपि ध्येयम् ॥ ३ ॥

उक्त एवार्थे मन्त्रान्तरं पठति—

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विज्ञानथ ॥ ४ ॥

स्थूलं भोग्यं वस्तु कर्तुं विश्वं कर्म । एवमग्रे नित्यतृप्तस्य स्थूलादिना

तृप्तिः क्रीडारूपा ध्येया । आनन्दमानन्दो लिङ्गव्यत्ययात् । विज्ञानय
विज्ञानीथ विकरणव्यत्ययात् ॥ ४ ॥

विश्वादिरूपत्रयस्वरूपं तत्तत्स्थानेषु तद्भोज्यस्वरूपं जानतः फलमाह—
त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यस्तु प्रकीर्तितः ॥
वेदैतद्भुज्यं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

त्रिषु धामसु अक्षिमनोहृदयाकाशरूपेषु यद्भोज्यं स्थूलादि यश्च
भोक्ता विश्वादिरूपात्मैतदुभयं भोक्तृभोज्यलक्षणमुभयं यस्तु योऽधि-
कारी वेद जानाति स ज्ञानी विषयान्मुञ्जानोऽनुभवन्नपि तत्कृतलेपनं
न प्राप्नोति तत्कृतोच्चादिविकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्तत्स्थानेषु तत्तत्फल-
भोजयिता स्वस्य स्वेतरस्य च जीवस्य कर्मफलप्रदः सर्वेश्वर एव न
ममात्र भोग इतरजीवानां वा स्वातन्त्र्यमिति मत्वा न विकरोतीति
भावः ॥ ५ ॥

एष योनिः सर्वस्येत्युक्तार्थं मन्त्रमाह—

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ॥

सर्वं जनयति प्राणश्रेतोऽशून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

प्रभवति उत्पद्यतेऽनेनेति प्रभवः । सर्वभावानां सर्ववस्तूनां यथापो-
गमुत्पत्तिहेतुश्चतूरूपात्मैति योज्यम् । इति सतां विनिश्चय इत्युक्त्याऽस-
तामन्यथा निश्चय इति लभ्यते तदग्रे विवरिष्यते । सर्वप्रभवत्वं व्यनक्ति-
सर्वं जनयति प्राण इति । सर्वस्य प्रणेतृत्वहेतुना प्राणनामा । सर्वं जन-
यतीत्युक्त्या न विवर्तरूपमुपादानत्वं सर्वप्रभवत्वमित्युक्तं भवति । पुरुषः
पूर्णपदगुणत्वादिना पुरुषनामा प्रागुक्तनामा चतूरूपात्मा हरिः । चेतोऽ-
शून्ज्ञानान्तरिमिपुक्ताऽजीवानिति यावत् । पृथग्देवदानयमानवादिभे-
देन जनयति ॥ ६ ॥

सतामिति विनिश्चय इत्यत्रात्मतां वेपरीत्येन निश्चय इत्यर्थात्प्राप्तं
तदुभयं व्यनक्ति विमूर्तिमित्यादिना—

विमूर्तिं प्रभयं त्यन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

स्वप्रमायामरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

सृष्टिविषयविचारयन्तोऽन्ये वागम्यरूपपरिणामवादिनोऽमन्तः प्रभयं

सृष्टिं विभूर्तिं जीवजडात्मना विविधतया भवनं ब्रह्मणो मन्यन्ते ।
 सृष्टिचिन्तका इत्यनेन यथावद्ब्रह्मस्वरूपानभिज्ञा इति सूचितम् । अन्यै-
 ब्रह्मविवर्तः प्रपञ्च इतिवादिभिः सृष्टिर्विकल्पिता विविधतया कल्पिता ।
 कथं स्वप्नमायासरूपेति । स्वाप्नपदार्थः सुप्तात्मविवर्तो यथा मायास्व-
 रूपा तथा तत्स्वरूपब्रह्मविवर्तरूपा जाग्रत्सृष्टिरपि मायास्वरूपा । माया-
 पदेन मायाविनिर्मितगन्धर्वनगरादिग्रहः । तत्सरूपा मिथ्याभूतेत्येवं
 विकल्पितेत्यर्थः ॥ ७ ॥

परिणामविधर्तयोरभावे कथं हरेर्जगतः सृष्टिरित्यतः सतां निश्च-
 यप्रकारमाह—

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

केवलमिच्छेच्छामात्रमनायासेनाविलम्बेनाविकारत्वेन च प्रमोद-
 न्धशक्तेः सृष्टिः प्रभुकर्तृका विश्वविषयिणी सृष्टिः । इतिसृष्टौ विषये
 विनिश्चिता विनिश्चयन्त औपनिषदा इत्यर्थः । भगवतः सत्त्वसंकल्प-
 त्वात्स सर्वशक्तः स्वसंकल्पमात्रादेव सशरीरभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चमग्रे
 सूक्ष्मं स्थूलरूपेण परिणाम्यस्वयमविकार एव सर्वात्मकः सर्वोपादानं
 भवतीति मन्यन्त इति भावः । विनिश्चिता इति कर्तरि क्तः ।

पुनर्मतान्तराण्याह—

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

कालचिन्तकाः कालमेवेश्वरं मन्वाना भूतानां प्रसूतिमुत्पत्तिं काला-
 न्मन्यन्ते । उपलक्षणमेतत् । यद्वृच्छानियतिस्वभावादीनां तेषां निरासः
 पुरुषप्रमुपदाम्यामेव ज्ञेयः । अत एवेच्छामात्रमित्यस्य पक्षस्य मध्ये
 निवेशः ॥ ८ ॥

तर्हि परिपूर्णस्य पुरुषस्य सृष्टिः किमर्थेत्यतो लोकानुग्रहार्थं स्वभाव
 इति वक्तुं मतान्तराण्याह—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ॥

देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदि प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

भोगार्थमिति । हरेरतृप्तस्यैव भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये मन्यन्ते । अपरे

तु महाराजस्य कन्दुकादिविहार इव क्रीडार्थं विश्वसृष्टिरिति मन्यन्त इत्यर्थः । स्वमतमाह श्रुतिः—देवस्येति । देवस्य क्रीडाशीलस्यैप लीला-
रूपोऽयं सृष्ट्यादिविषयः स्वभाव एव नान्यत्प्रयोजनमितिभावः 'लोक-
वस्तु लीलाकैवल्यम्' [ब० सू० २।१।३३] इति सूत्रम् । कुतः । आत-
कामस्य का स्पृहा प्रयोजनस्पृहा न काऽपीत्यर्थः । इति शब्दो रूपत्रय-
निरूपणसमाप्तौ ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

चतुर्थपादमात्मन आह—

(उपनिषत्)

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं
न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं
शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ १ ॥

अन्तःप्रज्ञापयतीत्यन्तःप्रज्ञः । स्वप्नार्थप्रदर्शकः स नेत्यर्थः । न बहि-
ष्प्रज्ञः । जाग्रदर्थप्रदर्शको न भवति । नोभयतःप्रज्ञम् । बाह्यशब्दादिकं
जानन्स्वप्नार्थश्च यदा पश्यति साऽपि काचिद्दृशोभयत इत्यनेन गृह्यते ।
उभयतो बाह्याभ्यन्तररूपार्थान्प्रज्ञापयतीत्युभयतःप्रज्ञम् । स नेति
नोभयतःप्रज्ञम् । एतद्दशाव्यापारो विश्वतैजसारूपेश्वररूपद्वयकर्तृको
ज्ञेयः सोऽपि तुर्यं नास्तीत्यर्थः । न प्रज्ञानघनं प्राग्बहिष्परीतसमासः कर्तव्यो
घनप्रज्ञानमिति । घनमज्ञानावृतं सुप्तजीवस्वरूपं प्रज्ञापयतीति घनप्रज्ञानं
तन्न भवतीति न प्रज्ञानघनमित्युच्यते । न प्रज्ञम् । प्रकर्षेण ज्ञापयति
मानसवासनामयं ध्येयमिति प्रज्ञं तन्नेति अयमपि स्वाप्निकव्यापारतुल्य-
तया तैजसारूप्यभगवद्द्रष्टव्यापारो द्रष्टव्यः । सोऽपि तुर्यं नेत्यर्थः । इदं
मुपलक्षणम् । जाग्रत्कालीननिर्विषयकेवलतात्मस्फुरणरूपजडीभावाद्या-
वस्थानम्यापि । इदमपि सृष्टिद्वयापारतुल्यतया प्राज्ञारूप्यभगवद्द्रष्टव्या-
पारो ज्ञेयः । सोऽपि तुर्यं नास्तीति ध्येयम् । एवं विश्वतैजसप्राज्ञारूप-
पञ्चपद्यापारान्बाह्याभ्यन्तरपदार्थस्वरूपज्ञापननुसंग्यरूपज्ञापनरूपान्कि-
ञ्चिद्बाह्यकिञ्चित्स्वाप्नोभयरूपद्रष्टव्यापारं समाधिन्त्यनिरन्तरज्ञानसंतत्युत्पा-
दनरूपद्रष्टव्यापारं जडीमापद्रष्टव्यापारं चानुर्यदित्यर्थः । नोभयतःप्रज्ञं

न प्रज्ञमित्यत्र किं रूपकर्तृकं व्यापारद्वयमस्य नेत्युच्यते तद्विचार-
णीयम् । तद्धि किं निर्व्यापारमेव चतुर्थं रूपं नेत्याह—नाप्र-
ज्ञमिति । अप्रज्ञापकं नेति नाप्रज्ञं प्रज्ञापकमेव । मुक्तानां तद्योग्य-
सर्वज्ञानप्रदानरूपव्यापारकर्तृ इत्यर्थः । अदृष्टं विश्वादिरूपत्रयं बाह्याभ्य-
न्तरपदार्थज्ञापनतद्यवहाररूपकार्यलिङ्गेनानुमेयं न तथा चतुर्थं रूपं दृश्य-
मित्यदृष्टमिति वा । अमुक्तदृष्ट्यगोचराद्वाऽदृष्टमित्यर्थः । अव्यवहार्यम-
ग्राह्यमिति । मुक्तिं विना तद्रूपविषयकग्रहणव्यवहारयोरभावाद्व्यवहा-
र्यमग्राह्यमित्युच्यते । अलक्षणं लक्षणमनुमापकं जाग्रदादिप्रवृत्तिरूपा-
नुमापकराहित्यादलक्षणम् । अतएवाचिन्त्यम् । अचिन्त्यत्वादेवाव्यप-
देश्यं व्यपदेश्यमशक्यम् । एकात्म्यप्रत्ययसारम् । एकः प्रधान आत्मा पूर्ण
एकश्चासावात्मा चैकात्मा । एकात्मैवैकात्म्यं स्वार्थं प्यञ्प्रत्ययो ज्ञान-
रूपः सार आनन्दरूप इत्यस्यैकात्म्यप्रत्ययसारम् । प्रपञ्चोपशमम् । पञ्चि-
विस्तारे प्रपञ्चो विस्तृतो व्याप्त इति यावत् । उपशब्दोऽत्रोत्कृष्टवाची
शमं सुखमुत्कृष्टानन्दरूपं प्रपञ्चश्चासावुपशमश्च प्रपञ्चोपशमस्तमैकात्म्य-
देहबन्धानिष्टं प्रपञ्चं शमयतीति प्रपञ्चोपशममिति । शान्तम् । उर्मि-
पङ्करहितम् । निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवम् । अद्वैत द्वीतिभावप्रधानं
द्वित्वेन वस्तुतत्वापेक्षयाऽन्यात्मकरूपद्वितीयेन प्रकारेणेतं ज्ञातं वस्तु
द्वीतम् । इण् गर्ती । द्वीतस्येदं द्वैतं मिथ्याज्ञानं न विद्यते मिथ्याज्ञानं
यस्मात्तद्वैतमहंमतादिमिथ्याव्यवसायनिवर्तकम् । एतादृशमात्मनश्च-
तुर्थं पादं मन्यन्त औपनिषदा इत्यर्थः । सोऽयमात्मा चतुष्पादिति प्रति-
ज्ञात विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यरूपचतुष्टयं सपरिकरं निरूप्य रूपत्रय-
विषये मन्त्रानुदाहृत्य चतुर्थविषये मन्त्रानुदाहरिष्यन्निदानां चतुरूप
आत्माऽवश्यं ज्ञातव्य इति ददन्नुपसंहरति स आत्मेति—य इति शेषः ।
स चतुरूपो विविधतया चतुर्विधतया विशेषेण च सुसुक्ष्मभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ।

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ ७ ॥

चतुर्थरूपस्योक्तं माहात्म्यं संवादयितुमाह—अत्रैत इति तुरीयस्यो-
क्तार्थ एते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः संवादिनो भवन्तीत्यर्थः ।

प्रपञ्चोपशममित्यादिनोक्तसर्वानिष्टनिवर्तकारूपेऽर्थे श्लोकमाह—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुर्व्ययः ।

अद्वैतः सर्वज्ञानानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणमिति शेषः । ईशानः । ईशान्वह्मादीन-

नति प्रेरयतीतीशानः । प्रभुः स्वामी । अव्ययः शश्वदेकप्रकारः ।
अद्वैतः । मिथ्याज्ञाननिवर्तकः । सर्वभावानाम् । भवन्तीति भाषाः ।
भू सत्तायाम् । भगवज्ज्ञानेन लब्धसत्ताका इत्यर्थः । ' अस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ' [तै २ । ६ ।] इति श्रुतेः । सर्वेषामधिकृता-
मात्मना देव उपास्यो विभुः समर्थः स्मृतो मन्त्रवृग्भिरिति शेषः ॥१०॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञमिति तुरीयस्य विश्वाविरूपत्रयवैधर्म्यमुक्तं तत्र
मन्त्रमाह—

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

अज्ञानकार्यभूतोऽहंमतादिभ्रमस्तद्रूपकार्यबन्धः । तत्कारणाविद्या-
बन्धः । कारणबन्धः । जीवनिष्ठताद्दृशजाग्रत्पदार्थभ्रमाविद्यारूपकार्य-
कारणबन्धस्वामी विश्वः । तैजसस्तु अविद्याकार्यभूतोक्तरूपस्वाप्रपदा-
र्थभ्रमणे तत्कारणाज्ञानेन च बद्धो जीवनिष्ठताद्दृशबन्धस्वामीत्यर्थः ।
प्राज्ञस्तु तत्कारणाज्ञानरूपसुषुप्तिबद्धः सुषुप्तिबन्धस्वामी । तुरीये चतुर्थे
रूपे द्वौ कार्यकारणबन्धनियमनव्यापारौ वा कारणमात्रव्यापारौ वा
द्वावपि न सिध्यतो न स्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न प्रज्ञानघनं नाप्रज्ञमित्युक्तप्राज्ञवैधर्म्ये मन्त्रमाह—

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुरीयं सर्वदृक्तदा ॥ १२ ॥

आत्मानं सुषुप्तजीवस्वरूपं न संवेदयेन्न पराञ्च सत्यं नापि चानृतं
संवेदयेदित्यन्वयः । जीवस्वरूपसुप्तकालाज्ञानानि विना नान्य-
त्किमपि संवेदयेदित्यर्थः । तुरीयं तु सर्वदृक् । सर्वं दर्शयतीति सर्व-
दृक् । मुक्तौ तत्तद्योग्यं सर्वं प्रदर्शयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

शिवमद्वैतमिति तुरीयस्य मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वमुक्तं तत्प्राज्ञस्यापि
सममिति यद्वंस्ततस्पुरीयस्य वैलक्षण्यान्तरमाह—

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यभुक्तयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न वियते ॥ १३ ॥

द्वैतस्य देहगेहादौ, स्यात्तन्मत्स्याग्रहणं ग्रहणाद्देतुत्वं देहादौ स्यात्-

तस्य भ्रमाजनकत्वं प्राज्ञतुरीययोस्तुल्यं समम् । बीजेति । देहेगेहादौ
स्वातन्त्र्यबुद्धिबीजभूतामूलाविद्या बीजनिद्रा तथा युक्तस्तद्युक्तत्वप्रदः
प्राज्ञः । सा च । चस्त्वर्थे । तुर्ये तु सा बीजनिद्रा तद्युक्तत्वप्रदत्वमिति-
यावत् । न विद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेण विश्वादेः साधर्म्यवैधर्म्ये आह—

स्वमनिद्रायुतावायौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

उपलक्षणं जागत्स्वप्नभ्रमाभ्यां तद्धेतुनिद्राशब्दिताविद्यायया युतौ
द्वौ तदुभयसंबन्धनियामकौ विश्वतैजसौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया द्विविधभ्रमं
विना कृतकेवलाविद्यया युतस्तन्मात्रबन्धस्वामीत्यर्थः । निश्चिताः
सम्पद्निश्चयवन्तः सन्तो न निद्रां निद्राकृतबन्धस्वामित्वं स्वप्नं
द्विविधभ्रमहेतुत्वं च नैव तुरीये पश्यन्ति जानन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंविधतुरीयस्य दर्शनप्राप्ती कदा भवेतामित्यत्राऽऽह—

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

अन्यथा गृह्णतो देहेगेहादौ भगवदधीने स्वाधीनतां जानतः स्वप्नो
भवति । स्वप्नपदं मिथ्याज्ञानरूपभ्रमपरम्पराग्रहणतस्तत्त्वं भगवतः
स्वातन्त्र्यादिरूपं तत्त्वमजानतो निद्रामूलाविद्याबन्धो भवति । तयोर्नि-
द्राभ्रमयोर्विपर्यास आवर्तने क्षीणे सति तुरीयं पदं चतुर्थरूपमश्नुते
साक्षात्कारद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निद्राभ्रमयोरावर्तनक्षयः केन स्याद्यस्य क्षयेण भगवदपरोक्षधीरित्यतो
भगवत्प्रसादेनैवेत्याह—

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

मायाशब्देन भगवदिच्छा तदधीनाऽविद्या च गृह्यते । अनादीति-
तन्त्रम् । अनादेर्विष्णोरनादिमायया कर्मरूपाविद्यया सुप्तः स्वापितः
संसारे निवेशितो जीवो यदाऽनादिमायया भगवदिच्छया भगवत्प्रसा-

२०६ रामानुजमतानुयायिकूरनारायणविरचितप्रकाशिकोपेता—[मा० सं० २]

देन प्रबुध्यते भगवानेव स्वतन्त्रोऽन्यत्सर्वं तदधीनमित्यादितत्त्वज्ञानवा-
न्भवति तदाऽजं जननादिदोषहीनमनिद्रमस्वप्नं विश्वादिरूपत्रयव्यापा-
रप्रवर्तकमद्वैतं मिथ्याज्ञाननिवर्तकमिदमुपलक्षणं सर्वानिदनिवर्तकं भग-
वन्तं बुध्यते साक्षात्करोति ॥ १६ ॥

ननु देहगेहादी स्वस्वामिसंबन्धादिरूपबन्धस्य जीवस्वरूपस्यैव
स्वामाधिकत्वेन निवृत्त्ययोगाद्विपर्यासे तयोः क्षीण इत्युक्तिः कथमि-
त्यतो नायं स्वाभाविक इत्याह—

प्रपञ्चो यदि वियेत निवर्तत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

देहगेहादी स्वस्वामिसंबन्धादिरूपो बन्धः प्रपञ्चस्वातन्त्र्येण नास्त्येष
यदि पराधीनोऽपि विद्यत इत्यङ्गी क्रियेत तर्ह्यपि परमार्थतः परमश्चा-
साद्यर्थश्च परमार्थं उक्तमोऽर्थो भगवांस्तस्मात्परमाथतः परमेश्वरप्रसा-
दादिति यावत् । निवर्तत निवर्तत एव न संशयः । अनादितोऽनु-
वृत्तस्य देहादी स्वीयत्वज्ञानरूपभ्रमस्य कथं निवृत्तिरित्यत आह—
मायेत्यादि । अद्वैतं महद्भिर्यथावत्तया ज्ञातं ब्रह्मादिवस्तुजातमद्वैतं
द्वितीयेन प्रकारेण ज्ञातं तद्वैपरीत्येन ज्ञातं तत्र मिथ्याज्ञानं
तेषां मायामात्रं भगवदिच्छया मात्रं निर्मितं जातमित्यर्थः ।
तथा च तादृशमिथ्याज्ञानस्यानादितोऽनुवृत्तस्यापीश्वरेच्छया जातत्ये-
नास्वामाधिकत्वात्तत्प्रसादेन तन्निवृत्तिरुक्तति भावः । उक्तं हि
संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः । देही तेषां गुण्यमधी मम माया दुरत्यया ।
मामेष ये प्रपद्यन्ते मायाभेदां तरन्ति ते ॥ [गी० ७।१४] इत्यादि-
कम् ॥ १७ ॥

उक्तमेव पुर्ययाकपायं विशदयन्नूपसंहरति ।

विरूपो न निवर्तत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न वियते ॥ १८ ॥ इति ।

इत्यर्थव्येदीयनाच्छ्रुत्योपनिषदि द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यिन्न्य इति देहगेहादी स्वीयताभिमानादिनानात्मकबन्धरूपो
विरूप उक्तरीत्या स्वाभाविको यदि केनचिद्ज्ञानादिना प्रहासेन

स्वामाविकत्वेन कल्पितस्तर्ह्यपि उपदेशान्महतामुपदेशबलान्न निवर्ते-
तापि तु निवर्तेतैव । कः सतां वादः । यदुपदेशान्नानाविधस्वातन्त्र्यादि-
भ्रमनिवृत्तिरित्यत आह—ज्ञात इति । ब्रह्मणि यथावज्ज्ञाते सति
द्वैतं शियमद्वैतमित्यत्रोक्तव्युत्पत्त्या मिथ्याज्ञानं न विद्यते निवर्तत
इत्ययं सत्संबाद इत्यर्थः । इतिशब्दस्येत्येते श्लोका भवन्तीति पूर्वेणा-
न्वयः ॥ १८ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं समर्थोकारप्रतिपाद्यस्याऽऽत्मनो विश्वादिरूपचतुष्टयं निरूप्य तेषां
रूपाणामकारादिप्रणवांशप्रतिपाद्यत्वादिमाहात्म्यं वक्तुमुक्तमनुवदति—

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा
मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ १ ॥
जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽत्ते-
रादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च
भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

ओमित्याक्रियमाणतयोकारशब्दितः सोऽयं चतुरात्मकत्वेनोक्त आत्मा-
ध्यक्षरं सर्वतोऽधिकं च तदक्षरमविनाशि चेत्यध्यक्षरम् । शब्दस्वा-
भाव्यान्नपुंसकता । कीदृशमक्षरमित्यत आह—अधिमात्रमिति । अधिका
मात्रा अंशा यस्य तदक्षरमधिमात्रम् । मात्राः का इत्यत आह—पादा
मात्रा इति । पद्यन्त इति पादा विश्वादिरूपाणि । पादाः क इत्यतोऽकारा-
दिप्रतिपाद्या विश्वाद्य इत्याह—अकार इति । अ इत्याक्रियत आहूयते
प्रतिपाद्यत इत्यकारो विश्वः । एवमुक्तदिशा । उकारस्तजसो मकारः
प्राज्ञः । उपलक्षणमिदं नादबोधयस्तुरीयोऽपि नाद इति शेषोक्त्या
ग्राह्यः । एते विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाः पादा मात्राशब्देनाधिमात्रमित्य-
त्रोक्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥

अयं प्रतिपाद्यं रूपं स्थानोक्त्या निर्दिशति—जागरितेति । अकारः, अ,
इत्याक्रियमाणः प्रथमा मात्रा प्रणवप्रतिपाद्यस्याक्षरस्य प्रथमांश इत्यर्थः ।
अत्र जागरितस्थानः प्रथमा मात्रा वैश्वानर इत्यवर्णप्रतिपाद्यत्वं विधी-
यत इति न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि । वैश्वानरस्यावर्णवा-

च्यत्वे निमित्तद्वयमाह—आप्तेरादिमत्त्वाद्धेति । तत्तज्जीवयोग्यभोग्यविष-
यान्भोगायाऽऽपयति प्रापयति । विश्व इति । अ इत्युच्यते विश्व इति ।
आप्लु व्याप्तावन्तर्णीतण्यथाहुप्रत्यये अ इति रूपमिति भावः । प्राज्ञस्ते-
जसश्चाऽऽदी अस्येति आदिमांस्तस्माद्वा अ इत्युच्यत इत्यर्थः । सुप्तौ
स्वप्ने च प्राज्ञतैजसाभ्यामेकीभूतो विश्वः सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञात्स्वप्रादुत्थाने
च तैजसाद्विविक्तः सन्दक्षिणाक्षिस्थानमायातीति तयोरादितया विश्वस्य
तवादिमत्त्वमिति भावः । एतन्निमित्तद्वययुक्तत्वेनावर्णवाच्यत्वं विश्वस्य
जानतः फलमाह—आप्नोति ह वा इति । योऽधिकारि एवमकारवा-
च्यत्वं विश्वस्य वेद सोऽस्येति शेषः । स वैश्वानरोऽस्य वेदितुः सर्वा-
न्स्वयोग्यसर्वान्कामानाप्नोति प्रापयति । अन्तर्णीतणिच् । आदिश्च विश्व
एवं वेदितुरादिश्च भवति । आविर्भूतस्वरूपतया मुक्तरूपेण तत उत्प-
द्यते तज्जानीति तस्यायमादिः कारणं भवतीत्यर्थः । यद्वा । आदिश्चेत्य-
त्रैवास्येति शेषः । आप्नोतीत्यत्र तु स ज्ञानीति शेषा ध्येयः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयपादमाह—

स्वप्नस्थानस्तेजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्पा-
दुभयत्वाद्दोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति
नास्याब्रह्मविकुले भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानो द्वितीया मात्राऽऽत्मनो द्वितीयांशस्तैजस उकार इत्या-
क्रियमाणत्वाद्दुकार इत्युक्तः । उवर्णवाच्यत्वे निमित्तद्वयमाह—
उत्कर्षादुभयत्वाद्धेति । जाग्रद्दृशायां विद्यमानदेहाभिमानादत्याज्यदे-
हाभिमानं त्याजयित्वा स्वप्नमण्डले जीवं कर्षतीत्युत्कर्षणाद्धेतोर्वा
बाह्याज्ञप्तिरूपनिद्रां वासनामयविषयानुभवं च प्रयच्छतीत्युभयहेतुत्वाद्वा
निमित्ताद् इत्युच्यते तैजस इत्यर्थः । तथा वेदितुः फलमाह—
उत्कर्षति ह वा इति योऽधिकारि एवं निमित्तद्वययुक्ततयोकारवाच्यतै-
जसं वेद स ज्ञानी ज्ञानसंततिं ज्ञानधारां ज्ञाननित्यत्वमिति यावत्प्राप्नो-
तीत्यनुपपन्नः । उत्कर्षति देहवन्धादात्मानमुत्कर्षति उद्धरति उत्कृष्य च
समानश्च मानमन्तर्गतिरिति स्मृत्युक्तेर्मानसहितः समानः सर्वमोक्षिणा-
मन्तर्गतो मध्यगतो भवतीत्यर्थः । दोषामावात्प्रतीत्या चेति भावः । अस्य
ज्ञानिनः कुलेऽब्रह्मविन्न भवति ब्रह्मज्ञानिसंततिरेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कस्तृतीयः पादः कथमस्य मकारत्वं किंच तज्ज्ञानिनः फलमित्यत-
स्तत्सर्वं क्रमादाह—

सुपुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा
मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं
त्तर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

सुपुप्तस्थानस्तृतीया मात्राऽऽत्मनस्तृतीयोऽशः । मकारः । म इत्याकि-
यमाणः । कुतो मितेरपीतेर्वा स्वात्मनि जीवमन्तर्गमयतीति स्वान्तर्गमनहे-
तोर्वा वृत्तिज्ञानस्यापीतेरप्ययशब्दितलयकरणाद्वा म इत्याक्रियत इत्यर्थः ।
योऽधिकारि एवं निमित्तद्वययुक्तत्वेन मकारवाच्यं प्राज्ञं वेद स ज्ञानीदं
सर्वं यथायोग्यं जगन्मिनोति स्वान्तर्गमयति जीवानामणुत्वेऽपि अधि-
कारिणः सूर्यादेरिव प्रकाशतो व्याप्तिरस्तीति तन्मध्येऽन्तर्गमयति मुक्तः
सन्निति भावः । अपीतिश्च भवति अप्ययकृच्च भवति दुःखाद्यनिष्ट-
स्पेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रूपत्रयं प्रणवस्याकारादिवर्णत्रयप्रतिपाद्यमुक्त्वा चतुर्थं रूपममा-
त्रश्चतुर्थं इत्यादिनाऽग्रे विवक्षुः प्रागुक्तरूपत्रयज्ञानिनो यानि फलान्यु-
क्तानि तत्र ब्रह्मवृष्टश्लोकान्प्रणयति—

अत्रैते श्लोका भवन्ति ।

अत्र रूपत्रयज्ञानिफल एते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः संवादिनो भवन्ति ।
क्रमेण तान्मन्त्रान्पठति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

अत्वविवक्षायामिति । विवक्षापदेनोपासनं ग्राह्यम् । आदिमत्त्वा-
द्वेत्यत्रोक्तदिशाऽऽदिमत्त्वनिमित्तेन प्रणवैकदेशावर्णवाच्यत्वोपासनायां
सत्यामुपासकस्याऽऽदिसामान्यमादिश्वेत्यत्रोक्तदिशाऽऽदिमत्त्वसामान्य-
मादित्वेन विश्वसाम्यं भवत्युत्कटं स्पष्टमेतत् । यथा यथोपासते स तदेव
भवतीत्यादेरिति भावः । मात्रासंप्रतिपत्तावात्मनोऽशो विश्व आप्ति-
निमित्तप्रणवांशाकारार्थं इति विश्वरूपांशध्याने ध्यातुराप्तिसामान्यमेव
स्यात्सर्वकामावाप्स्यैव विश्वसाम्यतैव भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुन्नयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजसस्योत्वविज्ञाने प्रागुक्तरीत्योत्कर्षनिमित्तेन प्रणवैकदेशोकार-
वाच्यत्वोपासनायां तस्योपासकस्योत्कर्षतीत्यत्रोक्तदिशा स्फुटमुत्कर्षो
वृश्यते प्रमित इत्यर्थः । मात्रासंप्रतिपत्तौ प्रागुक्तदिशोभयहेतुत्वनिमित्तेन
प्रणवांशोकारवाच्यत्वेनाऽऽत्मांशतैजसध्यानेन तस्य ध्यातुस्तथाविधं
प्रागुक्तं ज्ञानसंततिरूपं समानत्वं चेत्युभयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

प्राज्ञस्य मकारभावे मकारत्वे प्रागुक्तमितिरूपनिमित्तेन प्रणवैकदेश-
मकारवाच्यत्वे विज्ञाते सति मानसामान्यं सर्वान्तर्भावरूपप्राज्ञसाम्पु-
त्कटं स्फुटमित्यर्थः । मात्रासंप्रतिपत्तौ बाह्यादिज्ञानलयकृत्वनिमित्तेन
प्रणवांशमकारवाच्यत्वेनाऽऽत्मांशप्राज्ञध्याने ध्यातुर्लयसामान्यं दुःखादि-
लयकृत्वेन प्राज्ञसाम्पमेव वा स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वादिरूपाणामत्वोत्वमकारभावज्ञानिनो यदादिसामान्यादिफल-
मुक्तं तद्बाह्याय विश्वादेरत्त्वादिज्ञानिन आदिसामान्यादिकं फलमिति
यो जानाति तस्याप्यस्ति फलमित्याह—

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितम् ॥

स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

त्रिषु धामसु त्रिषु रूपेषूक्तविधया ध्यातेषु तस्य ध्यातुः पुरुषस्य
यत्तुल्यं ध्येयं विश्वादिसादृश्यमादिमत्त्वादिसामान्यं भवतीति निश्चितं
यथा तथा वेत्ति स वेदिता महामुनिः सर्वभूतानां पूज्यो वन्द्यश्च
भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

विश्वादिरूपोपासनायाः सर्वकामाप्त्यादिफलमुक्तं प्राक् । इदानीं
विश्वादिप्राप्तिरूपफलं चाऽऽह—

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ॥

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे वियतेऽगतिः ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदि तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अइत्याक्रियमाणो विश्वः स्वात्मोपासकं विश्वं स्वात्मानं नयति प्राप-
यति । उकारश्चापि तेजसमित्यादौ नयत इत्यनुकर्षः । प्राग्वद्वाख्या ।
पुनः प्राज्ञमिति पुनःशब्दः प्रत्यहं सुप्तौ प्राप्तिस्तत्त्वेऽपि स्थानविशेषे
मुक्तौ तत्प्राप्त्यभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । तुरीयोपासकस्य कथमित्यतस्तस्यापि
तत्प्राप्तिरस्तीत्याह—नामात्र इति । अमात्रेऽंशो विश्वतैजसयोः प्राज्ञेन
प्रतिदिनमेकीभावो विश्वस्यास्तीति मात्रत्वं तुरीयस्य तन्नेत्यमात्र इत्यु-
च्यते तुरीयः । अमात्रे चतुर्थेऽगतिस्तप्राप्त्यभावस्तदुपासकस्य न विद्यते
विद्यत एव गतिरित्यर्थः । तुरीयेऽस्ति गतिरिति वक्तव्येऽगतिर्न विद्यत
इत्युक्तिर्विश्वादेरिव बाह्यादिव्यवहारकारणत्वं न विद्यते यथा तथा गम्य-
त्वमपि नेति शङ्कायां तन्निरासार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥
इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयः खण्डः ।

नान्तःप्राज्ञमित्यादिनोक्तं तुरीयगुणानुवादपूर्वं तुरीयस्य नादप्र-
तिपाद्यत्वमाह—

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः
शिवोऽद्वैत एवमोकार आत्मैव संवि-
शत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥ १ ॥

अमात्रोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतश्चतुर्थ इत्यनुवादः ।
ओकारः । प्रणवैकदेशनादप्रतिपाद्यत्वं विवक्षितम् । अमात्र इत्यादि-
पदानां प्रागुक्तरीत्याऽर्थो बोध्यः । अदृष्टमव्यवहार्यमित्यादिना प्रागुक्त-
स्याव्यवहार्यत्वादेः पुनरत्रानुवादोऽव्यवहार्यत्वादिकमुपासकेऽपि समं
मुक्ताविति प्रदर्शनायेति ज्ञेयम् । यथा विश्वादीनामकारादिवाच्यत्व-
मेवमोकारैकदेशनादवाच्यत्वं तुरीयस्येत्यर्थः । नादप्रतिपाद्यत्वेन तुरीयो-
पासकस्य फलमाह—आत्मेति । योऽधिकार्येवममात्रत्वाव्यवहार्यत्वादि-
नोकारमोकारैकदेशनादप्रतिपाद्यं वेद जानाति स आत्मैव सञ्जुद्धस्वरूप
एव सन्देहगेहादावन्यत्र ममताद्यभिमानत्यागी भूत्वेति यावत् । आत्मना
परमात्मना तत्प्रसादेनेति यावत् । आत्मानं नादबोध्यं तुरीयात्मानं
संविशति प्रविशति । प्रविश्य बाहिरन्तः स्वेच्छया स्वयोग्यमोग्यान्मु-
ञ्जानः सुखमास्त इति भावः ॥ १ ॥

प्रणवावयवाकारादिप्रतिपाद्यमगवद्वृत्तज्ञानमन्यस्मरणत्यागेन संपाद्य-
मित्यत्र मन्त्रान्त्रह्मवृष्टानाह—

अत्रैते श्लोका भवन्ति ।

अत्रेत्युक्तार्थम् ।

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

ओंकारमोमित्याक्रियमाणं समग्रप्रणवप्रतिपाद्यं पादशः पादैः पद्यन्ते
प्राप्यन्ते स्वोपासकैरिति पादैर्विश्वाद्यंशैर्विद्याद्विश्वादिचतूरूपात्मना
जानीयात् । पादाः किंरूपा इत्यत आह—पादा मात्रा इति । प्रणवां-
शमूताकारादिप्रतिपाद्या इत्यर्थः । ओंकारं प्रणववाच्यं पादशश्चतूरूप-
तया ज्ञात्वा किञ्चिदपि न चिन्तयेत् । इतरचिन्तया जायमानफलस्य
ततोऽधिकफलस्य चैतज्ज्ञानादेव सिद्धेरिति भावः ॥ २४ ॥

संसारभयं तितीपुंणोंकारो मगवान्सर्वथा ध्येय इत्यत्र श्लोकं
पठति—

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

प्रणवे हरौ चेतो मनो युञ्जीत ताद्विषयं कार्यम् । स कीदृशः प्रणव
इत्यत आह—प्रणवो ब्रह्मेति । गुणैर्वृहणत्वात्पूर्णत्वाद्विश्वादिरूपचतुष्ट-
यात्मकः प्रणवो निर्भयं ब्रह्म गुणपूर्णमिति विश्वादिचतूरूपो हरिर्जाग्रदा-
द्यवस्थाप्रणयनात्प्रणव इत्युच्यते । प्रपूर्वाङ्गयतेरचप्रत्यये धातोर्नुशब्दादे-
शगुणावादेशणत्वेण प्रणव इति सिद्धिः । फलमाह—प्रणवे नित्य-
युक्तस्येति तस्मिन्प्रणवे हरौ नित्ययुक्तस्य नित्यं तद्ध्यायिन इत्यर्थः ।
क्वचित्केनापि निमित्तेनेत्यर्थः । फलसाम्यार्थमेव प्राङ्निर्भयमिति विशे-
षणोक्तिः ॥ २५ ॥

विश्वादिरूपाणामन्योन्यं मूलरूपेण च न गुणतारतम्यमित्याह—

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽद्याहोऽनपरः प्रणयोऽव्ययः ॥ २६ ॥

अपरमपरः पूर्वतनो मूलरूपपूर्वावतारात्मा प्रणवो हरिर्ब्रह्म पूर्णं हि

प्रसिद्धमेतत् । 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इत्यादाविति भावः । परः पश्चात्तनो विश्वाद्यवताररूपः प्रणवो हरिश्च ब्रह्म पूर्ण इत्याकर्षः । स्मृतः श्लोकद्वयेति योज्यम् । पूर्वावतारे पश्चिमावतारे च पूर्णतैव न कचिदपि न्यूनतेति भावः । प्रणवो ब्रह्मेत्युक्तं पूर्णत्वं व्यनक्ति—अपूर्वं इति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य सोऽपूर्वः प्रणवः कारणहीनः । नाशाभावादनन्तरः । अन्तशब्दपर्यायोऽत्रान्तरशब्दः । सर्वगतत्वाद्ब्रह्मः । पराधीन-स्थित्यभावादनपरः । अव्ययः शश्वदेकप्रकारः ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ॥

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

प्रणवो हरिः सर्वस्याऽऽदिः कारणं मध्यं स्थितिकर्ता तथा नाशकर्ता च । एवेति निश्चये । ज्ञानिनः फलमाह—एवं ब्रह्मत्वादिना प्रकारेण प्रणवं हरिं ज्ञात्वा तदनन्तरं प्रारब्धभोगानन्तरं तद्ब्रह्म व्यश्नुते विशेषेण प्राप्नोति सदा सत्त्वेऽपि स्थानादिविशेषाभिप्रायेण वीत्युक्तिः ॥ २७ ॥

प्रणवस्य हरेर्महिमान्तरमाह—

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ॥

सर्वव्यापिनमोकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

ईश्वरं सर्वनियामकम् । प्रणवं हरिं सर्वस्य हृदि संस्थितं विद्यादुपासीत । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ [गी० १८।६१] इति स्मृतेरिति भावः । एवं सर्वव्यापिनमोकारमोमित्याक्रियमाणं मत्वोपास्य धीरो ज्ञानी न शोचति । आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको मुच्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमुक्तां समस्तव्यस्तप्रणवाभिधेयमगवदुपासनामनुबद्धंस्तज्ज्ञानिनः स्तवेनोपसंहरति—

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदि तुरीयः खण्डः ॥ ४ ॥

अमात्रः । मात्रा अंशास्ताद्विहीनोऽमात्रः । मृटरूपेण स्थित इति यावत् । अनन्तमात्रः । जगद्धापारनिर्वहणार्थमिच्छाकृतविश्वाद्यनन्तांशः । इच्छागृहीताभिमानोरुदेह इति ऋतेः । द्वैतस्योपशमः । स्वोपासकानां सर्वानिष्टानिवर्तकः । शिवः । निर्दुःखसुखरूपः । ओंकारः । ओमित्याक्रियमाणः । एवंरूपो येन विदितो ज्ञातः स मुनिर्नेतरः किंतु स जनो जननमरणादिना परिवर्तत इत्यर्थः । मुनिस्तु मुच्यत इति भावः । स मुनिर्नेतरो जन इति द्विरुक्तिरुक्तसर्वप्रमेयावधारणार्था । उपनिषत्समाप्त्यर्था च ॥ २९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिकायां
तुरीयः खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तेयं माण्डूक्योपनिषत् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता

तैत्तिरीयशाखान्तर्गताऽऽनन्दवल्ल्युपनिषत् ।

अथ परमतत्त्वहितपुरुषार्थप्रतिपादिका तैत्तिरीयशाखास्थाऽऽनन्दवल्ली
ध्याख्यायते—

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ।

निरतिशयबृहत्त्वाश्रयवस्तूपासकः सर्वेभ्यः परमुत्कृष्टं ब्रह्म प्राप्नोती-
त्यर्थः । ' आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ' [ब० सू० ४।१।१] इत्यधिकरणोक्त-
न्यायेन वेदनोपासनादिशब्दानामेकार्थत्वाद्ब्रह्मविदित्यत्र विच्छब्द उपा-
सनपरः । तत्कतुन्यायेन प्राप्यस्यैवोपास्यत्वात् । ब्रह्मविदामोति परमिति
परस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वकथनात्तस्यैवोपास्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अत्र ब्रह्म तद्वेदनं प्राप्तिः प्राप्यं चेति चतुष्टयमुक्तम् । किं तद्ब्रह्म
कीदृशं तद्वेदनं कीदृशी प्राप्तिः कीदृशं च प्राप्यमित्याकाङ्क्षायां मन्त्र-
मुख्येण विवरितुं मन्त्रमवतारयति—

तदेपाऽभ्युक्ता ।

तद्ब्रह्माभिमुखीकृत्यैपरमध्येतृभिरुक्ता । ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य देशधम-
नेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । एवमेव हि मन्त्रवर्णिकसूत्रे भाषितम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं
गुहायां परमे ध्योमन् । सोऽश्नुते
सर्वाकामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

तत्र जन्मादिसूत्रे 'यतो वा इमानि' इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नज-
गज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते—
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माऽऽह ।
तेन विकारास्पदमचेतनं संसृष्टचेतनश्च ध्यावृत्तः । नामान्तरमजनार्हाव-
स्थान्तरयोगेणैतयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासं-
कुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित्संकुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः ।
अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य

स्वरूपेण गुणैश्चानन्तं तेन पूर्यपवद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः साति-
 शयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः । विशेषणानां व्यावर्तकत्वादिति
 मापितम् । नन्वत्र ज्ञानपदस्य विषयावगाहिज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं
 चेत्स्वरूपस्यातादृक्त्वाज्ज्ञानगुणकत्वमित्यर्थः पर्यवस्येत् । न तु स्वरू-
 पस्य ज्ञानत्वम् । स्वप्रकाशत्वरूपं ज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं चेत्स्वरूपस्य
 ज्ञानत्वमात्रं सिध्येत् । न तु ज्ञानगुणकत्वम् । न चेष्टापत्तिः । 'तद्वृणसा-
 रत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' [ब्र०सू० २।३।२९] इति सूत्रे यथा सत्यं ज्ञान
 मिति ब्रह्मणो ज्ञानगुणसारत्वाज्ज्ञानमिति व्यपदेश इति भाष्यं विरुध्येतेति
 चेदुच्यते । स्वप्रकाशत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र ज्ञानत्वाश्रयत्वमसंको-
 चात्स्वरूपतो गुणतश्च सिध्यति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयमानं बृहत्त्वं यथा
 स्वरूपतो गुणतश्च सिध्यति तद्वदिति व्यासार्थरुक्तम् । यस्तु तस्तु सत्यं
 ज्ञानमित्यस्यान्तोदान्तत्वादर्शाद्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणकत्वमेवार्थः ।
 'प्रज्ञानचन एवाऽऽनन्दमयः' इति श्रुत्यन्तराद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वम-
 स्तीति द्रष्टव्यम् । इहेदं नान्यत्रेति परिच्छेत्तुमशक्यत्वं । वेशापरि-
 च्छेदः । इदमिदानीं नान्यदेतिपरिच्छेदायोग्यत्वं कालापरिच्छेदः ।
 इदमिदं नेतिपरिच्छेदानहंत्वलक्षणं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहंत्व-
 रूपं यस्त्वपरिच्छेदः । यद्वा वस्तुस्यभावतः परिच्छेदो यस्तुपरिच्छेदः ।
 यथा तुल्यकालत्वेऽपि तुल्यपरिमाणत्वेऽपि दशवर्णसुवर्णापेक्षया
 फलधीताद्वैरपर्ययः । तत्राहित्यं यस्त्वपरिच्छेदः । समाभ्यधिकरा-
 हित्यनिदानमृतेर्गुणानिरतिशयप्रकर्षो यस्त्वपरिच्छेद इत्युक्तं भवतीति
 व्यासार्थेष्वर्थाख्यातम् । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते
 इति स्मरणान्गुणानन्त्यमनन्तशब्दार्थः । अत्र रुद्विवशाद्द्वयताविशेष-
 निर्णयः । नचानन्तपदस्य नारायणवाचिनः पुंलिङ्गत्वं स्यादिति
 वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्य द्वितीयान्तत्वेन पुंलिङ्गत्वस्यैष्टस्यात् । द्विती-
 यान्तशमापे य 'यो वेदं निहितं गुहायाम्' इत्यत्र तच्छब्दस्याप्याहा-
 र्यमज्ञान । अतप्याहागणोपपत्तायप्याहारस्यान्याप्यस्यात् । अग्रानन्त-
 पदार्थागिरार्थस्य त्रिविधपरिच्छेदशक्तिरस्य नारायणादन्वयप्राप्तमकरवा
 चीपवादिशब्देष्वपि न रुद्विः कल्पनीयेत्युच्येत तदाऽपि न शक्तिः ।
 तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन ब्रह्मशब्दार्थो विवृतः । इदमगुहा-
 निहितमयत्तात्कज्ञानमतिवाद्भवेन 'यो वेदं निहितं गुहायाम्' इत्यनेन
 विच्छेदार्थं उक्तः । 'यामे एवमन् । गोऽऽमृते' इत्यनेनाऽऽमृति-

शब्दार्थ उक्तः । परमेव्योमन्नप्राकृताकाशशब्दिते परमंपद इत्यर्थः ।
 'सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इत्यनेन प्राप्यमुक्तम् । काम्यन्त
 इति कामाः कल्याणगुणाः । मुक्तस्य सर्वविषयविरक्तस्य तद्व्यतिरिक्त-
 काम्यान्तरासंभवात् । 'अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्या-
 न्कामान्' [छा० ८ । १ । ६] इत्यादौ कामशब्दस्य कल्याणगुणेष्वेव
 प्रयोगात् । विविधं पश्यन्ती चिद्यस्येति बहुव्रीहिः । निरुपाधिकानन्या-
 धीनासंकुचितसर्वविषयकज्ञानवत्त्वं विपश्चित्वम् । अयं च गुणो नित्य-
 मुक्तादिव्यावर्तकः । ब्रह्मापेक्षयाऽपि तद्गुणानां फलदशायां प्राधान्यं
 प्रतिपादयितुं ब्रह्मणा सहेति निर्देशः । 'सहयुक्तऽप्रधाने [पा० सू० २ ।
 ३ । १९] इति पाणिनिस्मृतिः । न च भोग्यतायां गुणापेक्षया ब्रह्म-
 णोऽप्राधान्यं दोषायेति शङ्क्यम् । श्रियं त्वत्तोऽप्युच्चैर्वयमिह प्रणामः
 शृणुतरामित्यादिवत्परमात्मापेक्षया तत्कल्याणगुणानां भोग्यतातिशय-
 प्रतिपादनस्य परमात्मातिशयपर्यवसायित्वेनैतादृशाप्राधान्यस्य गुणत्वेन
 दोषत्वाभावात् । अत एव हि पृथ्नेण सहौदनं मुद्ग इतिवद्भोक्तृसाहित्य-
 परत्वे ब्रह्मणोऽप्राधान्यप्रसङ्गात्तत्परित्यज्य पयसा सहौदनं मुद्ग इतिव-
 द्भोग्यसाहित्यपरत्वमेव । नात्र च पक्षे ब्रह्मणोऽप्राधान्यं दोषायेति
 भोग्यसाहित्यपक्ष एव भगवता भाष्यकृता समाश्रितः । ननु 'तेपा-
 मृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' [जै० २ । १ । ३५] इतिजैमिनिनाऽर्थव-
 शार्थीनपादव्यवस्थावत्त्वस्यर्गलक्षणतयोक्तत्वात्सहेत्यस्य पादान्तरस्थस्य
 ब्रह्मणेति पादान्तरस्थेनान्वयो न समीचीनो भवति ततश्च ब्रह्म-
 णेति न सहयोगे तृतीया । अपि त्वित्थंभूतलक्षणे तृतीया । सहेत्यस्य च
 युगपदित्यर्थः । सर्वान्कामान्युगपदनुभवति ब्रह्मणा ब्रह्मरूपोपलक्षितः
 सन्नित्यर्थः । ब्रह्मभूत इति यावत् । अत एव स्कान्दे—

सोऽश्नुते सकलान्कामान्क्रमेण मुरर्षभाः ।
 विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

इत्युपबृंहितामिति चेन्न । तेपामृग्यत्रार्थवशेनेत्यस्योपलक्षणमात्रत्वात् ।
 उपलक्षणत्वपक्षमभ्युपगम्यैव तद्व्याख्यातृभिरप्यर्थवशेन वर्गवशेन वा
 पादव्यवस्थेति व्याख्यातत्वाच्च । अभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिविषयत्वं
 मन्त्रत्वमितिवद्वृक्पदप्रसिद्धिविषयत्वमेवकत्वं । ततश्च पादान्तरस्थे-
 नापि पादान्तरस्थपदान्वयो युक्तः । ब्रह्मणोऽप्युच्चैर्वयमिह प्रणामः
 २८

ब्रह्मभूत इत्यर्थोऽपि न संभवति । श्वेतच्छत्रेण राजेत्यादौ तथाऽमेदा-
दर्शनात् । त्वदुक्तस्कान्दवचनस्य पूर्वेः संप्रतिपन्नैरनुदाहृतत्वाच्च भाष्य-
कृदुक्त एवार्थः । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमित्युक्तं वस्त्वपरिच्छेदलक्षणमानन्त्यं सर्वोपादान-
स्वसर्वान्तरत्वमुखेन प्रपञ्चयति—

तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।

तस्मादित्यनेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यव्यवहितब्राह्मणोक्तः परामृ-
श्यते । एतस्मादिति सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यव्यवहितमन्त्रोक्तं परामृश्यते ।
ततश्च मन्त्रब्राह्मणोक्तादेव तस्मादात्मन आकाश उत्पन्न इत्यर्थः ।

आकाशाद्वायुः । वायोराशिः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ।

‘तत्तेज ऐक्षत’ ता आप ऐक्षन् [छा० ६।२।३ । ४] इति तेजः-
प्रमृत्तिष्वीक्षणादिश्रवणादाकाशवायुतेजआदिशब्दास्तत्तच्छरीरकपरमा-
त्मपरा इति ‘तेजांसतस्तथा ह्याह’ [ब० सू० २।३ । १०] इत्यधिकरणे
स्थितम् ।

पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।

शरीरमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ।

स वा एष पुरुषोऽयं देहोऽन्नरसस्य परिणामः । ‘पन्नमशितं त्रेधा
विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो म पमन्तन्मांसम्’
[छा० ६।५।१] इत्याद्युक्तरीत्या जाठराग्निपच्यमानान्नसारां गनिर्वर्त्यमां-
सादिमयत्वाच्छरीरस्येति भावः ।

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अय-

मुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ।

तस्य देहरूपस्य पुरुषस्येदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानमेव शिरः । बाहुद्वयं
पक्षी । अधस्ताद्दीवाया नामेरुर्ध्वं परिदृश्यमानांऽयं मध्यमो देहमागोऽ-
ङ्गनामात्मा । ‘मध्यं ह्येषामङ्गनामात्मा’ इति श्रुतेः । धारकत्वेन प्रधान-
भूत इत्यर्थः । इदं नामेरधस्तात्परिदृश्यमानं चरणद्वयं पुच्छवदाधारत्या-
त्पुच्छमित्यर्थः । अत्र पुरुषशब्दितमनुप्यपाण्यादेः पक्षत्यादि[नि]रूपण
प्रतिपत्तिमोक्षार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

तदप्येप श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्यध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽयं मन्त्ररूपश्लोकोऽपि भवतीत्यर्थः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्यध्यायप्रका-
शिकायां प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्च पृथिवीः श्रिताः ।

अथो अन्नेनैव जीवन्ति अथैतदपियन्त्यन्ततः ॥

पृथिव्यां वर्तमानाः सर्वाः प्रजा अन्नादेवोत्पद्यन्ते । उत्पन्नाश्चान्ने-
नैव जीवन्ति । अन्तकाले तत्रैव लयं यान्तीत्यर्थः ।

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।

सर्वमृतोपकारकत्वादन्नमेव ज्येष्ठम् । अत एवाशनायादिव्याधि-
निवर्तकत्वात्तदेव सर्वोपधमुच्यत इत्यर्थः । ओषधीभ्योऽन्नमित्योपधिप-
रिणामित्वं निमित्तीकृत्यान्ने प्रयुक्तमोषधीशब्दं भेपजत्वनिमित्ततया
श्रुतिर्व्यपदिशतीति द्रष्टव्यम् ।

सर्वं वै तेऽन्नमामुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।

अन्ने ब्रह्मदृष्टिं कुर्वन्तो यावदपेक्षितमन्नं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

ब्रह्मदृष्टिहेतुभूतं ब्रह्मसाम्यमाह—

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।

ब्रह्मणोऽपि सकलरोगनिवर्तकतया सर्वभेपजत्वस्य सत्त्वादिति
मावः ।

अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

जननवृद्धिहेतुत्वमन्नब्रह्मणोः सममित्यर्थः ।

अन्नशब्दस्य निर्वचनमाह—

अयतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तद्बुच्यत इति ।

जीवनवशायां स्वयमद्यते । नाशदशायामलभ्यमानतया वा विपरीत-

परिणामहेतुतया वा 'अन्नं मृत्युं तमु जीवानुमाहुः' इतिश्रुत्युक्ती-
त्याऽत्त्वलक्षणं संहर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । एवमाकाशादेरन्नमयस्य स्थूलशरीर-
पर्यन्तस्य मन्त्रब्राह्मणोदितब्रह्मोपादनकत्वमात्मन आकाश इत्यात्मशब्द-
श्रवणात् । तदन्तर्यामिकत्वं चोक्तं भवति । एवमाकाशादेरन्नमयशब्दि-
तस्थूलशरीरपर्यन्तस्य ब्रह्मैवाऽऽत्मोपादानं चेत्युक्त्वा स आत्मा क
इत्यपेक्षायामानन्दमय एव स आत्मेति दर्शयितुं स्थूलारुन्धतीन्यायेन
स्थूलदेहान्तर्वर्तिनं प्राणमयमात्मत्वेन दर्शयति । सूक्ष्मारुन्धतीं दर्शयि-
तुं प्रवृत्तः प्रथमत एव सूक्ष्माया अरुन्धत्याः प्रदर्शनासंभवं पर्यालोच्य
तत्समीपवर्तिनीं स्थूलतारकामियमेवारुन्धतीति दर्शयति । तस्यां स्थूल-
तारकायां श्रोतुररुन्धतीत्वबुद्धौ धृतायां तत्समीपवर्तिनीं वस्तुतोऽरुन्धतीं
सूक्ष्मामियमेवारुन्धतीति दर्शयति । सोऽयं स्थूलारुन्धतीन्याय इत्यर्थः ।

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ।

देहान्तर्वर्ती देहादन्यो यः प्राणमयः स एवाऽऽत्मन आकाशः संभूत
इत्याकाशादिसर्वापादानत्वेन तदन्तर्यामित्वेन च निर्दिष्ट आत्मेत्यर्थो भग-
वता भाष्यकृता 'अन्वयादिति चेतस्याद्वधारणात्' [ब०सू०३।३।१७]
इति सूत्रेऽन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमा[त्म]बुद्धिरवतीर्णा तदनन्तरं
च प्राणमयादन्तरे मनोमये ततो विज्ञानमये तत आनन्दमय इति भाषि-
तम् । अत्र पञ्चवृत्तेः प्राणस्य प्राणनवृत्तिप्रचुरत्वात्प्राणमयत्वम् ।

तेनैव पूर्णः ।

तेन प्राणमयेनाऽऽत्मनाऽयमन्नरसमय आत्मा पूर्ण इत्यर्थः । व्याप्त इति
यावत् । सर्वस्यापि देहस्य प्राणव्याप्तत्वादिति भावः ।

स वा एव पुरुषविध एव ।

प्राणमयोऽपि पुरुषाकृतिरेवेत्यर्थः ।

हस्तपादादिमत्त्वेन पुरुषविधत्वभ्रान्तिं व्युदस्यति—

तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

तस्यान्नमयस्य पुरुषविधत्वमनुकृत्य प्राणमयोऽपि पुरुषविध इत्यर्थः ।
ततश्च तद्देव शिरःपुच्छादिमत्तया पञ्चविध इत्यर्थः ।

तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः

पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः ।

स्पष्टोऽर्थः ।

आकाश आत्मा ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महानितिस्मृत्युक्तरीत्या
वायुविकारभूतप्राणापानादिधारकत्वादाकाशस्याऽऽत्मत्वम् ।

पृथिवां पुच्छं प्रतिष्ठा ।

पृथिव्यामाकाशस्य प्रतिष्ठितत्वादस्याः पुच्छत्वम् ।

तदप्येव श्लोको भवति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्लभ्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्लभ्यायप्रकाशिकायां
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।

देवमनुष्यपशवः प्राणमनुप्राणन्ति प्राणाधीनजीवना इत्यर्थः ।

प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुपमुच्यते ।

यस्मात्सर्वेषां भूतानां यावच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राण-
स्योच्छ्वासनिश्वासादिलक्षणसर्वभूतायुर्हेतुत्वम् । अत एव सर्वेषामा-
युरित्युच्यत इत्यर्थः ।

सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते ।

एवंलक्षणे प्राणे ब्रह्मदृष्टिं कुर्वन्तः सर्वमायुः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

एवं प्राणमय आकाशाद्यन्नमयान्तस्याऽऽत्मत्वबुद्धिमवतार्यं बुद्धिं
निवर्तयति—

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

पूर्वस्यान्नमयस्याऽऽत्मैष एव तस्य प्राणमयस्याऽऽत्मेत्यर्थः । शरीरः
शरीरसंबन्धात्मेत्यर्थः । अनेनाऽऽत्मशब्दस्य स्वरूपार्थभ्रान्तिर्व्युद्गता
भवति । ततश्चान्नमयप्राणमयावेकात्मकौ नत्वन्नमयस्य प्राणमय आत्मे-
त्यर्थः । तर्ह्यन्नमयप्राणमययोः क आत्मेत्याकाङ्क्षायामाह—

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् ।

अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥

अत्र मनोमय इत्यत्र प्राचुर्यार्थं मयत् । मनोबुद्ध्यहंकारचिन्ताख्यान्तः-
करणवृत्तिषु मनोवृत्तेः प्राचुर्यात् ।

तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।

तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

पूर्ववदर्थः ।

तस्य यजुरेव शिरः ।

तस्यान्तःकरणस्य यजुर्वेदविषयज्ञानजनकमनोव्यापारः शिर इत्यर्थः ।
मुख्यार्थस्य यजुर्वेदस्य मनःसंबन्धाभावेन मनसः शिरोरूपणासंभवा-
दिति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ।

ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः ।

आदेश आत्मा ।

इदं कुर्विदं मा कार्षीरिति विधिनिषेधरूपं रहस्यानुशासनमादेश
इत्यर्थः । अत्र तज्जन्यज्ञानहेतुभूतान्तःकरणवृत्तिरादेशशब्देनोच्यते ।

अर्थवाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ।

अथर्वाङ्गिरसा हृष्टा मन्त्राः प्रतिष्ठाहेतुभूतं पुच्छमित्यर्थः । अत्रापि
अथर्वाङ्गिरःशब्दस्तज्जन्यज्ञानहेतुभूतमनोव्यापारपरः ।

तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मचध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मचध्यायप्रकाशिकायम्
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ।

यस्माद्ब्रह्मानन्दाद्वाद्ब्रह्म [सानी] यत्तालक्षणं पारमप्राप्य निवर्तन्ते
तादृशं ब्रह्मानन्दं 'दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या' 'मनसा तु विशुद्धेन' इत्युक्तरीत्या
शुद्धेन मनसा ज्ञात्वा कदाऽपि न विभेतीत्यर्थः । अत्र ब्रह्मानन्दस्य
विशुद्धमनोगोचरत्वप्रतिपादकत्वादस्य श्लोकस्य मनोविषयत्वमस्तीति
द्रष्टव्यम् ।

तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

पूर्वस्य प्राणमयस्य य आत्मा स एव मनोमयस्याऽऽत्मेत्यर्थः । एवं
चाक्षरमयप्राणमयमनोमयानामेक आत्मेत्युक्तं भवति ।

स क इत्यपेक्षायामाह—

तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ।

अत्र विज्ञानमयो जीवो न बुद्धिमात्रं मयदप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः ।

तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।

तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

पूर्ववदर्थः ।

तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः

पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः ।

अत्र श्रद्धर्तसत्यशब्दा ज्ञानविशेषपराः ।

योग आत्मा ।

‘ब्रह्मणे त्वा महसे ’ ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति विहितज्ञानविशेषो
योगशब्देनोच्यते ।

महः पुच्छं प्रतिष्ठा ।

योगविरोधिनिरसनसामर्थ्यलक्षणं महः पुच्छमित्यर्थः । एतेषां श्रद्धा-
दीनामात्मगुणत्वेन सिद्धत्वात्तत्तदवच्छिन्नमात्मस्वरूपं शिरःपक्षपुच्छा-
दितया प्रतिपाद्य[त] इति द्रष्टव्यम् । अतः स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवै-
शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण परत्वात्प्रकरणस्येति भाष्यस्य न विरोधः ।

तदप्येव श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्लुचध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्लुचध्यायप्रकाशिकायां
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च ।

अत्र विज्ञानमयशब्दोदितो जीवो विज्ञानशब्देनोच्यते । आत्मस्वरू-

पस्य स्वप्रकाशतया ज्ञानैकरूपणीयत्वेन विज्ञानशब्देनाभिधानसंम-
धात् । कृत्यल्युटो बहुलमिति वा जानातीत्यर्थे ल्युट्श्रीयते । नन्द्या-
दित्वं वाऽऽश्रित्य नन्दिग्रहीत्यादिना कर्तरि ल्युराश्रीयते । तेन विज्ञान-
मात्रपरामर्शं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेतिप्रतिपादितलौकिकवैदिक-
कर्मकर्तृत्वासंभवादन्तर्यामिब्राह्मणे य आत्मनि तिष्ठन्नितिमाध्यंदिन-
पाठगतात्मशब्दस्थाने यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वपाठदर्शनाद्विज्ञान-
शब्दो जीवात्मपरः ।

विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्मज्येष्ठमुपासते ।

सर्वे देवा विज्ञानं जीवस्वरूपमेष प्रधानशब्दाभिलष्यादचेदनाद्ब्रह्म-
णोऽपि ज्येष्ठं प्रजापतिविद्योक्तरीत्योपासत इत्यर्थः ।

विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्रुत इति ।

यस्तु विज्ञानरूपं ब्रह्म वेद तस्माच्च जीवादन्तिमप्रत्ययपर्यन्तं
न प्रमाद्यते चेच्छरीरे पाप्मनो हित्वा देहे वर्तमान एव विनष्टाश्लिष्ट-
पूर्वोत्तराद्यः सर्वान्कामान्समश्नुते ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्यो-

ऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा

एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।

अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः ।

मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः ।

आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।

इदयस्तुदर्शनजन्यं सुखं प्रियम् । तद्वाभजन्यं सुखं मोदः । लब्धस्यो-
पर्यागजन्यं सुखं प्रमोदः । सुरातिशय आनन्दः । न च मध्यकायत्वेन
रूपितस्याऽऽनन्दस्य पुच्छत्वेन रूपितब्रह्मणश्च भेदाभावेन तस्यैवाऽऽत्म-
त्वेन पुच्छत्वेन च रूपणं कथमिति वाच्यम् । एकस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मरूपत्व-
वेपेण पुच्छत्वमानन्दत्वेन वेपेणाऽऽत्म[श]ब्दितमध्यकायत्यमित्युपपत्तेः ।
न चाऽऽनन्दरूपब्रह्मस्वरूपस्य कथमानन्दप्रचुरत्वलक्षणमानन्दमपत्त्वं

मानन्दस्याऽऽनन्दमयत्वाभावादिति वाच्यम् । आनन्दस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः प्रियमोदप्रमोदशब्दवाच्यशिरःपक्षतारूपितधर्मभूतानन्दप्रचुरत्वेनाऽऽनन्दमयत्वस्याप्युपपत्तेः । अत्र च पूर्वेष्वन्नमयादिषु पर्यायेषु निरूपितस्य ब्रह्मणोऽवयवत्वस्यास्मिन्नानन्दपर्याये निरूपणं ब्रह्मविदाप्रोति परमित्युपक्रान्तस्य ब्रह्मोपदेशस्याऽऽनन्दमयपर्याये समानमिति ज्ञापनार्थमिति द्रष्टव्यम् । ततोऽत्राऽऽनन्दमय एव प्रक्रान्त एव ब्रह्म ।

तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मध्याय
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मध्यायप्रका-
शिकार्या पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

आस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ।

पूर्वेषु चतुर्षु पर्यायेषु दाहृतानां श्लोकानां पुच्छवद्विषयत्वदर्शनादय-
मपि श्लोकः पुच्छवदानन्दमयविषय एव न तु ब्रह्मपुच्छमिति निर्दिष्टत-
देकदेशविषयः । ततश्च ब्रह्मशब्देनाऽऽनन्दमय एवोच्यते । आनन्दमय-
सदसत्त्वज्ञानान्मोक्षसंसारौ भवत इत्यर्थः ।

आनन्दमयरूपस्य ब्रह्मण आकाशादिविज्ञानमयान्तपदार्थान्तर्यामि-
तया निर्दिष्टस्याप्यात्मान्तरं नास्ति किमिति शङ्कां व्युदस्यति—
तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

विज्ञानमयान्तपदार्थस्याऽऽत्मभूत एवाऽऽनन्दमय आत्मा तस्याऽऽ-
नन्दमयस्याऽऽत्मेत्यर्थः । ततश्चानन्यात्मकत्वमुक्तं भवति । न च पूर्वेषु
पर्यायेषु तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यस्यानन्यात्मकत्वप्रतिपादकत्वादर्शना-
दस्मिन्पर्याये तदाश्रवणेऽर्थवैरूप्यं स्यादिति शङ्क्यम् । पूर्वेषु पर्यायेष्वनु-
क्तस्य ब्रह्मावयवत्वस्येह निरूपणात्तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽ-
न्तर आत्मेति निर्देशाभावाच्चैतत्पर्यायस्य तस्यैव एव शरीर आत्मेत्य-
स्यानन्यात्मत्वमेवार्थः ।

आनन्दमयब्रह्मप्रतिपादनान्तरं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमाभि-
हितप्राप्तिविशदीकरणार्थं प्रश्नानुपक्षिपति—

अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं
प्रेत्य । कथंन गच्छेति । आहो विद्वान-
मुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुते ।

पूर्वप्रतिपादनस्य बुभुत्साहेतुत्वमतःशब्देनोच्यते । उतेति निपातस्य-
च्छान्दसो दीर्घः । अविद्वानिति पदे सत्याद्दुदात्तत्वं स्यात् । तत्पुरुषे
तुल्यार्थं० [पा० सू०६।२।२] इति स्मरणात् । अन्तोदान्तं चेदं पदम् ।
उताविद्वानितिच्छेदः । अविप्रकृतहृदयादिस्थानस्थमनवच्छिन्नं च
ब्रह्मोपासीनो विद्वान्किञ्चितः प्रेत्यामुं लं कं परमे व्योमन्नित्युक्तं लोकं
गच्छतीत्येकः प्रश्नः । उत गत्यनपेक्षमिहैव ब्रह्माऽऽप्नोतीत्यर्थसिद्धः
प्रश्नः । आहो विद्वान्कश्चित्समश्नुत इति भोक्तृत्वं विवक्षितम् । अय-
मर्थः—यः कश्चिद्दहंग्रहेणोपासीनोऽपि विद्वानमुं लोकं गत्वा किं कश्चित्स-
मश्नुते भोग्यभूतं ब्रह्मानुभवतीत्येकः प्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपेणैकी भवती-
त्यर्थसिद्धः प्रश्नः । एवं शास्त्रवैविध्यमूलागतिविशेषस्वरूपभेदसदसद्भा-
वविषयाः प्रश्ना बहुवचनविवक्षिताः । एतत्सर्वं व्यासार्थैरुपासात्रैविध्या-
दिति सूत्रे स्पष्टमुक्तम् । एतान्प्रति वक्तुं जगत्कारणत्वापयिकगुणवि-
शिष्टस्यैव ब्रह्मणः प्राप्यत्वादिज्ञापनायाऽऽह—

सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति ।

स आनन्दमय आनन्दमय आत्मा देवमनुष्यादिरूपेण बहु स्यां तद्-
र्थमाकाशादिभूतरूपेण प्रजायेयेति व्यष्टिसमष्टिरूपचेतनाचेतनविषयसंक-
ल्पमकृत्वेत्यर्थः ।

स तपोऽतप्यत ।

स परमात्मा स्रष्टव्यालोचनरूपं तपः कृतवानित्यर्थः । तप आलो-
चन इति धातुः ।

स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमश्नुत । यदिदं

किञ्च । तन्मृष्ट्वा । तदेवानुप्रापिशत ।

ननु सर्वज्ञ सर्वव्यापार्य ब्रह्मणः कोऽसौ मृष्टिकालानुपदेश इति

चेदुच्यते । गोजठरगतवत्से गोत्वादिवत्सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः प्रत्येकं सर्व-
वस्तुषु पुष्कलप्रतीत्यर्हस्थितिविशेष एवानुप्रवेशः । अनेन सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति मन्त्रोक्तमनन्तस्य ब्रह्मणो
हृदयगुहानिहितत्वमुपपादितं भवति ।

तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् ।

सच्छब्देन निर्विकारतया सततैकरूपश्चेतन उच्यते । त्यच्छब्देन पूर्वं-
पूर्वावस्थात्यागिविकारास्पदमचेतनमुच्यते । ब्रह्मैव चेतनाचेतननामरूप-
भारमवतीत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मण एव सर्वोपादानतया सर्वभावे विकारास्पदत्वं स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—

निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च ।

जातिगुणाक्रियावत्तया जातिगुणाभिधायिशब्दवाच्यमचेतनं निरु-
क्तम् । जातिगुणादिकशून्यं चेतनजातमनिरुक्तम् । एता भूतमात्राः प्रज्ञा-
मात्रास्वर्णिता इत्युक्तीत्याऽचेतनवर्गांधारभूतं चेतनजातं निलयनमा-
श्रितमचेतनजातं त्वनिलयनम् ।

विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् ।

अजडस्वरूपं जडस्वरूपं च निर्विकारतया सत्यत्वं चेतनस्येतरस्य त्वत-
थात्वम् । निरुक्तत्वनिलयनत्वविज्ञानत्वयुक्तसत्यानृतशब्दितचेतनाचेतन-
नामरूपभारमवदपि ब्रह्म सत्यमेवामभवत् । अजडशिविकारत्वलक्षणस्व-
स्वभावमेवामवदित्यर्थः ।

यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते ।

यस्माच्चेतनाचेतनात्मकवर्गानुप्रविष्टतया सत्यशब्दितस्य ब्रह्मण आत्म-
त्वमत एव सर्वमपि चेतनाचेतनात्मकं जगच्छास्त्रदृष्टिमन्तः पुरुषाः
पराशरादयः, 'हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि
विष्णुः' इत्याचक्षत इत्यर्थः ।

तदप्येष श्लोको भवति ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मध्याय-

प्रकाशिकायां षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

व्यक्तोऽर्थः ।

इति कृष्णयजुर्देदीयतेत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मध्यायप्रकाशि-
कायां षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ।

इदं स्थूलं चेतनाचेतनशरीरकं ब्रह्मानमिव्यक्तनामरूपं ब्रह्म सृष्टेः
प्रागासीत् । तस्मादिदं जगदमिव्यक्तनामरूपमभवदित्यर्थः । नन्वसच्छ-
द्धितस्य ब्रह्मण उपादानत्वे कर्त्रन्तरमपेक्षितं निमित्तोपादानयोर्भे-
दावश्यंभावादित्याशङ्क्याऽऽह—

तदात्मानं स्वयमकुरुत ।

अन्तरा[त्मा]नभेयोपादानत्वेन स्वीकृत्य स्वयमेवाकुरुत ।

तस्मात्तत्सुष्ठुतमुच्यत इति ।

यस्मात्स्वयमेव स्वस्य कार्यमत एव ब्रह्म सुकृतं सुष्ठु कृतं कार्यं यस्य
तत्सुकृतं कार्यस्य सौष्ठवं चानतिक्लेशरूपत्वम् । स्वमिन्नस्य कार्यस्य
निर्माणे हि क्लेशप्रसक्तिः । ततश्च 'अक्लिष्टकार्यं ब्रह्मेति निश्चसितमेतन्म-
हतो भूतस्य' [बृ० ४।२।१०] इत्यादिश्रुतयो षडन्तीत्यर्थः । भवतु तत्सु-
कृतं तस्योपास्यत्वप्राप्यत्वयोः किमायातमित्यत्राऽऽह—

तद्वै तत्सुष्ठुतम् । रसो वै सः ।

सुकृतमिति निर्दिष्टं ब्रह्म रस आनन्दः ।

रसं ह्येयायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।

तल्लामादस्याऽऽनन्दित्वं ततश्च तस्याऽऽनन्दस्य प्राप्यत्यात्प्राप्यत्वोपा-
स्यत्वे पुक्ते इति भावः ।

तदेयोपपादयति—

को ह्येवान्यात्कः प्राणयात् । यदेष आकाश

आनन्दो न स्यात् । एष ह्येयाऽऽनन्दयाति ।

यद्ययमपरिच्छिन्नानन्दरसः परमात्मा न स्यात्सत्सारिकमाश्वर्गिकं वा
सुखं कः प्राप्नुयात् । अत एव ह्येयाऽऽनन्दयति । अतस्तस्य सर्वविधानन्द-
देतुत्यास्य प्राप्यत्वमस्तीति भावः ।

यदा ह्यैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽ-
निरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्द-
ते । अथ सोऽभयं गतो भवति ।

अदृश्ये चक्षुरादिग्रहणानर्हे । आत्म्यं व्याप्यं शरीरमित्यर्थः । अनात्म्येऽ-
शरीर इत्यर्थः । अत एवानिरुक्ते जातिगुणादिवाचिदेवादिपदावाच्ये ।
अनिलयने । आधारशून्ये । अमयममयाय । 'नाद्ययीभावात्' [पा०
सू०२ । ४ । ८३] इति चतुर्थ्या अम्भावः । अर्थाभावे यदव्ययमित्यव्य-
यीभावः समासः । अभयसाधनभूतां प्रतिष्ठां निरन्तरस्मृतिलक्षणां निष्ठां
यो विन्दते लभते सोऽभयं प्राप्नोति । अत्र व्यासार्थैरदृश्य इत्यचिद्ध्या-
वृत्तिः । अनात्म्य इति बद्धव्यावृत्तिः । तेषां हि परमात्मना व्याप्यत्वम् ।
यद्वाऽऽत्म्यं व्याप्यं कर्मकृतं शरीरं तद्रहितोऽनात्म्यः । अनिरुक्त इति
मुक्तव्यावृत्तिः । स हि बद्धावस्थायां देवादिशब्दैरुक्तः । अनिलयन इति
निर्यमुक्तव्यावृत्तिः । तेषां हि मगवानाधार इत्युक्तम् ।

एवं विहितायाः प्रतिष्ठाया विच्छेदेऽनर्थं दर्शयति—

यदा ह्यैष एतस्मिन्नदरमन्तरं
कुरुते । अथ तस्य भयं भवति ।

एष उपासकः । एतस्मिन्परमात्मनि ध्यानस्यान्तरं विच्छेदमरमल्पमपि
यः कुरुते तस्य भयमुद्भवतीत्यर्थः । पूर्ववाक्ये प्रतिष्ठाशब्देन निरन्तर-
ध्यानवाचिना ध्यानगतनैरन्तर्यस्य विहितत्वाद्ब्रान्तरशब्देनापि तस्यैव
ध्यानगतनैरन्तर्यस्य विरोधिनो ध्यानविच्छेदस्य ग्रहणमुचितं न तु
परोक्तरीत्या ब्रह्मण्यन्तरं भेदं यः कुरुते जानातीत्यर्थ उचित इति
वृष्टव्यम् । वस्तुतस्तु ब्रह्मैक्यवादिनामस्माकं ब्रह्मणि नानात्वनिषेधो न
प्रतिकूलः । अस्माभिर्नानाब्रह्मवादस्यानभ्युपगमात् । तथाऽपि प्रकरणानु-
गुण्यादुक्त एवार्थ उचित इति वृष्टव्यम् ।

किं भयं तत्राऽऽह—

तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य ।

विदुषो ब्रह्मोपासननिष्ठस्य तदतिरिक्तविषयस्पृहया निरन्तरं मनन-
मकुर्वतस्तदेवामननं भयं न हि तदपेक्षयाऽन्यद्भयमस्ति । उक्तं च
महापिभिः—

यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते ।
 सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥
 वरं हुतबहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
 न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥ इति ।

तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्न्यध्याये
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्न्यध्यायप्रकाशि-
 कायां सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽ-
 स्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युधावति पञ्चम इति ।

अग्नीन्द्रसूर्यप्रमुखाः सर्वेऽपि देवप्रवराः परमात्मशासनातिवृत्तो किं
 मयिप्यतीति भीत्या स्वकर्मसु जागरूका भवन्ति । अतश्च ब्रह्मव्यति-
 रिक्तं कृत्स्नमपि परं दुःखोदकत्वादनर्थरूपमेव । ततश्च तादृशपदकामनया
 मननविच्छेदस्यात्यन्तभयावहत्वात्ततोऽपि न भयं किञ्चिदस्तीत्यर्थः ।

एवं ब्रह्मवेदनस्य जगत्कारणत्वतदौपयिकसार्धज्ञयादिगुणविशिष्टधि-
 पयकत्वमविच्छिन्नत्वं च विधाय प्राप्पस्याऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मण आनन्द-
 मयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमानन्दप्राप्त्युत्पत्तिं दर्शयति—

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ॥

यक्ष्यमाणानन्दविषयकविचारो भवतीत्यर्थः ।

युवा स्वान्ताधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृदिष्ठो
 बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य
 पूर्णा स्यात् । स एको तानूप आनन्दः ।

अथ प्यार्थाः, साधुयुवाऽध्यायकः । साधु यथाविधि तन्पदसंप्रदाय-

सिद्धतया स्वरवर्णविभ्रंशरहितं वा । युवशब्देन प्रत्यग्रत्वं विवक्षितम् ।
 अविस्मरणं नित्यं नवं यथा भवति तथाऽध्ययनवानित्यर्थः । यद्वा
 समवयस्कानां सर्वेषामध्यापकस्तदधिकज्ञान इत्यर्थः । आशिष्ठ आशुत-
 रक्रियः । यद्वा । अशनक्षमोऽरोग इत्यर्थः । यद्वा । आशीर्वादिषिष्य-
 भूतसर्वानुरञ्जक इत्यर्थः । सर्वान्देवान्नमस्यन्तीति वत् । दृढिष्ठ
 इति । शरीरबलस्योक्तत्वात् । यद्वा दृढिष्ठो दृढतरो न त्वद्यवस्थितस्व-
 माव इत्यर्थः । बलिष्ठः शरीरमानससर्वविधबलवान् । वित्तस्य पूर्णा
 वित्तेन पूर्णा । पूरणगुणसुहितार्थेति तृप्त्यर्थयोगे पठ्या अनुज्ञानात् ।
 एषं गुणसमुदायं विभूतिपीष्कल्यं चोक्त्वा ' स एको मानुष आनन्दः '
 इति श्रुत्या तस्यैवाऽऽनन्दत्वमुक्तम् । न च ज्ञानभिन्नस्य गुणविभूत्यादेः
 कथमानन्दत्वमिति शङ्क्यम् । अनुकूलत्वं ह्यानन्दत्वं तच्च स्वत एवेष्टत्वं
 तच्च गुणविभूत्योरपि संभवति तद्विषयज्ञानस्याप्यनुकूलत्वं विषयानुरूप-
 त्वमेवेत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । अतः श्रुतिस्वारस्याद्वृणविभूत्यादेरानन्द-
 त्वम् । श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठोऽकामहतः समस्तसांसारिकभोगानुपहतोऽतो
 मुक्त इत्युच्यत इत्युक्तम् । एवं च युवत्वदृढगात्रत्वसौन्दर्यज्ञानबलैश्वर्या-
 इयः संभूय यत्र भवन्ति स एको मानुष आनन्दः । अकामहतश्रोत्रि-
 यस्य मुक्तस्यापि स आनन्दोऽस्ति मुक्तस्य सर्वानन्दानुभवशालितया
 तत्र मानुषानन्दस्यान्तर्गतत्वादिति भावः ।

ते ये शतं मानुषा आनन्दाः (१) । स एको मनुष्यग-
 न्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
 ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको
 देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां
 चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामा-
 नन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः
 (२) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत-
 माजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्म-

देवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां
 देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रि-
 यस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः ।
 स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य
 चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स
 एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापते-
 रानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ १० ॥

ये मनुष्या एव सन्तः कर्मविशेषेण विद्याविशेषेण वाऽन्तर्धानादिश-
 क्त्युपेततया गन्धर्वत्वं प्राप्तास्ते मनुष्यगधर्वाः । अन्तरिक्षलोकवासिनो
 देवगन्धर्वाः । चिरकालावस्थायिलोकश्चिरलोकः । चिरलोको लोको
 येषां ते चिरलोकलोकाः पितरः । अजानो देवलोकः । तत्र जाता
 आजानजाः स्मार्तकर्मविशेषतो-देवस्थानेषु जाता इत्यर्थः । अग्निहोत्रा-
 दिकर्मणाऽग्नीन्द्रादिसायुज्यं प्राप्ताः कर्मदेवाः । देवास्तु वसुरुद्रादयश्चय-
 ख्लिंशद्धविभुंजः । इन्द्रबृहस्पती प्रसिद्धौ प्रजापतिश्चतुर्मुखः । न तु
 दक्षादयः । एकवचनश्रवणात् ।

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण
 आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (४) ।

अत्र ब्रह्मशब्दो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृतब्रह्मपरः । न च
 ब्रह्मानन्दस्य ते ये शतमिति परिच्छिन्नत्वं कथमिति शङ्क्यम् ।
 क्षणार्धेन बहूनि योजनानि गच्छति रवाविपुवद्गच्छति सवितेतीपुसाभ्य-
 प्रतिपादकवचनस्य हि मान्द्यनिवृत्तिपरत्वयत्ते ये शतमिति वाक्यस्यापि
 चतुर्मुखानन्दाधिक्यमात्रपरत्वेन शतगुणितचतुर्मुखानन्दान्भूनाधिकप-
 रत्वामावात् ।

एवंभूतानन्दमपो यो वेद निहितं गुहायामिति एदृषगुहानिहित-

त्वेनोपास्यमानः कीदृशविग्रहविशेषविशिष्टः को वा देवताविशेष इत्या-
काङ्क्षायामाह—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।

य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश-
आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी
तस्योदिति नामेति [छा० १ । ६ । ६ । ७] आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिक-
मनीयविग्रहयुक्तो यः पुण्डरीकाक्षः स एव हृदयगुहावर्तिविज्ञानमया-
दन्तरः । ततश्च पुण्डरीकाक्षत्वादिविग्रहयुतो नारायण एवेत्यर्थः । ततश्च
तादृशविग्रहविशिष्टत्वेन हृदयगुहावर्तिनो भगवतो ध्यानं कर्तव्यमिति
फलितार्थः । अत्र सच्च त्यञ्चामवदिति चिदचिच्छरीरकत्वेनानुसंधान-
मुक्तं सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपेणानुसंधानमुक्तं तच्च स्वरूपेणानुसंधान-
मादित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुण्डरीकाक्षविग्रहविशिष्टतया चोक्तं भवतीति
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेशोपासात्रैविध्यादिति सूत्रे [ब्र० सू० १ ।
१ । ३१] भगवता भाष्यकृता तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसंधानं प्रकरणान्त-
रेष्वप्याश्रितम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिषु स्वरूपेणानुसंधानम् ।
तत्सूत्रेण तदेवानुप्राविशत्तदनुप्राविश्य सच्च त्यञ्चामवदिति भोक्तृशरी-
रतया भोग्यभोगोपकरणशरीरकतयाऽनुसंधानमित्युक्तम् ।

एवं प्राप्यस्य प्राप्यत्वोपयुक्तमुताविद्वानमुं लोकभित्यादिनोपक्षितानां
प्रश्नानामुत्तरमाह—

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्पेत्य । एतमन्नमयमात्मान-
मुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं
मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मा-
नमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ।

अस्माल्लोकात्पेत्येत्यनेन सर्वेषां ब्रह्मविदामर्चिरादिमार्गं उक्तो भवति ।
आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति मुक्तिदशायां जीवब्रह्मणोरुपास्यो-
पासकयोर्भोक्तृभोग्यभावप्रतिपादनान्मुक्तौ ब्रह्मैक्यपक्षो व्युदस्तो भवति ।
एतमन्नमयमित्यादिपञ्चस्वपि पर्यायेष्वेतच्छब्दः परमात्मपरः । अन्न-
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दास्तच्छरीरकपरमात्मपराः । अत्र
व्यासार्थः सर्वोऽपि विद्वानस्माल्लोकात्पेत्यान्नमयादिसमष्टिष्यष्टिविभू-

तिकं निरतिशयानन्दं परमात्मानं भोग्यभूतं भोक्ता सन्ननुभवतीति
प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवतीत्युक्तं भवति । अमयं प्रतिष्ठां विन्दते ।

अथ सोऽमयं गतो भवतीत्युक्तार्थं साक्षित्वेन श्लोकं पठति—
तदप्येव श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मचध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मब्रह्मचध्यायप्रकाशि-
कायामष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति ॥

वाङ्मनसे आनन्दस्येयत्तालक्षणं पारं गन्तुं प्रवृत्ते तदप्राप्येव निवृत्ते
भवतः । तानृशानन्दगुणकब्रह्मोपासनेन सर्वक्लेशमयात्यन्तिकनिवृत्तिर्भ-
वतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—

एतं ह वाच न तपति । किमहं साधु
नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति ।

स्वर्गादिहेतुकं सुकृतं नाकारं नरकादिहेतुभूतं दुष्कृतमकारंमिती-
दृशी चिन्तितं ब्रह्मपिदं न बाधते स्वर्गादिलोकेच्छाया अमायात् ।
ब्रह्मज्ञानदग्धपापतया नरकादिकस्याप्यभावात् ।

एतादृशं ब्रह्मविद्याप्रयुक्तमाहात्म्यमपि ध्येयमित्याह—

स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते ।

एते एताभ्यां पुण्यपापाभ्यामात्मानं स्पृणुते रक्षतीत्यर्थः । पुण्यपाप-
कटानुमेषां नास्तीत्युक्तं भवति ।

उभौ तेषां एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद ।

एतदर्थं न पुण्यपापविधुन्ननध्यानगातःपताम्यप्यंष्टोतनापानुशासनमा-
निष्टोतनाय ।

इत्युपनिषत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्यध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इदं परमरहस्यरूपोपदेशयोग्यायैव वक्तव्यमिति भावः । इदं च प्रकरणं समन्वयाध्याये प्रथमपादे चिन्तितम्—‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ [तै० २।५] इति श्रुत आमन्दमयो जीव एव । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः [पा० सू० १।४।१४४] इति वृद्धानन्दाद्विकारार्थं मयद्रप्रत्ययस्य विधानेनाविकारे परमात्मनि मयद्रप्रत्ययार्थासंभवाच्छारीर इति शरीरसंबन्धश्रवणादन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः शुध्यन्तामित्यानन्दमयस्य शोध्यत्वश्रवणात्तित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोध्यत्वासंभवादानन्दमयो जीव एवेति प्राप्त उच्यते—‘आनन्दमयोऽभ्यासात् ।’ [ब्र० सू० १।१।१२] आनन्दमयः परमात्मा कुतोऽभ्यासात् । निरतिशयदशाशिरस्कतया ते ये शतमित्यभ्यस्यमानस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य परिमितसुखलयमाग्निजीधेऽसंभवात् । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारवाचिमयद्रप्रत्ययश्रवणादानन्दमयो जीव इति चेन्नात्र विकारवाची मयद्रप्रत्ययः । ‘मयद्भूतयोर्भाषायाममक्ष्याच्छादनयोः’ [पा० सू० ४।३।१४३] इति पूर्वसूत्रान्नित्यं वृद्धशरादिभ्यः [पा० सू० ४।३।१४४] इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्विकारावयवयोर्मयद्रप्रत्ययस्य भाषाधिपत्येन च्छन्दसि विकारार्थं मयटोऽसंभवात् । ‘यस्य पर्णमयी’ इत्यादौ तु ‘द्यच्चच्छन्दसि’ [पा० सू० ४।३।१५०] इति विधानबलाद्दुपपद्यते । प्रकृते त्वानन्दपदस्य द्यत्वाभावेन न मयद्रप्रत्ययसंभयः । अत आनन्दमय इत्यत्र मयद्रप्रत्ययस्य ‘तत्प्रकृतवचने मयद्र’ [पा० सू० ५।४।२१] इति सूत्रविहितत्वात्प्राचुर्यार्थमयद्रप्रत्यय एव । अतश्चाऽऽनन्दप्रचुरत्वं परमात्मनः संभवतीति परमात्मैवाऽऽनन्दमयः । ननु ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्युक्ते तस्मिन्ग्रामेऽब्राह्मणानामप्यल्पानां सत्त्वं प्रतीयते । एवमिहापि ब्रह्मण आनन्दप्राचुर्यं कथितेऽनानन्दस्यापि लेशतः सत्त्वं प्रतीयत इति दुःखलेशशून्ये परमात्मन्यानन्दप्राचुर्योक्तिरपि न संभवतीति चेत् । नैवम् । प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र सवितुः प्रकाशप्राचुर्यं कथिते तद्विरोधितमोल्पत्वस्य तत्राप्रतीतेः । न हि सवितरि तमोलेशस्यापि संभावनाऽस्ति । अतस्तत्र यथा सवितरि प्रकाशप्राचुर्यं व्यधिकरणचन्द्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षं न तु समानाधिकरणादित्यगततमोल्पत्वापेक्षम् । एवं ब्रह्मण्यानन्दप्राचुर्यमपि व्यधिकरणजीवगतानन्दाल्पत्वापे-

क्षमेव न तु समानाधिकरणब्रह्मगतस्वविजातीयदुःखाल्पत्वापेक्षमत्तो ब्रह्मण्यानन्दप्राचुर्ये नानुपपत्तिः । 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।' [ब० सू० १ । १ । १४] 'एष ह्येवाऽऽनन्दयाति' [तै० २ । ७] इत्यानन्दमयस्य जीवानन्दयितृत्वं व्यपदिश्यते । अत आनन्दयितव्याजीवानन्दयिताऽन्य एव । 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' [ब०सू०१।१।१५] 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैव । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' [तै० २ । १] इत्यादिनाऽऽकाशादिकारणत्वेनाऽऽनन्दमयत्वेन च गीयते । न च सत्यज्ञानत्वादिकं सविकारस्य संकुचितज्ञानस्य जीवस्य संभवति । ननु परिशुद्धस्वरूपस्य मन्त्रवर्णोदितसत्यज्ञानादिकं सविकारस्य संकुचितज्ञानस्य संभवतीति चेत्त्राऽऽह- 'नेतरोऽनुपपत्तेः ।' [ब० सू० १ । १ । १६] इतरो मुक्तोऽपि जीवो नात्र प्रतिपाद्योऽनुपपत्तेः । निरुपाधिकविपश्चित्तवसकलजगत्कारणत्वमयाभयहेतुत्वादीनां प्रकरणप्रतिपादितानां धर्माणां परमात्मव्यतिरिक्तेऽनुपपत्तेः । 'भेदव्यपदेशाच्च ।' [ब० सू० १ । १ । १७] 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति विज्ञानशब्दितबद्धमुक्तात्मकसकलजीवभेदव्यपदेशाच्च न मुक्तात्मेह प्रतिपाद्यः । 'कामाच्च नानुमानापेक्षा ।' [ब० सू० १ । १ । १८] 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेथेति' [तै० २ । ६] कामनामात्रादेवाऽऽनुमानिकप्रधाननिरपेक्षजगत्प्रवृत्त्यप्रतीतेर्न जीव आनन्दमयः । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । [ब० सू० १ । १ । १९] अस्मिन्नानन्दमये लब्धे सत्यस्य जीवस्याऽऽनन्दयोगं 'रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' [तै० २ । ७] इति शास्त्रं शास्ति । अतो जीवानन्दहेतुमूललाभकर्ममूलस्य ब्रह्मणो न जीवाभेद उपपद्यते । ननु नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति' तद्धारमूलतया तत्पुच्छत्वेन च निर्दिष्टस्यैव ब्रह्मत्वेनाभिधानात् । आनन्दमयस्यैव प्रधानप्रतिपाद्यत्वे 'असन्नेव स भवतीति' [तै० २ । ६] तत्पर्यायोक्तश्लोकोऽप्यानन्दमयविषय एव स्यात् । न च तस्मिन्श्लोक आनन्दमयस्य निर्देशो दृष्टः । तत्र ब्रह्मशब्दस्यैव भवणात् । अतः पुच्छमेव ब्रह्म नाऽऽनन्दमय इति चेन्न । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः कयाचन भेदवियक्षयाऽव्ययवायवविभावेन निर्देशोपपत्तेः । इतरथाऽऽनन्द आत्मेति मध्यमाययवत्वेन निर्दिष्टस्याऽऽनन्दमयस्यापि पुच्छत्वेन निर्दिष्टब्रह्मणो भेदः प्रसज्येत । मध्यमाययवपुच्छयोर्भेदावश्यंभावात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्मणोऽनानन्दरू-

पत्वप्रसङ्गात् । यदि च कयाचन भेदविवक्षयैकस्यैव ब्रह्मणः पुच्छत्व-
मध्यमाङ्गत्वनिरूपणं तर्ह्यवयवावयविभावभेदकल्पनमप्यभेदेऽपि संगच्छत
इति नाऽऽनन्दमयब्रह्मणोर्भेदप्रसक्तिः । न चाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्व आन-
न्दमया मे शुध्यन्तामिति शोध्यत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । शोध्यत्वस्य
प्रसाद्यत्वरूपतया भक्तिप्रपत्तिलक्षणोपायवशेन शान्तकोपत्वलक्षणप्रसाद्-
विशिष्टत्वरूपेण साध्यत्वसंभवेन शोध्यत्वस्यापि संभवात् । आनन्द-
मयस्याब्रह्मत्वे चाऽऽनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्रगणस्यासंबद्धप्रलापत्वं
स्यादित्यास्तां तावत् । तथा गुणोपसंहारपादे यथा विद्यान्तरे श्रुतानां
संयद्दामत्वादीनां न विद्यान्तर उपसंहारस्तथा तस्य ज्ञानत्वादीनामपि
विद्याविशेषप्रकरणश्रुतानां न विद्यान्तर उपसंहारः प्रापकाभावादिति
पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—आनन्दादयः प्रधानस्य [ब० सू० ३।३।११]
गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपसनेष्वभेदाद्गुण्यपृथग्भूतानामानन्दादीनां गुणा-
नामपि सर्वेषूपसनेषूपसंहारः । नन्वेवं तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिषु
श्रुतानां प्रियशिरस्त्वादिगुणानामपि सर्वेषूपसंहारः प्राप्नोति तत्राऽऽह—
‘प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे’ [ब० सू० ३।३।१२] प्रिय-
शिरस्त्वादीनां ब्रह्मणो बुद्धयुपारोहाय कल्पितत्वेन ब्रह्मगुणत्वामावा-
न्नोपासनान्तरे तस्य प्राप्तिः । यदि हि ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयव-
भेदः स्यात्तर्हि ब्रह्मणो मध्यप्रदेश उपचयः शिरःप्रदेशेऽपचय इत्या-
दिकं पक्षित्प्रसज्येत । न चानन्तस्य ब्रह्मणस्तदुपपद्यते । ननु प्रियशिरस्त्वा-
दीनां ब्रह्मगुणतया सर्वविद्योपसंहाराप्राप्तावपि संयद्दामत्वादीनां ब्रह्म-
गुणानां सर्वविद्यासूपसंहारः प्राप्नोति ब्रह्मगुणानामानन्त्येनोपसंहारोऽ-
शक्यश्च तत्राऽऽह—‘इतरे त्वर्थसामान्यात् ।’ [ब० सू० ३।३।१३] इतरे
त्वानन्दादयोऽर्थसामान्याद्ब्रह्मस्वरूपावगतिलक्षणप्रयोजनैक्यात्सर्वासु
परविद्यासूपसंहर्तव्याः । ततश्च स्वरूपनिरूपका धर्माः सत्यत्वज्ञानत्वान-
न्दत्वादयः सर्वासु परविद्यासूपसंहर्तव्याः । निरूपितस्वरूपधर्माः सत्यका-
मत्वाद्यो न सर्वासु विद्यासूपसंहर्तव्याः । ननु प्रियशिरस्त्वादीनां वस्तुतो
ब्रह्मधर्मत्वामावे तदुपदेशः किमर्थमित्यत्राऽऽह—‘आध्यानाय प्रयोजनामा-
वात् ।’ [ब० सू० ३।३।१४] आध्यानाय बुद्ध्यारोहाय प्रियशिरस्त्वादिरूपा
उपदिश्यन्ते प्रयोजनान्तरस्याभावात् । ‘आत्मशब्दाच्च’ [ब० सू० ३।३।
१५] ‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ इत्यानन्दमयस्याऽऽत्मशब्देन निर्दे-
शादात्मनश्च शिरःपक्षपुच्छाद्यसंभवात्प्रियशिरस्त्वादिकं बुद्ध्यारोहाय

त्वादिविलक्षणास्ते सर्वविद्यानुयायिनः । संयद्द्वामत्वसर्वज्ञत्वादयस्तु धर्माः स्वरूपव्यतिरिक्ताः सततैकरूपत्वशून्यप्रकृतितत्कार्यजीवकालेश्वर-धर्मभूतज्ञानघटिता न त एकरूपाः । ईश्वरधर्मभूतज्ञानस्यापि नानावि-विधसंकल्पादिलक्षणविकारशालितयैश्वर्यतत्क्रियाणामप्यनेकरूपत्वामि-न्नधर्माः । अत एव परैरप्यानन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मास्ते चापृथक्त्वात्तत्तद्घटितधर्माणामपि नैकरूपत्वमत एव न परमा-र्थशाब्दित्वं च । अतस्तेषां न सर्वानुयायित्वम् । ज्ञानत्वानन्तत्वसत्य-त्वादीनां तु न तथेति वैषम्यमाहुः । अन्ये तु स्वरूपप्रतीत्यन्तर्गता धर्माः सर्वविद्यानुयायिनः । स्वरूपप्रतीत्यन्तर्गतत्वं स्वरूपान्तर्गतत्वमेव । ज्ञान-त्वानन्दत्वादयस्तु स्वरूपाभिन्नधर्माः । अत एव परैरप्यानन्दो विषया-नुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मास्ते चापृथक्त्वेऽपि पृथगिवाऽऽभासन्त इत्युक्तम् । ततश्च ये स्वरूपाभिन्नधर्मास्ते सर्वविद्यानुयायिनः । सर्वज्ञत्व-सर्गकर्तृत्वादयस्तु धर्मभूतज्ञानक्रियादिरूपा धर्मिस्वरूपमिन्ना इति न सर्वानुयायिनः । अपरे तु स्वरूपोपदेशपरवाक्यप्रतिपन्नानां सर्वविद्यानु-यायित्वं नोपासनोपदिष्टानाम् । न च यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिषु स्वरूपोपदेशवाक्यप्रतिपन्नतया सार्वज्ञ्यादीनामपि सर्वविद्यानुयायित्व-प्रसङ्ग इतिवाच्यम् । तस्याप्युपासनविध्यश्रवणेऽपि तत्परत्वात् । ' अत एव संमृतिद्वय्याप्यपि चातः [ब्र०सू० ३ । ३ । २३] इत्याधिकरणेऽ-नारभ्य श्रुतानामश्रुतोपासनविधीनामप्युपासनार्थत्वं सिद्धवत्कृत्यैव किं सर्वविद्यानिवेश उताल्पायतनव्यतिरि[क्त]स्त्विति चिन्ता प्रवर्तिता । न चैवमुपासनार्थत्वे सार्वज्ञ्यादीनामपारमार्थ्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । बाध-कामावेन सत्यत्वात् । अत एव ध्यानार्थेऽपि गुणोपदेशे तद्गुणक ईश्वरः सिध्यतीति व्यतिहारमूत्रे शंकरभाष्येऽप्युक्तम् । इतरथा परमते सत्य-कामत्वादीनां वागादिपादत्वादिवद्बाधहारिकसत्यत्वस्याप्यभावप्रसङ्गा-दित्याहुः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवह्यध्यायप्रकाशि-
कायां नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति ब्रह्मवह्यध्यायः समाप्तः ।

अथ लक्षणान्तरमुखेन (ण) ब्रह्म प्रतिपादयितुं ब्रह्मप्रतिपत्तौ तपोनि-
हृतकल्मषान्तःकरणस्य हेतुत्वमिति प्रतिपादनाय च भृगुवह्यारभ्यते—

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपस-
सार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।

वरुणसुतो भृगुः पितरं वरुणमधीहि भगवो ब्रह्मेतिमन्त्रपूर्वकमुप-
सन्न इत्यर्थः । हे भगवन्पूजार्हं ब्रह्माधीहि उपदेशाय स्मराधीप्वेति
वाऽध्यापयेति वाऽर्थः ।

तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमिति त* होवाच ।

अन्नं ब्रह्म प्राणो ब्रह्मेत्यादिकं तन्मनःशोधनायोपदिश्य किं सर्वा-
ण्यपि ब्रह्माणि उतैकं तत्रापि किं वा ब्रह्मेति व्याकुलचेतसं पुत्रमा-
लोक्य वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।

जीवन्ति आत्मभूतेन जीवन्तीत्यर्थः । यत्प्रयन्ति सन्ति भूतानि यदाभिसं-
विशन्ति लीयमानानि सन्ति यदाभिसंविशन्ति लीयन्ते । समित्येकीकरणे ।
एकीकृततया प्रवेशः संवेशः । यद्वा यन्तीति मोक्षः । अभिसंविशन्तीति
प्रलयः । अस्मिन्पक्षे यच्छब्दस्याऽऽवृत्तिः । 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' [तै० ३।१]
इत्यत्र प्रतिवाक्यं तद्ब्रह्मेत्यनुक्तेर्न जगज्जन्मादि प्रत्येकं लक्षणम् । प्रत्येक-
लक्षणत्वे लक्षणास्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः समुदितमेव लक्षणम् ।
न च जन्मादिसमुदायस्य लक्षणत्वे व्यावृत्त्यभावेन निष्प्रयोजनत्वम् ।
लक्षणाकारविपरीतशङ्कानिवारणपरत्वेन सप्रयोजनत्वात् । उत्पात्तिकार-
ण(ण)त्वमात्रेऽभिहिते हि तस्य स्थितिप्रलयकारणभूतवस्त्यन्तर-
शङ्कया जगज्जन्ममात्रकारणस्य ब्रह्मणो निरतिशयवृहत्त्वं न सिध्येत् ।
तथा लयकार[ण] त्वानभिधान आरयन्तिकलयरूपमोक्षप्रदान्तरसद्भा-

वशङ्कया मोक्षप्रदत्वप्राप्यत्वानुगुणगणैर्बृहत्त्वं न सिध्येत् । अतो जगज्ज-
न्मादिकारणत्वमात्रस्य समस्तवस्तुव्यवच्छेदक्षमत्वेऽपि जन्मादिका-
रणसमुदायस्यैव बृहत्त्वातिशयौपयिकत्वात्सृष्टिस्थितिप्रलयसमुदायकार-
णत्वं लक्षणमिति ज्ञापितम् । यतो येन यदिति यद्वृत्तयोगात्कारणमनू-
द्यते तद्ब्रह्मेति कारणस्य ब्रह्मत्वं विधीयते तेन कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं
सिद्धं भवति 'तद्विजिज्ञासस्व' इति न विचारस्योपासनस्य वा विधिः ।
विचारात्मकज्ञानं रागप्राप्तत्वान्न विधेयम् । उपासनात्मकस्य तु ज्ञानस्य
'ब्रह्मविदाप्रोति' [तै० २।१] इति प्राकारणिकवाक्यान्तरसिद्धत्वात् ।
उपक्रमे 'अधीहि भगवो ब्रह्म' [तै० ३।१] इति प्रश्नस्यातत्त्वपरत्वेनोपाय-
विषयत्वाभावाच्च नोपासनाज्ञानमिह विधेयम् । अतो 'विजिज्ञासस्व'
इत्युपदिश्यमानेऽर्थे सावधानत्वार्थं संदेहनिवृत्त्यर्थं चोक्तम् । या गन्धवती
तां पृथिवीं विन्द्वीतिवत् । अतः कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमेवास्य
वाक्यस्य विधेयम् । यथा यत्र सारसः स देवदत्त केदार इत्युक्ते सारस-
संबन्धस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वमेवोक्तं स्यात्तद्वदिति व्यासार्थैरुक्तम् ।
नन्वीश्वरस्य लिलक्षयिपितत्वे तर्हि तदसाधारणसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादक-
सत्यज्ञानादिवाक्यानादरेण जन्मादिकारणत्वेन किमर्थं लक्ष्यत इति
चेदुच्यते । गुणैः स्वरूपस्य लक्ष्यत्वे तदपेक्षया बहिष्ठाया विभूतेरुपा-
स्यान्तर्भावो न प्रतीयेत सर्गादिविषयभूतया तु विभूत्या स्वरूपे लक्ष्य-
माणे विभूतेः सर्गाद्यौपयिकसर्वज्ञत्वादिगुणानामपि जिज्ञास्यान्तर्भावः
सिध्यति विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भाव उपासात्रैविध्यादिति सूत्रितः ।
नन्वेवमपि कृत्स्नविभूतेर्जिज्ञास्यान्तर्भावो न सिध्यति त्रिपाद्विभूतेर्ज-
न्माद्यस्पृष्टत्वादिति चेन्न । प्रयन्तीति प्रलयवाक्यस्य यच्छब्देन मुक्तप्राप्यस्य
ब्रह्मणो विवक्षितत्वान्नित्य[वि]भूतिविशिष्टस्यैव मुक्तस्य प्राप्यत्वा-
न्नित्यविभूतेरपि जिज्ञास्यत्वसिद्धिः । एवं च जगत्कारणत्वलक्षणं
विशिष्टनिष्ठं सत्यज्ञानत्वलक्षणं तु विशेष्यनिष्ठमिति भिदा । एवमेव
व्यासार्थैरुक्तम् । अत्र यत इति पञ्चमी हेत्वार्थिका यच्छब्दस्यानुवाद-
रूपत्वात् । अनुवादस्य च प्रापकवाक्यसापेक्षतया त[द्विरुद्धा]र्थपर-
त्वासंभवात् । प्रापकवाक्येषु 'एकमेवाद्वितीयं' [छा० ६।२।१] 'तदे-
क्षत' 'बहु स्यां तत्तेजोऽसृजत' इति निमित्तत्वोपादानत्वयोः प्रति-
पादनात्तदनुवादिलक्षणवाक्ये यत इति पदमुभयविषयकमिति व्यासार्थै-

रुक्तम् । न च हेतौ पञ्चमी नानुशिष्टेति शङ्क्यम् । अइउणिति सूत्रे विवारभेदादिति भाष्यनिर्देशेन 'विभाषागुणेऽस्त्रियाम्' [पा०सू० २।१। २५] इत्यत्र विभाषेति योगविभागस्याऽऽश्रिततया ततो हेतुपञ्चम्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । इदं च चिन्तितम् 'जन्माद्यस्य यतः' [ब्र०सू० १।१।२] इति सूत्रे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'येन जातानि जीवन्ति' [तै० १।२] इत्यत्र जगज्जन्मादयो न विशेषत्वेन ब्रह्म लक्षयितुं शक्नुवन्ति विशेषणानां व्यावर्तकस्वभावत्वेन व्यावर्तकबहुत्वे व्यावर्त्यबहुत्वावश्यभावेन विशेषणानां बहुत्वे विशेष्यनानात्वप्रसङ्गात् । खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्यत्र विशेषणबहुत्वेन विशेष्यबहुत्वस्य दर्शनात् । नच देवदत्तः श्यामो युवा समपरिमाण इत्यादौ विशेषणबहुत्वे विशेष्यैक्यं दृष्टमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षावगतविशेषैक्यबलात्तत्र विशेष्यभेदत्यागेऽपि प्रत्यक्षाद्यप्रतिपन्नेऽलौकिके ब्रह्मण्युत्सर्गप्राप्तस्य विशेषणभेदप्रयुक्तविशेष्यभेदस्य त्यागायोगात् । नाप्युपलक्षणतया जन्मादीनां व्यावर्तकत्वम् । यत्रायं सारसः स देवदत्तकेदार इत्यादौ केदारत्वादिना केनचिदाकारेण पूर्वप्रतिपन्न एव केदारो देवदत्तकेदारत्वरूपधर्मान्तरवत्तया सारसेनोपलक्ष्यते । इह तु जगज्जन्मादिभिर्निरतिशयबृहत्त्वरूपब्रह्मत्व उपलक्षणीय उपलक्ष्याकारसमानाधिकरणकेदारत्वस्थानीयः पूर्वप्रतिपन्नः कश्चिनाऽऽकारो वक्तव्यः । न चेह ब्रह्मणि पूर्वप्रतिपन्नाकारः कश्चिदस्ति । न चेह 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तै० २।१।१] इति वाक्ये प्रतिपन्नसत्यत्वज्ञानत्वादीनां पूर्वप्रतिपन्नाकारत्वस्य संभवः सत्यत्वादिष्वपि विशेषणत्वोपलक्षणत्वविकल्पदोःस्थयेन तेषामपि लक्षणत्वासंभवादिति प्राप्त उच्यते—'जन्माद्यस्य यतः' [ब्र० सू० १। १। २] अस्याचिन्त्यविविधचित्ररचनस्य ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रितस्य जगतो जन्मस्थितिलया यतो भवन्ति तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः । ततश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वं ब्रह्मलक्षणं भवितुमर्हतीति सूत्रार्थः । अयं भावः— यद्यपि विशेषणानां व्यावर्तकत्वं स्वभावोऽथापि विशेषणं स्वविरुद्धधर्माश्रयात्स्याश्रयं व्यवच्छिन्नत्वात्त्येव न तु स्वाविरुद्धधर्माश्रयादपि स्याश्रयं व्यावर्तयति । नीलानुरलमित्यादौ नेत्यस्य शोकत्याश्रयव्यावर्तकत्ववद्द्वेष्याश्रयव्यावर्तकत्वाभावात् । प्रकृते च जन्महेतुत्वास्थितिहेतुत्वादीनां परस्परविरुद्धत्वाभावेन व्यक्तियतुत्यस्याप्रसक्तेः । खण्डो मुण्ड इत्यादौ

खण्डत्वादीनां परस्परविरुद्धत्वात्स्वाश्रयभेदकत्वम् । उपलक्षणपक्षेऽपि न दोषः । उपलक्षणभूताज्जगज्जन्मादिहेतुत्वाद्दुपलक्ष्याच्च निरतिशयबृहत्त्वादन्यस्य बृहत्त्वसामान्यस्य पूर्वप्रति[प]न्नाकारस्य संभवेनोपलक्षणत्वपक्षेऽपि दोषाभावात् । ननु परस्परविरुद्धयोर्विशेषणत्वोपलक्षणत्वपक्षयोरपि माप्ये कथमभ्युपगम इति चेत् । अत्र केचित्—विशिष्टनिष्ठं जगत्कारणत्वं विशेष्यनिष्ठं तु सत्यत्वादिकमिति व्यासार्थैस्तत्र तत्रोक्तम् । माप्ये च जगत्कारणत्वोपलक्षितस्वरूपस्येति बहुशो व्यवहृतत्वाज्जगत्कारणत्वं चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः । विशेषणभूतं लक्षणं शुद्धस्वरूपस्य तूपलक्षणं जगत्कारणत्वस्य शुद्धस्वरूपनिष्ठत्वाभावात् । तदभिप्रायेणैव विशेषणोपलक्षणाभ्युपगमः । न च शुद्धस्वरूपानिष्ठस्य विशिष्टस्य जगत्कारणत्वस्य कथं शुद्धस्वरूपोपलक्षणत्वमिति वाच्यम् । तदस्थस्यापि शाखाग्रस्य चन्द्रोपलक्षकत्वदर्शनादिति वदन्ति । अन्ये तु विशेष्यनिष्ठत्वानिष्ठत्वाभ्यामेव विशेषणोपलक्षणभेदमाश्रित्य जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मनिष्ठतया विशेषणत्वं प्रपञ्चगतजन्मादेस्तु ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेनोपलक्षणमिति वर्णयन्ति । अपरे तु 'यतो वा इमानि' [तै०३।१] इतिवाक्येन जन्मादिविशिष्टे ब्रह्मत्वं बोध्यत उत लक्ष्यते । नाऽऽद्यः । जन्मादिविशिष्टे ब्रह्मत्वबोधने विशेषणभूतजन्मादावपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । उपलक्षणपक्ष आकारान्तराप्रतिपत्तिर्दोष इति पूर्वपक्षिणो भावः । तन्न । न विधेयान्वयित्वं विशेषणत्वं येन जन्मादिविशेषणत्वे विधेयभूतब्रह्मान्वयोऽपि प्रसज्येत । अपि तु यदन्विततया ज्ञात इतरान्वयधीस्तत्तत्राविशेषणम् । प्रकृते च जगज्जन्मादिहेतुत्वान्वयतया ज्ञाते ब्रह्मणि ब्रह्मत्वान्वयधीरिति विशेषणत्वे नानुपपत्तिः । यदि विधेयान्वयैव विशेषणमित्याग्रहस्तर्ह्युपलक्षणपक्षो वाऽस्तु बृहत्त्वसामान्यलक्षणतृतीयाकारप्रतिपत्तेः संभवादित्येव सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः । न तु विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोः समुच्चयः । इतरे तु तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्रोपासनं विधीयते तत्रकेषुचिदुपासनेषु जगत्कारणत्वमनुसंधेयम् । तत्र ज्ञाप्यान्तर्गतत्वाज्जगत्कारणत्वं विशेषणम् । यत्र तु नानुसंधेयं तत्रोपलक्षणं ज्ञाप्यानन्तर्गतत्वादिति 'इतरे त्वर्थसामान्यात्' । [ब्र०सू०३।३।३] इति सूत्रे व्यासार्थै(र्या) स्तदनुसारेण विशेषणत्वोपलक्षणत्वसमुच्चयो नानुपपन्न इति वदन्ति । अतो जगज्जन्मादिहेतुत्वं ब्रह्मलक्षणमिति स्थितम् ।

प्रकृतमनुसरामः—

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्यायप्रका-
शिकायां प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ब्रह्मैव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन
जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविश-
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितर-
मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।

शृङ्गग्राहिकयेदं ब्रह्मेत्युपदेशं परित्यज्य लक्षणोपदेशपूर्वकं विजिज्ञा-
सस्वेत्युपदिशतो ह्ययं भावः—संपादनीयं ब्रह्मज्ञानसाधनं संपाद्यैतल्लक्षण-
लक्षितं ब्रह्म विजानीहीत्येतमर्थं निश्चित्येन्द्रियनिग्रहादिलक्षणस्य तपसो
ब्रह्मविद्यायामन्तरङ्गोपायत्वात्तदेव साधनमिति ज्ञात्वा तपः कृत्वा प्रथ-
मतोऽन्नं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः । अन्नस्य सर्वभूतोत्पत्त्यादिकारणत्वात् ।
अन्नं ब्रह्मेति ज्ञात्वोत्पत्तिमत्त्वादिनाऽन्नस्य ब्रह्मत्वेऽपरितुष्यन्पुनरपि पितुः
समीपमागत्याधीहि भगव इति मन्त्रमुच्चारितवानित्यर्थः ।

त२ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्य । तपो ब्रह्मेति ।

पूर्यवदेव त[पः] समाचर तप एव ब्रह्मविद्यासाधनं तस्मात्तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्वेत्युक्तवानित्यर्थः ।

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्यायप्रकाशि-
कायां द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाध्येव
 खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन
 जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंवि-
 शन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितर-
 मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त-
 होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
 ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्याये
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्यायप्रका-
 शिकायां तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्वि-
 मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि
 जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।
 तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
 अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त- होवाच ।
 तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
 ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्याये
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्यायप्रका-
 शिकायां चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव
 खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन
 जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसं-
 विशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं
 पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
 तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
 तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्यायप्रका-
 शिकायां पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाध्येव खल्वि-
 मानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि
 जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता ।

भृगुणा वरुणात्प्राप्ता विद्याऽन्नमयादिकमतिक्रम्याक्षरे परमे व्योम-
 न्निति निर्दिष्टे परमव्योमशब्दिते परमात्मानि प्रतिष्ठिता न तमतिक्रम्य
 ततोऽन्यत्र गतेत्यर्थः ।

तद्वेदनस्य फलमाह—

य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति ।

महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ह्यध्याये
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्यायप्रका-
शिकायां षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

एतद्विद्याङ्गं व्रतमाह—

अन्नं न निन्यात् । तद्ब्रतम् ।

प्राणशरीरयोरभेजसोः पृथिव्याकाशयोरन्नाद्दत्त्वदृष्टिं तयोः परस्प-
रप्रतिष्ठितत्वदृष्टिं परस्परप्रतिष्ठिततया परम्परया स्वप्रतिष्ठितत्वदृष्टिं तदङ्ग-
व्रतविशेषं तत्फलं चाऽऽह—

गणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं
प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति ।
महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्यध्यायप्रका-
शिकायां सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत् । तद्ब्रतम् ।

न परिचक्षीत् पात्रस्थमन्नं न निराकुर्यादित्यर्थः ।

आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः
प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं

वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुब्रह्मध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुब्रह्मध्यायप्रका-
शिकायामष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वीत ।

अतिष्यभ्यागतस्वजनपर्याप्तं कुर्यात् । यद्वा । बहु कुर्वीत बहु मन्वी-
तेत्यर्थः । अन्ने बहुमतिं कुर्यादित्यर्थः ।

तद्ब्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽ-
न्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठितं वेद
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भ-
वति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुब्रह्मध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि भृगुब्रह्मध्यायप्रका-
शिकायां नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्रतम् ।

म्यगृहं रात्र्यार्द्धा[यस्तत्यर्थ]मोजनार्थमागतं कमपि नरं न निरा-
कुर्यादित्यर्थः ।

तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् ।

भोजनार्थमागतानां पुरुषाणा[म]प्रत्याख्यानस्याऽऽवश्यकत्वान्निषि-
द्धेनापि येन केन मार्गेण बह्वन्नं संपादयेदित्यर्थः ।

अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।

अस्मा उपासकायान्नमराधि सिद्धम् । उपासकार्थमेव ह्यन्नस्य
निष्पत्तिः । अतस्तदर्थमेव निष्पन्नत्वादन्नानां तेषां येन केनाप्युपायेना-
जने न दोष इति भावः ।

एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं
राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्य-
तोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं
राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ।

एतद्वै मध्यतो राद्धं सर्वावयवयुक्तमप्यन्नमस्मा उपासकाय सिद्धम् ।
तदर्थमेवोत्पन्नमिति हि सन्त आचक्षत इत्यर्थः ।

य एवं वेद ।

स यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः ।

क्षेम इति चाचि ।

क्षेमसाधनत्वाद्वाचः क्षेमत्वबुद्धिस्तत्र कार्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्त-
योः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ ।

विमुक्तिर्विसर्ग इत्यर्थः ।

इति मानुषीः समाज्ञाः ।

अध्यात्ममेता उपासना उक्ता इत्यर्थः ।

अथ दैवीः ।

उपासना आचक्षत इत्यर्थः ।

तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु ।
ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ।

एतत्त आध्यात्मिकोपासने संगतम् । पाठक्रमावर्थक्रमस्य बलवत्त्वा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भ-
वति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्यु-
पासीत । मानवान्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्य-
न्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति ।

आकाशस्य प्रतिष्ठितत्वादिगुणयुक्तयोपासने तत्कृतुन्यायेन प्रति-
ष्ठादिकं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवान्ब्रह्मत्ववानित्यर्थः । नम्यन्ते प्राप्यन्त
इत्यर्थः ।

तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं
म्रियन्ते द्विपन्तः सपत्नाः ।

परितो म्रियन्तेऽस्मिन्निति परिमरः । सार्वत्रिकमरणस्याप्यवकाशत-
याऽऽश्रय इत्यर्थः । एवमाकाशस्य ब्रह्मशेषत्वेन परिमरत्वेनोपासन एन-
मुपासकं परितो द्विपन्तो म्रियन्त इत्यर्थः । पर्येणमिति णत्वं छान्दसम् ।
तदेतद्वाच्ये—

परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ।

अप्रिया भ्रातृव्याः शत्रवः परितो वर्तमाना म्रियन्त इत्यर्थः ।

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स
य एवंवित् । अस्माह्लोकात्तेत्ये । एतमन्नमयमात्मा-
नमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।

एवंपदार्थः ।

इमाल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनु-
संचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते ।

एतद्दक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

हा ३वुहा ३वुहा ३वु ।

स्तोमाक्षराण्येतानि ।

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहम-
न्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद ।

अत्राहंशब्दः परमात्मपर्यन्तः । भोक्तृभोग्यवाच्यन्नाह्नादशब्दावपि
तत्पर्यन्तौ ।

अहं श्लोकलुदहं श्लोकलुदहं श्लोकलुत् ।

श्लोक्यत इति श्लोकः श्लाघनीयजगद्रक्षणादिकृदित्यर्थः ।

अहमस्मि प्रथमजा ऋता ३ स्य ।

ऋतस्य कर्मणः प्रथमजाः सर्गाद्यसमये तत्परिपाककृदित्यर्थः ।

पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना ३ भायि ।

देवेभ्यः पूर्वं वर्तमानोऽमृतस्य मोक्षस्य नामी रथचक्रस्य नाभिरि-
वाऽऽश्रयभूतः । नामा इति गानकृतो विकारः ।

यो मा ददाति स इदेव मा ३ऽवाः ॥ ५ ॥

यो मां योग्याय शिष्याय ददात्युपदिशति स इदेव माऽवा अवाः
प्राप्तो भवति । वा गतिगन्धनयोरिति धातुः, इच्छब्दोऽनर्थकः ।

अहमन्नमन्नमदन्तमा ३न्नि ।

अन्नशब्दितमचेतनं तद्भोक्तारं चेतनं चाग्निं व्याप्नोमि ।

अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा ३म् ।

प्रलयकाले विश्वमभिमूतवानस्मीत्यर्थः ।

सुवर्नं ज्योतीः ।

कमनीयदेदीप्यमानशरीरो भवति ।

२५२ रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता भृगुवह्युपनिपत् । [भृगु०अ०१०]

य एवं वेद । इत्युपनिपत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिपदि भृगुवह्यध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समाप्तेति शेषः ॥ ३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिपदि भृगुवह्यध्याय-
प्रकाशिकायां दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इति भृगुवह्यध्यायः समाप्तः ।

